

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.03.10 року (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Гладун Ю. Українці Канади: громадсько-політична активність (др. пол. XX – поч. XXI ст.)	5
Гончар Б., Семеніст І. Подолання Японією обмежень на використання сил самооборони за межами країни в 1990-ті рр.	7
Даниленко О. Український промисловий експорт до європейських країн у 20-х рр. XX ст.	10
Денисов С. Еволюція зовнішньополітичних концепцій Вашингтона у відносинах з Москвою з 1945 по 1991 рр.	14
Казьмирчук Г. Соціально-економічний розвиток села Кальника у другій половині XVI – на початку XVII ст.	18
Кобець В. Історіографія розвитку підводних археологічних досліджень в Україні.	22
Лук'янець О. Розвиток житлового-комунального господарства у містах Української РСР в 1950-х рр.	26
Магда Є. Політика Росії на Близькому Сході за президентства В.Путіна.	29
Набока С. Розвиток соціально-економічних процесів в Україні у 1985–1991 рр.	33
Пшеничний Т., Гойман В. Українська Греко-католицька церква в житті населення Західної України у першій половині XX ст.: історіографія	38
Сморжевська О. Літочислення та поняття часу в теоретичних розробках представників українського рідновіського руху	41
Сокирко О. Мобілізаційні можливості гетьманського війська у війні за "польську спадщину" 1733-1735 рр.	44
Толочко Д. Школа С.М. Бібікова та її внесок у вивчення трипільської культури.	46
Філатов М. Еволюція сприйняття КНР в американському суспільстві та політичному істеблішменті: від "стримування та ізоляції" до "стратегічної взаємодії" (кінець 1940-х – початок 1980-х років)	49
Хмуляк М. Уряд Т. Блера у формуванні американсько-британської коаліції проти Іраку (2002-2003 рр.)	53
Шемета Ю. Приміщення університету Св. Володимира на початку його існування: опис будинку з. С. Самойловича (1837 р.)	57

CONTENTS

Gladun U. Ukrainians in Canada: (sociopolitical activity second half XX – beginning XXI Century)	5
Gonchar B., Semenist I. Overcoming Japan's restrictions on the use of SDF abroad in 1990-ies.....	7
Danulenko O. Ukrainian industrial export to European countries in 20-yy XX century.	10
Denisov S. Evolution of foreign-policy conceptions of Washington in relation to Moscow in 1945-1991	14
Kazmyrchuk G. The social-economic developments of Kalnik village at the end of the XVI and the beginning of the XVII century	18
Kobez V. Historiography of the development of underwater archaeological research in Ukraine	22
Lukyanez O. Housing development in cities of Ukrainian SSR in 1950's.....	26
Magda E. The Russia's policy on the Middle East during the presidency of V. Putin.....	29
Naboka S. The development of social and economic processes in Ukraine in 1985–1991.....	33
Pshenychnyy T., Goyman V. The Ukrainian Greco-catholic church in the life of the population of the western Ukraine in first half XX centuries: the historiography	38
Smorzhevskya O. Chronology and concept of time of theoretical workings out of representatives Ukrainian native fighter's movements.....	41
Sokurko O. Mobilization capabilities Hetman troops in the war for "Polish Heritage 1733-1735 biennium	44
Tolochko D. The Bibikov's archaeological school and its contribution to the development of Tripollian culture studies	46
Filatov M. Evolution of the view of the PRC in the eyes of the American society and political establishment: from "containment and isolation" to "strategic cooperation" (the end of 1940-s – the beginning of 1980-s)	49
Khmulyak M. T. Blair 's government in formation of the American-British coalition against Iraq (2002-2003).....	53
Shemeta Y. The premises of the University of St. Volodymyr at the beginning of their existence: description of Z. Samoylivich's house (1837)	57

УКРАЇНЦІ КАНАДИ: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ (ДР. ПОЛ. XX – ПОЧ. XXI СТ.)

У статті відображено причини, умови та наслідки еміграції українців до Канади, досліджено головні аспекти їх перебування за межами Батьківщини – працевлаштування, самоіндентифікація, громадська позиція тощо. Проаналізовано явище міграції як таке.

The article reflected the causes, conditions and consequences of Ukrainian immigration to Canada. It examined the main aspects of immigrant stay outside of the homeland – Employment, consolidation, social position, etc. Analyzed phenomenon migration as such.

Одними з найактуальніших проблем сьогодення є ті, що породжені свободою пересування людини, а саме: міграція, еміграція, іміграція та інші дотичні до названих. Для України найгостріше постає проблема еміграції, при осмисленні якої дуже важко відмежувати теоретичну актуальність від політичної злободенності [14, с.22].

На сьогодні, за даними Всеукраїнського товариства "Просвіта", 45% українців проживає за межами батьківщини. Частка українських емігрантів ("заробітчани" в тому числі), відносно до загальної чисельності українства, найвища у світі. Таким чином, українці практично поділені навпіл: більша частина живе на історичній батьківщині, а інші – по всьому світу. Причини, за якими українці виїхали, – різні. Проте, основними були та залишаються політичні, соціальні й економічні [1, с.13]. Так, новітня або "четверта хвиля" еміграції, що почалась з 90-х років XX століття, має соціально-економічну мотивацію та іноді характеризується як заробітчанська, а іноді як "відтік мізків" (за останні 10 років з України виїхало близько 600 докторів наук та понад 900 кандидатів) [14, с.87].

Не дивлячись на гостроту та актуальність, проблема еміграції українців, як і загалом міграцій, в багатьох аспектах залишається у вітчизняній науці не розробленою. Із усього спектра феномена еміграції (історичного, правового, філософського, психологічного, економічного тощо) вітчизняною наукою досліджувалися переважно правові аспекти переселення мігрантів, деякі проблеми історії та мотивації еміграції, розселення та соціально-економічного становища іммігрантів. Дослідницький діапазон зарубіжних вчених є дещо ширший і включає, крім вище зазначених аспектів, умови побуту, форми спілкування, організації та ін. [7, с.315]. В Україні явища міграції та еміграції лише починають вивчатися соціологами, етнологами, демографами, політологами та юристами. Стосовно українців в Канаді достойні уваги роботи С. Бритченко, В. Євтуха, С. Єфімова, О. Ковальчука, М. Марунчака, Я. Балан, М. Боровик тощо, в яких проаналізовані напрямки міграцій в Канаді, здійснені спроби класифікації мігрантів, окреслено основні сфери діяльності наших співвітчизників за межами України, їх громадське та культурне життя.

Українці Канади – складова української діаспори, а сама Канада – третя країна за числом етнічних українців (після України та Російської Федерації).

У 2001 році в Канаді проживали 1 071 060 українців із загальної кількості населення 29,6 мільйона. 326 200 осіб були виключно українського походження, а 744 860 осіб мали предків різних національностей [15]. Загалом українці були дев'ятою за величиною національною меншиною в Канаді, трохи більшою від китайської. Їхня чисельність найбільша в Західній Канаді.

Українська діаспора Канади найбільш згуртована в сенсі культури, духовності, деяких соціальних та політичних аспектів [2, с.20]. Культура україноканадців є невід'ємною частиною загальноканадської культури. Комедійна актриса Люба Гой, художник Вільям Курелек, письменниця Мирослава Косташ широко відомі за межами української громади.

Можливо найважливіший внесок на сьогодні української громади в суспільне життя Канади – фце концепція канадійського мультикультуралізму яка широко популяризована лінгвістом-українцем Ярославом Рудницьким. Українцям вдалося переконати Королівську Комісію з Двомовності і Двокультурності (Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism) відійти від концепції англо-французької двомовності, як такої, що применшує вплив інших громад на культурний розвиток Канади. Це вплинуло на проголошення Прем'єр-міністром Трюдо офіційної концепції багатокультурності. Також у західній Канаді з'явилися перші, після англійських і французьких, українські двомовні програми у школах. Багато інших громад скористалися згодом цими соціальними досягненнями [5].

Після схвалення першого в Альберті шкільного законодавства про двомовні програми в 1971 р. школи західної Канади пропонують навчання у українсько-англійських двомовних програмах [3, с.7]. Подібні закони були впроваджені пізніше в Саскачевані та Манітобі. Українська мова в Канаді, зі своєю сторічною історією автономного від України розвитку, вивчається такими українознавчими інститутами, як Канадський інститут українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies) в Едмонтоні.

Не можна обійти значення діяльності громадських структур у вивченні української мови та літератури юніми українцями в школах. Значною подією стало створення в 1952 році в Монреалі української школи. "Рідну школу при осередку СУМ (Спілка української молоді) засновано... на прохання батьків, яких діти належали до Юного СУМу, зорганізовано навчання географії, історії України і релігії. В 1954 році... зорганізовано 3 класи, в яких навчалося 47 дітей" [8]. На протязі декількох років школа розширилась, стала семи класовою, в якій навчалося 189 дітей. У 1960-1961 роках започатковано курси українознавства. "Учительський склад – це кваліфіковані сили, завдяки чому рівень навчання є на належній висоті. Кожного року школа відмічає релігійні та національні свята, а доходи з влаштованих імпрез Управа школи в цілості пересилає шкільній дитворі Австрії та Німеччини, яка ще досі перебуває по таборах" [8].

Українці стояли біля витоків канадійського соціалізму. Хоча більша частина громади була яскраво антирадянською, серед українців Канади було достатньо активних прихильників Комуністичної партії Канади. Зокрема вони відігравали значну роль у марксистському Ордені Об'єднаних Фермерів (United Farm Labour Temple Association (UFLTA)) [5]. Українці Канади також відігравали центральну роль у формуванні Федерації взаємодопомоги (Co-operative Commonwealth Federation) і Нової демократичної партії (New Democratic Party).

Націоналістичний рух був і є найсильнішим. Канада стала першою країною західного світу, яка визнала незалежність України. Під час Помаранчевої Революції 2004-го року уряд Канади разом з організаціями українців надіслав безпрецедентну кількість кваліфікованих наглядців за виборами (біля тисячі).

До етнічних українців, які досягли успіху на політичній сцені Канади, можна віднести Вільяма Гавриляка, який тричі був обраний мером міста Едмонтон, чинного прем'єр-міністра Альберти Едварда Стельмаха, депутата Національної Асамблеї (парламенту) Канади Бориса Вжесневського і одного з лідерів Ліберальної партії Канади Жерара Кеннеді (українець по матері, який близький до української громади). Але найбільших успіхів серед українців Канади на політичній арені досяг Роман Гнатишин, який у 1990-1995 роках займав посаду генерал-губернатора Канади. Його ж батько – Іван Гнатишин був сенатором від Партії прогресивних консерваторів [6, с.20].

Звичайно велика кількість переселенців на нову землю рано чи пізно призвела б до виникнення чисельних громадських організацій по всьому периметру їх розселення. Тут свою роль зіграла інтелігенція, яка стала рушійною силою громадського життя українців у Канаді. Завдяки цій діяльності було створено багато різних організацій, шкіл, бібліотек та єдиний центр, який координував роботу вищезазначених структур – Конгрес українців Канади (КУК).

Серед основних напрямів діяльності КУК в період до проголошення Україною незалежності були такі: організація тиску на органи влади Канади з метою їх відмови від співробітництва з СРСР; проведення масових акцій протесту на захист українських політв'язнів та ідеї відновлення незалежності України; залучення представників органів влади Канади до підтримки правозахисної діяльності української еміграції. Сьогодні його доробком можна вважати сприяння у підписанні двостороннього канадсько-українського "Договору про особливе партнерство", визнання урядом Канади голодомору 1932-1933 років Геноцидом проти українського народу, вагома підтримка канадською владою прагнення України вступити до стратегічно важливих міжнародних організацій.

Важливою була і пропагандистська діяльність у 1950-60х рр., яку проводило багато організацій, та чи не найяскравіше це проявлялось в Союзі українців – жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). Основною метою СУЖЕРО було донести до широких мас української та канадської інтелігенції всю злободенність життя в СРСР та зокрема УРСР, протистояння комуністичному режиму, як небезпечному для життя українських громадських діячів, діячів культури та й звичайних пересічних громадян. Кожен з'їзд СУЖЕРО починався з однакових фраз: "Учасники з'їзду СУЖЕРО висловлюють від імені своєї організації глибоке співчуття українському народові, який досі ще не визволився з московської, нині комуністичної неволі. З'їзд шле своєму народові сердечний привіт і бажає йому більших успіхів у всіх формах його боротьби – і пасивному спротиві режимові ворога, і в непохитному наступі та відвоюванні більших і твердіших позицій" [9]. "Учасники з'їзду... вітають український народ, вірячи, що боротьба його...проти колоніально-імперіалістичної диктаторської системи комуністичної Москви закінчиться остаточною перемогою народоправних ідей УНР" [10].

Організація СУЖЕРО, як політично становою організація в Канаді, була складовою частиною ДОБРУС-СУЖЕРівського руху у вільному світі та є складовою частиною КУК, була учасником демонстрацій проти приїзду радянського прем'єра А. Косигіна до Канади та учасником спільних демонстрацій проти ув'язнення окупаційним режимом українських науковців, культурних та політичних діячів.

Основною метою СУЖЕРО було "допомогти американському народові зрозуміти дійсний образ режиму в СРСР та небезпеку "співіснувальницької" політики його

уряду" [11]. Як зазначається в Резолюції 20-го ювілейного з'їзду СУЖЕРО, що відбувся 26 лютого 1972 р. в Торонто, Онтаріо "Поверх 20-ти річне існування і діяльність СУЖЕРО в Канаді є поважним, творчим і політичним вкладом у загальній допоміжній боротьбі визволення українського народу. СУЖЕРівці як колишні жертви російсько-комуністичного режиму, що перенесли разом з українським народом жахливі експерименти від ГПУ-НКВД та комуністичного режиму, бачили (що недавно було й підтверджено Нікітою Хрущовим,) спрямування кремлівської влади на знищення української нації... З'їзд вважає, що в інтересі демократичної Канади, наш уряд повинен вести політику визволення поневолених націй, що перебувають під багнетами армії московсько-комуністичної імперії" [12]. Саме ці організації вперше почали відкрито говорити про штучний голод 1932-1933 років на території України. Вони "висловлюють обурення і гостро засуджують народобивчу політику комуністичного уряду Совецького Союзу, як спричинника цієї всенародної трагедії українського народу" [13]. Доречно сказати, що саме з ініціативи українського адвоката з Торонто Володимира-Юрія Даниліва 1988 р. було розпочато розгляд справи щодо визнання голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу. Так як уряд СРСР відмовився надати будь-які документи з даного питання, комісія звернулася до даних переписів, що відбувалися в Союзі в 1926 і 1939 роках. Картина виявилася приголомшливою: за вказаний період населення СРСР збільшилося на 16%, РРФСР – на 28, БРСР – на 11,2, а в УРСР зменшилось на 9,9%. І ці дані були оприлюднені на Заході [4, с.3]. На сьогодні 15 країн визнали голодомор 1932-1933 років в Україні геноцидом українського народу, серед них США, Польща, країни Балтії, Угорщина, Мексика, Канада тощо. Остання стала першою країною світу, яка ухвалила закон про встановлення Дня пам'яті жертв Голодомору в Україні. Це велика заслуга тих організацій, які працювали над метою визнання України вцілому.

Отже, досвід діаспори у побудові справжнього громадянського суспільства велетенський. Суть цього суспільства полягає в існуванні широкої мережі незалежних громадських організацій – на основі поваги до індивідуума як особистості, з горизонтальною організаційною структурою та з активно зацікавленими членами.

Українці, які історично потрапили на канадські етнічні землі в статусі емігранта чи біженця, досягнули якісно вищого рівня у цій країні ніж у своїй. У цьому є безпосередня заслуга їх згуртованості та створення громадських організацій, які в різні періоди свого функціонування працювали над вирішенням усіх важливих питань, що турбували українців як в країні нового поселення, так і на Батьківщині. Така діяльність і сьогодні дозволяє цим структурам не втрачати своїх позицій в канадсько-українському суспільстві та сприяти міжнародній діяльності між двома країнами.

1. Гуцуляк М. Українець-співтворець кордонів Канади й Аляски: історико-географічний нарис. – Ванкувер, Торонто, 1967. – 260 с. 2. Євтух В.Б., Ковальчук О.О. Українці в Канаді. – Київ, 1993. – 138 с. 3. Марунчак М. Сорок років праці Комітету українців Канади 1940-1980. – Вінніпег, 1981. – 24 с. 4. Сергійчук В. Голодомор – геноцид українського народу в 1932-1933 роках // Київський університет, 2009. – С. 3. 5. Українці Канади. – режим доступу – <http://uk.wikipedia.org/wiki> 6. Шаповал Ю. Українська Канада. // Главред. – 2008. – №38. – С.20. 7. Шульга Н.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К., 2002. – 700 с. 8. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань (ЦДАГО). – Ф.273. Оп.1. Сп.15. Арк.95. 9. ЦДАГО України. – Ф.273, оп.1, сп.2, арк.1. 10. Там само, арк.3. 11. Там само, арк.14. 12. Там само, арк.5. 13. Там само, арк.6. 14. Цимбал Т. Буттєвісне укорінення людини. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 219 с. 15. Emigrant.ca – http://ukrainian.emigrant.ca/immigration_to_canada.htm

Б. Гончар, д-р іст. наук, проф. (Київ. ун-т), І. Семеніст, асп. (Київ. ун-т)

ПОДОЛАННЯ ЯПОНІЄЮ ОБМЕЖЕНЬ НА ВИКОРИСТАННЯ СИЛ САМООБОРОНИ ЗА МЕЖАМИ КРАЇНИ В 1990-ТІ РР.

Висвітлено проблему подолання Японією обмежень на використання сил самооборони за межами країни як фактора посилення американсько-японського союзу безпеки у 1990-ті рр.

The article pays attention to the overpass the limitation of using abroad Japan's Self-Defense Force as a factor of strengthening US-Japan Security Alliance (1990s).

Останнім часом в Україні з'явилася чимало публікацій, що тією чи іншою мірою висвітлюють тему розвитку американсько-японському союзу безпеки у постбіполярну добу. При цьому вітчизняними дослідниками значна увага приділяється політиці США відносно Японії, у той час як "японська складова" союзу та посилення Японією власної обороноздатності як фактора посилення американсько-японського союзу практично не досліджується. Заповнити дану прогалину і має на меті дана стаття.

Після завершення "холодної війни" оборонна політика Японії почала зазнавати кардинальних змін, що видавалося неймовірним у попередні десятиріччя. Під впливом змін у загальностратегічній ситуації в Азійсько-Тихоокеанському регіоні Японія почала робити перші кроки до трансформації своєї оборонної політики та відносин зі США [8]. Зміни в світі та регіоні дали поштовх для процесу трансформації військової доктрини країни, що позначилося на наповненні новим змістом оборонного законодавства країни. У 1990-ті рр. було покладено початок перегляду законодавчої бази в галузі національної безпеки Японії. В результаті змінився статус та функції сил самооборони, були зроблені заходи щодо розширення географічних рамок їх діяльності.

Подією, що дала імпульс дискусіям стосовно нової ролі сил самооборони, стала Кувейтська криза 1990-1991-х рр., яка різко висвітлила необхідність повномасштабної участі країни в міжнародних зусиллях із забезпечення миру та стабільності. Під час кризи перед Японією постала дилема – поступитися тиску США та інших країн Заходу й брати участь у міжнародній коаліції, не маючи ні законодавчої бази, ні відповідного досвіду в цій сфері, або відреагувати пасивно та залишитися в певній ізоляції. Японія виділила значні кошти на проведення операції в Перській затоці, а після завершення бойових дій направила туди чотири мінінги тральщика та два допоміжні кораблі. В результаті японська участь у миротворчих зусиллях із врегулювання кризи не виправдала сподівань учасників коаліції та не заступила навіть подяки Кувейта.

Критики з-за кордону розцінили японський внесок під час війни у Перській затоці як "дипломатію чекової книжки". Це шокувало більшість японців, які довго розцінювали безпеку та мир як справу обмежену лише їхньою територією. Ця критика полегшила консолідацію суспільної думки на шляху "міжнародного вкладу" [14].

Криза в Перській затоці продемонструвала негнучкість процесу ухвалення політичних рішень в Японії. Вона зіграла роль каталізатора в розгляді питання щодо внеску країни в миротворчу діяльність ООН. До початку бойових дій у жовтні 1990 р. уряд подав на розгляд парламенту законопроект про співробітництво з ООН у справі миротворчої діяльності, однак, його не було схвалено [13]. Тільки після завершення операції в Перській затоці, спираючись на висновки, зроблені з невеликого досвіду в міжнародній коаліції, японські законодавці пішли на радикальні зміни у сфері, що регулює роль та функції сил самооборони.

У вересні 1991 р. японський уряд, відчувши зміну настроїв у суспільстві, вирішив здійснити нову спробу і

запропонував парламенту проект Закону про співробітництво у проведенні миротворчих операцій ООН. Частина парламентської коаліції, як і раніше, виступила проти законопроекту. Дискусія затягнулася, проте в підсумку аргументи уряду були почуті. Більшість депутатів визнала за необхідне, щоб Японія активізувала свій "вклад у миротворчі зусилля ООН". У червні 1992 р. закон був прийнятий. Однак його зміст відображав суперечливі настрої, які проявилися в ході обговорення законопроекту. З одного боку, питання про направлення персоналу сил самооборони в райони конфліктів на прохання ООН вирішувалося, а з іншого – їх участь у миротворчих операціях обмежувалася дотриманням наступних п'яти принципів:

- 1) досягнення між конфліктуючими сторонами домовленості про припинення бойових дій;
- 2) згода учасників конфлікту на розміщення сил з підтримки миру ООН та участь у них Японії;
- 3) дотримання нейтралітету, що не допускає підтримки якої-небудь сторони;
- 4) збереження за Японією прав на виведення свого контингенту у випадку невиконання любого із названих умов;
- 5) вимога обмеження застосування зброї межею необхідної самооборони [11].

Три з вказаних принципів за змістом аналогічні загальним принципам, що є обов'язковими для всіх учасників операцій ООН з підтримки миру. У другому та четвертому принципах відобразилися ті умови, якими Японія обмежила свою участь в таких операціях. За оцінкою фахівців, суть четвертого принципу зводилася до того, що японський контингент у складі миротворчих сил під час операції не переходить у повне підпорядкування генерального секретаря ООН. Закон встановлював межі чисельності командированого контингенту сил самооборони – 2 тис. військовослужбовців.

Таким чином, з прийняттям Закону про співробітництво у проведенні миротворчих операцій була створена правова основа для участі японських сил самооборони у миротворчих операціях. Було подолано обмеження, закладене в ст. 3 Закону про сили самооборони 1954 р., в якій сформульовано найважливіше завдання, що ставляється перед ними – "захистити державу від прямої та опосередкованої агресії з метою підтримки миру та безпеки держави". В тексті ст.3 допускалося, що "у випадку необхідності сили самооборони можуть бути використані для підтримки громадського порядку". Інші завдання в законі 1954 р. не згадувалися. Варто зазначити, що використання японського військового контингенту в миротворчій діяльності ООН обмежувалося тими її видами, які не мали відношення до застосування сили або демонстрацією загрози її застосування [4]. Відповідно із японським Законом про співробітництво у проведенні миротворчих операцій 1992 р. ряд завдань для виконання силами самооборони було заморожено:

- 1) спостереження за ходом роззброєння конфліктуючих сторін;
- 2) розміщення персоналу та використання його для патрулювання в буферних зонах;

3) збір та будь-яке використання покинутого під час бойових дій зброї [7].

У перелік дозволених видів діяльності включалися: спостереження за ходом виборів, допомога в організації, керівництві та інспектуванні адміністративного управління та поліцейської служби, організація медичного забезпечення, проведення вакцинації населення, допомога в евакуації громадян та повернення їх в місця постійного проживання, облаштування таборів для біженців, відновлення інженерних споруд, допомога в захисті навколишнього середовища; перевезення та збереження матеріальних цінностей, ремонт, будівництво, відновлення систем зв'язку.

Це був докорінний перелом в японській політиці в галузі безпеки. Після прийняття Закону 1992 р. Японія відразу активно включилася в миротворчу діяльність ООН. Вже восени 1992 р. японський персонал (три чоловіки) діяв у складі групи спостерігачів ООН за перебігом виборів в Анголі (UNAVEM-2) [10]. Ще одним "пробним камнем" реалізації нового закону стала відправка в жовтні 1992 р. персоналу сил самооборони в Камбоджу. Після успішного завершення цієї місії критика миротворчої ролі Японії в регіоні та всередині країни ослабла [1].

Незважаючи на гострі дискусії, що точилися в японському суспільстві, на офіційному рівні забезпечення безпеки Японії продовжували пов'язувати зі США. Так, у "Дипломатичній Синій книзі" МЗС Японії за 1991 р. зазначалося: "Тісні відносини між Японією та США, що ґрунтуються на японсько-американській системі безпеки важливі для Японії. Ця очевидність випливає з того факту, що переговори Схід-Захід в Європі прогресували тільки завдяки тісній західній солідарності, яка скріплена НАТО". У "Білій книзі" Управління національної оборони Японії за 1992 р. ці думки висловлено ще виразніше. Зокрема, у ній підкреслюється, що "величезні військові сили колишнього Радянського Союзу... створюють нестабільну ситуацію навколо Японії", а їхня "реорганізація та модернізація" є "фактором нестабільної безпеки в регіоні" [6].

Щоправда, через п'ять років у "Білій книзі" за 1995 р. тональність пом'якшилася: "У суміжному до Японії регіоні кінець "холодної війни" та колапс Радянського Союзу призвели до скорочення рівня озброєнь та зміни воєнного стану на російському Далекому Сході. У той же час ще залишається великомасштабний військовий потенціал, враховуючи ядерні арсенали, і багато країн у регіоні розширюють або модернізують свої військові потенціали на тлі свого економічного розвитку" [9].

Таким чином, зміни глобального та регіонального масштабу, що впливають на безпеку Японії, вимагали оновлення стратегічних положень в галузі безпеки.

Насамперед, на офіційному рівні було визнано, що попередні "Основні напрями" оборонної програми, які діяли з жовтня 1976 р., не відповідають вимогам міжнародної ситуації, що склалася після припинення "холодної війни". За ініціативи прем'єр-міністра М. Хосокава в лютому 1994 р. була створена група з дев'яти експертів для підготовки нових "Основних напрямів". У серпні 1994 р. вони представили свою доповідь на 29 сторінках новому прем'єр-міністрові Японії Т. Мураяма, який, однак, не поспішав дати їй хід. У доповіді, що називалася "Якість безпеки й оборонних можливостей Японії: погляд у XXI ст.", зокрема говорилося, що в передбачуваному майбутньому навряд чи виникне держава, порівнювана з колишнім Радянським Союзом. Але, якщо навіть це й трапиться, Японія повинна вміти "передбачити виникнення такого типу загрози заздалегідь". Далі зазначалося: "У даний час військові загрози змінилися як за формою, так і за змістом. Але думати, що Японія

має зберігати рівень мінімально необхідних базових можливостей як незалежної держави, є в основному неприйнятним" [12].

Зрештою, у листопаді 1995 р., вже за прем'єр-міністра Р. Хашімото, на основі цієї доповіді було затверджено нові Основні напрями програми національної оборони (як стратегічна програма військової політики) і одночасно нова Середньострокова програма оборони (де розписана програма змін якісних і кількісних параметрів сил самооборони). Суть "Основних напрямів" – визначення місця й ролі стратегії національної безпеки в період після "холодної війни", націленої на XXI ст., а зміни стосовно сил самооборони Японії визначаються словами "більшої ефективності і компактності", "розширенням необхідних функцій і поліпшенням їхньої якості". Передбачалося також певне скорочення військового персоналу і заміна старих озброєнь на "технічно розвинені" [16].

Таким чином, ухвалення нового варіанту програми було викликано необхідністю відобразити розуміння тих змін, що відбулися у світі та регіоні й сформованого на цьому розумінні нового підходу до ролі сил самооборони.

"Основні напрями" програми національної оборони 1996 р. містили ряд принципово нових положень. Перш за все підкреслювалася необхідність перегляду функцій сил самооборони Японії. Крім оборони країни, у сферу їх обов'язків увійшов захист населення від масштабних стихійних лих, великих руйнувань, наприклад, у результаті терористичних актів. Сили самооборони мали брати участь у міжнародній діяльності для забезпечення миру, підтримувати миротворчу діяльність ООН. Японія взяла на себе обов'язки сприяти розвитку діалогу безпеки та військових обмінів із сусідніми країнами, підтримувати зусилля ООН та інших міжнародних організацій за здійсненням контролю над озброєнням та процесом роззброєння.

У новій програмі було зафіксовано низку положень, які раніше існували лише у формі парламентських резолюцій. Мова йде про намір уряду проводити курс, чітко орієнтований на самооборону, не ставати військовою державою, яка становить загрозу іншим державам, і далі здійснювати громадський контроль над збройними силами, зберігати прихильність до "трьох без'ядерних принципів". Окремо було обговорено вето на експорт озброєння. У той же час, якщо в попередній програмі говорилося, що сутність військової доктрини полягає в тому, щоб відбити обмежену агресію до приходу на допомогу американських військ, то тепер мова йшла про спільне відбиття нападу. Програма 1996 р. передбачала підвищення ефективності Сил самооборони за рахунок скорочення сухопутних частин та основного озброєння, їх якісного переоснащення та впровадження нових технологій.

В "Основних напрямках" 1996 р., розробка яких велася в тісному контакті зі США, багато уваги було приділено японсько-американським заходам у сфері безпеки. Про них згадується в 13 статтях документу (тоді як у програмі 1976 р. – у двох статтях). Це свідчило про поглиблення характеру японсько-американського співробітництва в умовах невизначеності та непередбачуваності ситуації в Північно-Східній Азії, коли не виключається можливість розвитку ситуації, яка могла б серйозно вплинути на безпеку Японії. На думку японських та американських експертів, поки що не можна очікувати, щоб яка-небудь структура змогла ефективно реагувати на виклики безпеки в Східній Азії, і тому альянс має виявити себе як ефективний інструмент для вирішення найбільш серйозних проблем [2].

Офіційний початок переоцінки ролі та функцій японсько-американського союзу було покладено на початку 1996 р., коли прем'єр-міністр Японії Р. Хашімото у своїй парламентській промові від 22 січня 1996 р. заявив: "...японсько-американські відносини є найбільш важливими двосторонніми відносинами не тільки для Японії, але й для всього світу, і вони є наріжним каменем миру й стабільності в АТР та в усьому світі" [15].

Підписанням у 1996 р. американсько-японської Спільної декларації з питань безпеки Японія дала згоду розширити співробітництво зі США, поширивши його дію на весь регіон АТР. При цьому було подолано попередню заборону на участь країни у "колективній обороні". Враховуючи різко негативну реакцію сусідніх країн, особливо КНР, сторони свідомо ухилилися від деталізації географічних рамок спільних дій, підкреслюючи, що "принципи" орієнтовані на ситуацію, а не на географічні райони [5].

Якщо, відповідно до договору 1960 р. Японія не була зобов'язана брати участь у військових операціях США за межами своєї території, то віднині її роль у підтриманні безпеки регіону зросла, і сам договір набув більшої симетричності. Військове співробітництво двох країн вийшло на рівень спільного моніторингу ситуації в регіоні та можливого одностороннього реагування на надзвичайні ситуації в "районах, що прилягають до Японії". Враховуючи різко негативну реакцію сусідніх країн, особливо КНР, сторони свідомо ухилилися від деталізації географічних меж спільних дій, підкреслюючи, що "принципи" орієнтовані на ситуацію, а не на географічні райони. До категорії "надзвичайних ситуацій" належать: виникнення або загроза виникнення збройних конфліктів у районах навколо Японії; нестабільність у районі, де збройний конфлікт призупинений; переростання внутрішньополітичної кризи в певній державі в регіональну проблему; масовий відхід біженців у результаті політичної нестабільності в якій-небудь державі та можливість їх напливу в Японію; визнання якої-небудь держави агресором та відповідно – введення економічних санкцій. Рішення про реалізацію "Керівних принципів" ухвалюється урядом Японії за згодою США. В екстреній ситуації японський уряд може отримати схвалення парламенту на такі дії постфактум. Формулювання "надзвичайних ситуацій" достатньо розмиті й не виключають широкого трактування в разі їх застосування. Відсутність географічних меж дії закону відкриває можливості для гнучкого трактування понять "районів, що прилягають до Японії". З одного боку, підвищується ефективність захисту японської території в разі конфліктних ситуацій в регіоні. З іншого боку, американські війська отримують законне право втручання в конфлікти в районах, не визначених географічно, а Японія опиняється ще більш втягнутою в глобальну американську військову стратегію [6].

Вслід за підписанням нового союзного договору, 23 вересня 1997 р. відбулося підписання нових "Керівних принципів двостороннього співробітництва в галузі оборони", що прийшли на зміну попередньому варіанту 1978 р. та концептуально змінили характер військових зобов'язань Японії та США. Новий документ переорієнтував їх з "вузького" завдання відповіді на пряму агресію проти Японії на широкі орієнтири спільного забезпечення стабільності в АТР, попередження та врегулювання регіональних конфліктів. У рамках "Керівних принципів" у випадку виникнення кризових ситуацій Японія бере на себе зобов'язання по матеріально-технічному забезпеченню та здійсненню тилової підтримки збройним силам США.

Для реалізації нових "Керівних принципів" у 1999 р. були внесені зміни в чинне законодавство. Зокрема, був змінений Закон про сили самооборони в частині, що стосується використання ВМС Японії за межами територіальних вод, а також ухвалено Закон про заходи у разі надзвичайних ситуацій у районах, що прилягають до Японії. Поправки до Закону про сили самооборони підтвердили право військово-морських сил здійснювати мінно-тральні операції за межами японських територіальних вод. Військовим кораблям та вертольотам ВМС було надано офіційне право евакуювати японських громадян із "небезпечних зон" закордоном. Закон про заходи у разі надзвичайних ситуацій в районах, що прилягають до Японії, 1999 р. зазначає, що в кризових ситуаціях за межами своєї території, в прилеглих до Японії районах, сили самооборони зобов'язані надавати збройним силам США тилову підтримку (здійснювати транспорті перевезення, мінно-тральні операції, патрулювати морські комунікації).

Одночасно із закріпленням японсько-американського співробітництва почала проводитися робота з "укріплення" власного оборонного законодавства. Мова йшла про розробку детальної схеми дій у разі збройного нападу на Японію, а також заходів у ситуації, коли напад імовірний. Робота в цьому напрямі почалася кілька десятиліть тому, але активізувалася тільки після завершення "холодної війни".

Таким чином, можна прийти до наступних висновків:

1) У 1991-2001 рр. відбулися реформи, що змінили півстолітній уклад в оборонній політиці Японії. Нова епоха та нові виклики безпеці, за переконанням політичного керівництва Японії, вимагали швидких рішень та ефективного управління в кризових ситуаціях. Однак, перегляд законодавства в означений хронологічний період стосувався в основному середньо- та довгострокових програм розвитку збройних сил, і не стосувався перегляду фундаментальних принципів оборонної політики, що ґрунтуються на Американсько-японському союзі безпеки. Проте в головному були подолані існуючі раніше перепони ідеологічного, політичного та правового характеру для використання персоналу сил самооборони за кордоном.

2) Принциповий момент полягає у тому, що були зняті попередні законодавчі обмеження на використання сил самооборони виключно в межах національних кордонів. Одночасно розширився і перелік завдань, що поклалися на сили самооборони. В подальшому розширення правової бази застосування сил самооборони в обхід конституційних норм було продовжено: після 1992 р. було прийнято більше 20 законодавчих актів, що стосувалися сил самооборони.

3) Внаслідок подолання обмежень на використання сил самооборони Японії американсько-японський союз безпеки набув більшої симетричності. Японія почала активніше розширювати військове співробітництво зі США, вживати заходів до легітимації, легалізації та розширення сфер використання сил самооборони за межами японської території.

Разом з тим, у 1990-ті рр. фундамент японської оборонної політики, а саме 9 стаття Конституції Японії так і залишилися без змін. Параграф 2 якої чітко заявляє, що "відтепер ніколи не будуть створюватися сухопутні, морські та військово-повітряні сили, рівно як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається". А тому ключове питання легітимації сил самооборони залишилося не вирішеним. Незважаючи на зміни в оборонному законодавстві, японські Сили самооборони й досі фактично залишаються поза законом. Наразі в японському суспільстві визріла необхідність перегляду

Конституції, перш за все, скасування її "мирних положень" та легітимація Сил самооборони. До того ж, цей процес багато в чому "стимулюється" зі США.

1. Добринская. О. А. Расширение законодательной базы оборонной политики Японии // Япония 2004–2005. Ежегодник. – Москва, АИРО-XXI, 2005., – С. 32. – ISBN 5-91022-001-2. 2. Там само. – С. 32. 3. Информационный бюллетень. – М., Институт Дальнего Востока РАН, 1992. – №2. – С. 14. 4. Семин А.В. Японо-китайские отношения: состояние, проблемы и тенденции (конец XX – начало XXI века). – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2008. – С. 98. 5. Цит. за: Добринская. О. А. Вказ. праця. – С. 32. 6. Цит. за: Добринская. О. А. Вказ. праця. – С. 34. 7. Act on Cooperation for United Nations Peacekeeping Operations and other Operations (Act No. 79 of June 19, 1992) [Електронний документ]. – Режим доступу: www.pko.go.jp/PKO_J/law/pdf_e.pdf (Офіційний сайт японського Секретаріату з міжнародного миротворчого співробітництва). 8. David Fouse. Japan's FY 2005 National Defense Program Outline: New Concepts, Old Compromises / Asia-Pacific Center for Security Studies. – Volume 4. – Number 3, March 2005. – P. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.apcss.org/Publications/APSS/JapansFY2005NationalDefenseProgram Outline.pdf](http://www.apcss.org/Publications/APSS/JapansFY2005NationalDefenseProgram%20Outline.pdf). – Назва з екрану.

9. Defense of Japan 1995 (Annual White paper) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/index. – Назва з екрану. 10. Diplomatic Bluebook 1993 (April, 1994) / Ministry of foreign affairs, Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1993/1993-contents.htm. – Назва з екрану. 11. East Asian Strategic Review 2000. – P. 316. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nids.go.jp/english/dissemination/east-asian/e2000.html>. – Назва з екрану. 12. Japan-U.S. Joint Declaration on Security – Alliance for the 21st Century (17 April 1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/security.html>. – Назва з екрану. 13. Okubo Shiro. Japan's Constitutional Pacifism and United Nations Peacekeeping // Japan's Quest. – N.Y., 1997. – P. 98. – ISBN 1-56324-842-5. 14. Policy Speech by Prime Minister Ryutaro Hashimoto to the 136th Session of the National Diet (January 22, 1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/alliance/ry_136.html. – Назва з екрану. 15. Sook-Jong Lee. Japan's changing security norms and perceptions since the 1990s // Asian Perspective. – Vol. 31. – No. 3, 2007. – P. 128. 16. The Modality of the security and defense capability of Japan: the outlook for the 21st century. – Tokyo, August 1994. – 38 p. – ICCN 96135851.

Надійшла до редколегії 17.02.10

О. Даниленко, канд. іст. наук (Київ. ун-т)

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ ЕКСПОРТ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У 20-х рр. XX СТ.

*Стаття присвячена особливостям експорту промислової продукції з УСРР до європейських країн у 20-х рр. XX ст.
The article describes peculiarities of export of industrial production to European countries in 20-yy XX century.*

Становлення та розвиток зовнішньої торгівлі державних господарських об'єднань УСРР у 1920-х рр. є актуальним напрямком науково-історичних досліджень, враховуючи сучасні євроінтеграційні процеси, а з іншого боку – серйозні прогалини в українській історіографії з історії міжнародних відносин. Радянські історики уникали цієї теми, особливо її конкретних складових частин – експорту, імпорту, загального зовнішнього товарообігу з європейськими країнами, тому що архівні документи були заборонені, а офіційна статистика обмежувалася висвітленням загальних цифрових даних про баланс зовнішньої торгівлі. Якщо експорт належав до проблеми, яка дозволяла ученим конструювати економічні моделі про відродження радянської промисловості, висвітлювати її окремі переваги перед західноєвропейськими державами, то об'єктивне з'ясування структури імпорту неминуче розкривало б технічну і технологічну залежність СРСР від Заходу.

Історичної та історично-економічної літератури, особливо української, яка б стосувалася проблем зовнішньої торгівлі УСРР, обмаль. Вона виходила протягом 1920-х рр., про що свідчать публікації на сторінках фахових часописів тих років ("Хозяйство Украины", "Народное хозяйство Украины", "Плановое хозяйство", "Торговля Украины с Востоком", рецензії на іноземні праці з економіки, бібліографічні огляди. Наприклад, у 1926 р. в Харкові вийшов з друку збірник статей та бібліографії про Українсько-Східно Торгову Палату [13], у якому висвітлювалася історія становлення торгових відносин України зі Сходом – Персією, Афганістаном, Туреччиною, Японією. Того ж року побачив світ перший випуск статей та інформативних матеріалів про економічні стосунки СРСР та Англії [20]. Книги О.Попова, А.Альтермана, опубліковані у 1927 та 1928 рр. [19; 2], розкривали внутрішні резерви експорту українського хліба, співставляючи його з довоєнним вивозом. Хлібного експорту торкалися М.Жирмунський, М. Огановський, статті яких друкувалися на сторінках журналу "Экономическое обозрение" у 1928 р. [6; 16]. Перспективи українського експорту та імпорту з'ясовували О.Новська, М.Демченко, спираючись на матеріали митної статистики та окремих державних органів [15; 5]. Економічні та організаційно-технічні проблеми експорту

українського лісу висвітлював М.Айнгорн [1], особливості планування та розвитку зовнішнього товарообігу показали А.Кактия, Л.Хейфец [10; 23]. Траплялися статті, які стосувалися критики "буржуазних гіпотез розвитку нашої зовнішньої торгівлі" [3], тобто ревізії праць іноземних авторів, які звертали увагу на експортну обмеженість радянської економіки.

Міжнародна проблематика, особливо зовнішні економічні відносини, починаючи з їх перепідпорядкування союзними відомствами після юридичного оформлення СРСР, потрапила до пріоритетів центральних партійно-радянських органів влади, а відтак до російських радянських науково-дослідних установ. Інформація про зовнішньоекономічні показники розвитку країни, про її промисловий експорт та імпорт в абсолютних числах була заборонена цензурою, тому історики не досліджували структурно-системні аспекти зовнішньої торгівлі УСРР з європейськими країнами. Існувала ще одна проблема, яка унеможлилювала послідовне вивчення цієї теми, а саме – втрата Україною права самостійно займатися зовнішньою торгівлею, тобто без посередників. Виходили тематичні збірники документів, які стосувалися дипломатичних стосунків УСРР з європейськими країнами до 1923 р. [22], але в збірниках документів про індустріалізацію та розвиток промисловості, які упорядковувалися радянськими архівістами та істориками [9], майже відсутні документи і матеріали про експорт та імпорт промислових товарів.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія, отримавши доступ до нових архівних джерел, а головне – позбувшись стереотипів минулого, поступово схиляється до вивчення зовнішньоторговельних відносин радянської держави з "капіталістичним оточенням". Наприклад, українська дослідниця Н.В.Кривець розглядає економічний аспект стосунків з Німеччиною, хоча не висвітлює ні експорту, ні імпорту промислової та сільськогосподарської продукції, а також інших складових економічних відносин [12]. Російські історики виокремлюють проблему перебування іноземців в радянській Росії у 1920-30-х рр., але розглядають її в контексті методології дослідження джерел [7]. Монографія Л.М.Лютюва, яка була опублікована в Саратові у 1996 р., стосувалася розвитку державної промисловості

© Даниленко О., 2010

в роки непу [14]. Для історіографії 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. притаманна деідеологізація науки, а з іншого боку – концентрація на соціально-політичних фактах, подіях і явищах радянської історії. Економічний аспект набув упослідженого ставлення до нього істориків, навіть до колись пріоритетних проблем – індустріалізації, колективізації, відбудови промисловості та сільського господарства. Міжнародні економічні зв'язки, які недостатньо досліджувалися протягом попередніх років, не стали пріоритетними і тепер. Відлякує учених не історично-економічна сторона справи, а насамперед певні історіографічна інерція та відсутність методики соціально-економічного підходу до цієї міждисциплінарної проблематики.

Дослідження промислового експорту України до європейських країн можна висвітлювати в контексті економічної науки, відтак буде втрачено можливість для з'ясування реального впливу української промисловості на міжнародних ринках, для виявлення її фізичної присутності. Товари маркувалися, проходили через митниці кількох країн, потрапляли до роздрібної торгівлі, а для західних підприємств були своєрідною візитною карткою продукції Донбасу, Нікополя, Кривого Рогу. Соціально-економічний аспект експорту, на моє переконання, передбачає виявлення потенційних можливостей тієї чи іншої галузі, її реальну, а не "доцільно-вимушену" товарність. Промисловий експорт – це ключ для розуміння справжньої відбудови основних галузей народного господарства, економічний сигнал про їхню виробничу потужність. Класична формула визначення товарності, тобто частини валової продукції для її реалізації на внутрішньому або зовнішньому ринках, також є актуальною, однак похідною, тому що має допомогти з'ясуванню головного завдання дослідження – реальним чи вимушеним був експорт промислової сировини в умовах 1920-х рр. Для нас є важливим не теоретично-економічна складова зовнішньої торгівлі з її цінними індексами та фінансово-валютними тонкощами, а передусім товарно-промислове представництво України на Заході, географія його поширення, міжнародні торговельні контакти.

Початок 20-х рр. XX ст. виявився несприятливим для зовнішньої торгівлі, тому що промисловість була зруйнована, а радянська держава не мала міжнародних торговельних угод, тобто спостерігалася системна блокада. Для конструктивної та прибуткової зовнішньої торгівлі бракувало наявної сировини, транспорту, валютних кредитів, підтримки іноземних фірм, відповідного законодавства. До загальної економічної руйни долучилася загрозлива посуха у південних районах УСРР, що призвело до голоду 1921-1922 рр. та згорання експортних перспектив, оскільки вивозити продовольство в умовах масового голодування сільського та певної частини міського населення було аморально.

Промисловий експорт України 1921-1922 рр. був спорадичним, навіть стихійним. П'ять перших пароплавів, які покинули південні порти, спрямували до Лондона, Гамбурга, Константинополя, Генуї, а залізницею товари були направлені до Риги і Праги [8, с. 97-98]. Вони були завантажені переважно сільськогосподарською сировиною – так званім "нехлібним експортом" (вовна, прядиво, шерсть, кінський волос, шкіра). Звіт Української експортно-імпоротної контори (Укрзовнішдержторгу) за жовтень-грудень 1922 р., віднайдений в архівному фонді Наркомторгу УСРР, переконливо доводить, що цей "товарний контингент" становив у 1921-1922 рр. дві третини сировинного експорту України [24, – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 83. – Арк. 55]. Його заготівлями займався Наркомпрод, а з другої половини 1921 р. було дозволено Наркомату зовнішньої торгівлі самостійно

формувати експортні товарні фонди. Відбувався експорт промислової сировини: в Італію – 50190 пудів вугілля, в Німеччину – 439200 пудів залізної руди, в Румунію – 5000 пудів каустичної соди та 17684 пудів залізної руди, в Туреччину – лісоматеріали [21, с. 31]. Це були перші пробні партії українського промислового експорту.

Для з'ясування загального зовнішнього товарообігу України у 1923-1926 рр., тобто періоду відносної стабілізації неспівської економіки, скористаємось статистичними даними, опублікованими на сторінках журналу "Хозяйство Украины" у вигляді "Додатків". Вони є репрезентативними, а головне подані в абсолютних, а не у відносних величинах. Сума середньомісячного експорту у 1923/24 р. становила 6,3 млн. крб., у 1924/25 р. – 5,4 млн. крб., а поквартально вона була наступною: протягом першого кварталу 1923/24 р. сягнула 34, другого – 18,6, третього – 17,2, четвертого – 6 млн. крб. [17, с. 251]. Перший квартал господарського 1924/25 року, тобто жовтень-грудень, показав менш оптимістичну тенденцію – 9 млн. крб., а протягом першого кварталу 1925/26 р. досяг 28,6 млн. крб. Поквартальна динаміка є показовою, тому що висвітлює конкретні фази вивозу товарів. Починаючи з другого кварталу 1924/25 р., відбулася зміна українського зовнішнього торговельного балансу, тобто імпорт почав переважати експорт. Україна вивезла на європейські ринки у 1923/24 р. товарів на 75,8 млн., а завезла на 11 млн. крб., у 1924/25 р. експорт становив 65,1 млн., імпорт – 78,4 млн. крб. [4, с. 50-52]. Експорт обслуговував імпорт, тобто здобував валюту для імпорту, але спостерігався кредитний дефіцит. У липні 1927 р. експорт України досяг 63 млн., імпорт – 93 млн. крб., демонструючи технологічну залежність радянської економіки від західного світу.

Зовнішня торгівля України, на переконання заступника наркомторга УСРР П.І. Коломойцева, була однією з найвідсталіших галузей, якщо співставляти показники її розвитку з довоєнним періодом. Порівняно з 1909-1911 рр. нехлібний експорт України, тобто промисловий, враховуючи переробну галузь, становив у 1923/24 р. 9,4%, у 1924/25 р. – 33,7%, у 1925/26 р. – 44,6%, у 1926/27 р. – 54% довоєнного рівня [11, с. 15-26]. Необхідно зазначити, що товарність основних галузей народного господарства у 1924/25 р. не перевищувала 63% її показника у 1913 р. [5, с. 6], отже експорт був вимушеним. Державні фінансово-господарські установи прагнули досягнути активного балансу зовнішньоторгового обігу, тобто перевищення експорту над імпортом, сподіваючись на отримання від Заходу кредитів на імпорт європейського обладнання для радянської промисловості.

Довоєнні показники, якими користувалися аналітики і учасники зовнішньої торгівлі 1920-х рр., не є об'єктивним та цілком вичерпним критерієм її ефективності. Загальні показники товарообігу зростали, отже відбувалося стрімке відродження обсягів торгівлі в умовах катастрофічного цінового і товарного дисбалансу двох ключових галузей народного господарства – промисловості та сільського господарства. Вивіз товарів за межі СРСР зростав. Його загальна сума становила у 1922/23 р. 211, у 1923/24 р. – 523, у 1924/25 р. – 568 млн. крб., у 1925/26 р. – понад 1 млрд. крб. [5, с. 6]. Доля українського республіканського експорту в загальносоюзному, якщо брати вартісні щорічні показники вивозу товарів, була незначною. Вона неухильно зменшувалася: у 1923/24 р. становила 14,5%, у 1924/25 р. – 11,4%, у 1925/26 р. – 7,2% [підраховано: 5, с. 6; 11, с. 25; 25]. Зазначу лише той факт, що промислова продукція союзних синдикатів і трестів ("Донвугілля", Південмашбудтрест, Південрудтрест, "Коксобензол", "Пів-

денсталь" та інші) вироблялася в Україні, але зараховувалася до зовнішньоторговельного балансу СРСР.

Структура експорту УСРР та СРСР була ідентичною, тобто переважала продукція сільського господарства, а не промисловості. Зовнішня торгівля радянської держави була орієнтована на максимальну мобілізацію валютних ресурсів для забезпечення обсягів і темпів індустріалізації промисловості. Так, у 1925/26 р., тобто в апогей розвитку непу, промисловий експорт становив 35,8% його загальної суми в СРСР, а в УСРР – 29,2%, решту – сільськогосподарський [15, с. 84]. Темпи відбудови сільського господарства та промисловості суттєво вирізнялися, але формування перспектив зовнішньоторговельного обороту УСРР переважно за рахунок експорту сільськогосподарської продукції свідчило про її виняткову залежність від союзних органів влади. Виокремлення сільського господарства в якості основного постачальника експортної сировини та продукції вимагало від держави не його масової колективізації, а швидше інтенсифікації самого виробництва за рахунок матеріально-технічного озброєння переробної галузі, тому що місцева промисловість виявилася неконкурентоздатною порівнянню з європейськими стандартами експортованої продукції.

Існувала серйозна проблема індустріалізації самої промислової інфраструктури, яка забезпечувала експорт в Україні. Модерне устаткування для неї можна було придбати на Заході, тому з середини 1923/24 р. зростає питома вага імпорту різного обладнання тощо. За 9 місяців 1925/26 р. експорт УСРР досяг 72 млн. крб., а протягом дев'яти місяців наступного 1926/27 р. – 116 млн. крб., але його нехлібна, тобто промислова частина, була мізерною. Наприклад, у 1926/27 р. експорт хліба становив 57%, продукція тваринництва – 11,2%, харчосмакової промисловості – 12%, сировина рослинництва – 4,6%, тобто 84,8% загальної суми українського експорту формувалося за рахунок аграрного сектору – продукції селянських господарств [25].

Збільшення сумарного обсягу українського експорту, а він згідно п'ятирічного експортно-імпортного плану мав зрости з 118 млн. крб. у 1925/26 р. до 294 млн. крб. у 1929/30 р. [15, с. 84], означало колосальне навантаження на сільськогосподарську галузь. Високі заготівельні ціни, діяльність на внутрішньому ринку України союзних та республіканських експортнозаготівельних організацій, диспропорції цін внутрішнього і зовнішнього ринків, нетотожність якості української та західної продукції, її тарово-рекламного оформлення не могли компенсувати незамерзаючих південних портів, оскільки вивіз залежав від реальних економічно-господарських можливостей аграрного сектору України, від митних тарифів, які встановлювали союзні відомства, від морського торгового флоту, зосередженого в адміністративно-функціональних рамках "Совторгфлоту", від фрахтування його та іноземних суден. Від кожної з них залежала ефективність зовнішньої торгівлі України, яка відбувалася через Торгпредства СРСР та систему Уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, які регулювали український експорт, встановлюючи його квоти шляхом ліцензування вивозу та ввозу товарів, формуючи експортний фонд. Будучи повноправними "господарями", вони вибудовували баланс зовнішнього товарообігу України, орієнтований на домінантне становище імпорту: у 1926/26 р. він становив 42%, а в 1929/30 р. мав скласти 62,5% загальної суми обороту, тобто мав зрости на 20% [15, с. 84].

Українським промисловим експортом займалися союзні трести ("Донвугілля", "Південсталь", Південрудтрест та інші), НКЗТ СРСР, українські республіканські

трести через Торгпредства СРСР, а також Всеукраїнське акціонерне товариство торгівлі (Вакот), Українська державна контора по експорту та імпорту (Держторг УСРР, Укрдержторг), Українська контора акціонерного товариства "Промекспорт". Найбільш інтенсивно розвивалася торгівля з Німеччиною, Англією, Францією, Австрією, Чехословаччиною, Польщею, Туреччиною, Грецією та ін. У великій кількості з України експортувалися нікопольська марганцева та криворізька залізна руда, а також різні металовироби, бензол, смоли, динаміт, сульфат амонію, сольвент нафта.

Для промисловості європейських країн, яка відбудовувалася та переоснащувалася після війни, важливо було мати дешеву сировину, енергетичне паливо для металургії. Такими виявилися українське вугілля та антрацит. Відвантаження українського вугілля до європейських країн розпочалося пробними партіями у 1921-1922 р., тобто одночасно із вивозом руд. Організований експорт припадає на середину 20-х рр. XX ст. До війни вивозили 194 тис. тон, а в 1924/25 р. відправили 224 тис. тон разом з антрацитом [24. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 1258. – Арк. 149], з них радянськими та іноземними пароплавами 83654 тони вугілля та 21335 тон антрациту, що дало 1,3 млн. крб. реалізації [24. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 920. – Арк. 225]. У 1928/29 р. рудоуправління Донбасу Хрустальське, Боковське, Снежнянське, Должанське, Чистяковське відвантажили 472625 тон антрациту, а Петрівське, Будьоновське, Гришинське, Первомайське, Катеринівське, Краснодонське, Паризької комуни – 514300 тон вугілля, хоча реальний експорт, враховуючи інші джерела надходження сировини та світову кон'юнктуру, виявився наступним: було реалізовано 424163 тони антрациту на 8,6 млн. крб. та 899617 тон вугілля на 17,2 млн. крб. [24. – Ф. 34. – Оп. 13. – Спр. 927. – Арк. 151].

Номенклатура товарів промислового експорту України не обмежувалася лише залізною та марганцевою рудами, вугіллям чи антрацитом, хоча вони разом суттєво впливали на загальну суму зовнішнього товарообігу. Україна була представлена товарами хімічної, текстильної, харчо-смакової, лісопереробної, фарфорофаянсової промисловості, тобто кожна галузь брала участь в зовнішній торгівлі, але нерівнозначно, вирізняючись виробничими можливостями та попитом на Заході. Окремі галузі мали агропромисловий тандем, тому необхідно визначитися методологічно щодо їх висвітлення. Наприклад, експорт льону та пеньки відносився до промислового вивозу по лінії текстильної промисловості, хоча його постачальниками були "Кустарпромекекспорт", кооперативні спілки, Укрдержторг. Галузево ці статті експорту можна віднести до категорії сільськогосподарського. Український промисловий експорт, крім придбання валюти та реклами продукції соціалістичної країни, створював умови для галузевого відродження. Демонстрацією обмежених потужностей радянської хімічної промисловості була пробна партія каустичної соди – 5000 пудів, вивезена до Італії у 1922 р., а протягом 1925/26 р. лише до Англії було вивезено 6100 тон, що на 50% більше запланованого [24. – Ф. 34. – Оп. 12. – Спр. 1258. – Арк. 150]. Вартість продукції хімічної промисловості України становила у 1924/25 р. 9,8 млн. крб., а "Укрсільтресту" – 587 тис. крб., "Славсільтресту" – 475 тис. крб. [18, с. 134-151]. У 1924/25 р. "Південхімтрест" отримав від експорту каустичної та кальційованої соди до Англії, Туреччини, Чехословаччини, Греції, Німеччини, Фінляндії, Італії, Латвії 120 тис. крб. [24. – Ф. 34. – Оп. 10. – Спр. 1258. – Арк. 44], тобто незначну частину від загальної вартості продукції хімічної галузі.

Таким чином, проаналізувавши архівні документи, статистичні джерела, які стосувалися промислового експорту України, слід визнати його динамічний розвиток в ціновому та тонажному вимірах, фактичне представництво української промисловості на європейських ринках. Вартісний показник промислового експорту посідав другу сходинку (після сільськогосподарського) в зовнішньому товарообігу України. Структурно він був представлений промисловою сировиною (руди, паливо), меншою мірою готовою продукцією. Починаючи з 1924 р. імпорту переважав експорт, а виручені кошти спрямовувалися на придбання іноземного обладнання. Промисловий експорт виконував, крім функції накопичення валюти, певне пропагандистське завдання, представляючи українську промисловість у світі. На його вартісні показники негативно впливало політичне протистояння між СРСР та Англією, Францією наприкінці 20-х рр. XX ст.

1. Айнгорн М. Лес, как проблема украинского экспорта // Хозяйство Украины. – 1925. – №1-2. – С. 158-165. 2. Альтерман А. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. – Х.: "Господарство України", 1928. – 128 с. 3. Виноградовский Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность // Плановое хозяйство. – 1927. – №12. – С. 34-46. 4. Графики и таблицы // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 50-52. 5. Демченко М. Наши задачи во внешней торговле // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 5-11. 6. Жирмунский М. Хлебный экспорт СССР и условия мирового хлебоснабжения в разрезе перспективного плана / Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 45-53. 7. Журавлев С.В. Иностранцы в Советской России в 1920-е – 1930-е гг.: источники и методы социально-исторического исследования: Автореф. дис. на соискание учен. степе-

ни докт. ист. наук. по спец. 07.00.02 "Всеобщая история" / С.В.Журавлев. – М.: ИРИ РАН, 2000. – 40 с. 8. З поля економіки та сільського господарства // Сільський Господар. – 1922. – №3-4. – С. 97-98. 9. Индустриализация СССР. 1926-1928 гг. Документы и материалы / М.П. Ким (главный редактор); ответ. ред. А.А. Воронцовская / Состав. З.К. Звездин (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во "Наука", 1969. – 533 с. 10. Кактыня А. Развитие внутреннего и внешнего товарооборота СССР // Плановое хозяйство. – 1925. – №11. – С. 56-63. 11. Коломойцев П.И. На путях к общественной торговле // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 15-26. 12. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918-1933 рр. / Кривець Н.В. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 322 с. 13. Литература о Востоке. Сборник статей, посвященных Украинско-Восточной Торговой Палате с приложением стенографического отчета об открытии Палаты / Под общ. ред. А.И.Золотарева. – Харьков, 1926. – 60 с. 14. Лютов Л.Н. Государственная промышленность в годы нэпа. 1921-1929. / Лютов Л.Н. – Саратов, 1996. – 320 с. 15. Новская Е. Частные балансы // Хозяйство Украины. – 1927. – №7-9. – С. 82-100. 16. Огановский Н. Проблема развития зернового хозяйства / Экономическое обозрение. – 1928. – №1. – С. 37-44. 17. Основные показатели конъюнктуры народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2. – С. 251. 18. Покорский М. Промышленность Украины в первом квартале 1924-25 года // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2. – С. 134-151. 19. Попов О. Хлібна торгівля України (Передвоєнна криза українського хлібного експорту) / О.Попов. – Х.: "Радянський селянин", 1927. – 253 с. 20. СССР на Английском рынке. Выпуск первый / Под общ. ред. А.А. Санталова. – Лондон: Изд-во "Иностранное обозрение торговли и техники", 1926. – 656 с. 21. Статистический Бюллетень №19. – Х.: ЦСУ УССР, 1922. 22. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 рр.) / Відповід. ред. акад. АН УРСР В.М.Корецький; Упоряд.: К.С.Забігайло, М.К.Михайловський, І.С.Хміль. – К.: Вид-во "Наукова думка", 1966. – 666 с. 23. Хейфец Л. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 78-85. 24. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління України. 25. Чернов М. Торговля УССР к десятилетию Октябрьской революции // Украинский экономист. – 1927. – 6 ноября.

Надійшла до редколегії 17.02.10

С. Денисов, асп. (Київ. ун-т)

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВАШІНГТОНА У ВІДНОСИНАХ З МОСКВОЮ З 1945 ПО 1991 рр.

В статті проаналізована еволюція американської політики відносно СРСР в 1945-1991 рр.

The article represents analysis of the American foreign policy concerning the USSR in 1945-1991.

Починаючи з 1945 р. постає новий етап розвитку системи міжнародних відносин. Ялтинсько-Потсдамська система розпочала процес розподілу світу на два військово-політичні блоки, на чолі яких стали США і СРСР відповідно. Союзні за часів Другої Світової війни, держави, поступово починали сповзати до відкритого протистояння. Це не в останню чергу було обумовлено прагненням поширити в світі власні соціально-політичні системи. Даний період в історіографії відомий як "Холодна війна", яка тривала з кінця 1940-х рр. до фактично, початку 1990-х рр. Політична мапа світу була чітко розділена між двома блоками, які остаточно сформувалися на рубежі 1940-50-х рр. Відповідно, в 1949 р. остаточно утворено НАТО, в якій провідну роль відігравали США, а в 1955 р. на сході постає Організація Варшавського Договору (ОВД), під проводом СРСР. Терени Європи, Близький і Далекий Схід стають ареною боротьби за сфери впливу між двома наддержавами.

Походження словосполучення "Холодна війна" і досі є суперечливою. Більшість спеціалістів віддавали пальму першості англійському журналісту і письменнику Еріку Артуру Блеру, більш відомому як Джордж Оруел. 19 жовтня 1945 р. він надрукував в щотижневнику "Tribune" есе "Ви та атомна бомба", де це словосполучення з'явилося скоріш за все вперше. У зовнішньополітичному контексті термін Холодна війна з'явився 16 квітня 1947 р. в промові Бернарда Баруха, який до речі, не робив на нього жодного спеціального акценту [12, р.33]. Історики не можуть точно сказати, позичив Б. Барух цей вираз в Дж. Оруела, чи вигадав сам. Дискусійним залишається питання про умовну дату початку

великого протистояння, але більшість дослідників, в тому числі визнаний спеціаліст в історії "Холодної війни" Дж. Геддіс, вважають, що поворотним моментом була промова Г. Трумена перед Конгресом, від 12 березня 1947 р., більш відома в історіографії, як "доктрина Трумена" [12, р.35].

Фактично, по закінченню Другої Світової війни, на жодну з країн світу, американська політика не орієнтувалася настільки цілеспрямовано, як на СРСР. Це було спровоковано не стільки потенціалом чи реальною політикою Москви, а виключно її прогнозованими намірами в майбутньому. Американська політика відносно Радянського Союзу складалася з багатьох рівнів і компонентів, представляла собою комплекс філософських і політичних, економічних настанов і часто була оформлена в доктрині. Кожен з американських президентів намагався зафіксувати своє бачення зовнішньої політики в доктрині і місце СРСР тут часто було визначальним. Основні концепції політики відносно СРСР були закладені в 1940-1950-х рр., з їх подальшою модернізацією за вимогами часу. Отже, докладно розглянемо американську політику відносно СРСР починаючи від 1945 р.

Виходячи з періодизації, еволюцію американської політики відносно Москви, можна оформити в певних рамках, а саме, розбити на періоди, котрим відповідають конкретні доктрини.

1. 1946- поч. 50-х рр. – доктрина "стримування", ідеолог Дж. Кеннан, також віддамо належне у її становленні і В. Липпману;

2. 1950-поч.60-х рр – жорстке стримування за адміністрації Д. Ейзенхауера, концепції "балансування на

грані"(brinkmanship), та "відкинення"(roll-back) ворога від кордонів своєї сфери впливу. Основоположники Дж. Даллес, П. Нітце;

3. 1960-і рр. – "наведення мостів" – пом'якшення політики, зі ставкою на поступовий занепад та самознищення комуністичної системи ("ерозія комунізму");

4. кін. 1960-х, сер. 70-х рр. – "детант", підходи Р. Ніксона – Г. Кіссінджера;

5. кін. 1970-х рр. – "нове стримування" за адміністрації Дж. Картера, концепція "back burner"(задня конфорка),- навмисне ставлення до СРСР, як до другорядної проблеми американської зовнішньої політики. Основоположник З. Бжезінський.

6. 1980-і рр. – "рейганівське стримування", "імперія зла";

7. 1990-і рр. – квазісоюзницькі відносини за адміністрації Дж. Буша-ст., та Б. Клінтона;

Отже, у 1947 р., виходячи з небезпеки для США поширення соціальних ідей комунізму в "пошматованій" післявоєнній Західній Європі, президент Г. Трумен пропонує їй військову і економічну допомогу, пізніше розвинуту в "плані Маршала" і вже згадуваній "доктрині Трумена". В своєму зверненні до Конгресу, президент проголосив, що підтримка вільних народів, які протидіють спробам зовнішнього тиску, повинна стати політикою Сполучених Штатів.[7] Однак, Г. Трумен в промові перед конгресменами жодного разу не згадав СРСР, обмежившись нагадуванням про небезпеку тоталітарних режимів.

Зведені до єдиного знаменника доктрина "стримування" Дж. Кеннана, "доктрина Трумена" і економічний план Маршала розглядалися Вашингтоном як своєрідна гребля на шляху потоку комуністичних ідей з СРСР, який відтепер став антагоністом Заходу. Вище означені зовнішньополітичні заходи стали остаточним відходом від ізоляціоністської доктрини Монро. На практиці це стало ідеологічною основою створення НАТО та інших союзницьких систем Заходу, від Західної Європи до Латинської Америки впродовж 1940-х і 1950-х рр. Важливо, що доктрина стримування мала на меті зміну радянських намірів, і всі внутрішні дебати, пов'язані з нею, зводилися до того, чи відбулися ці зміни. В основі вищезгаданих доктрин та плану Маршала були стратегічні розробки американських аналітиків, які за часів розгортання "Холодної війни" плідно працювали над концепціями національної безпеки. Одним з них був відомий дипломат, співробітник посольства в Москві Дж. Кеннан, автор "доктрини стримування".

Саме Кеннан запропонував першу концепцію нової американської політики до СРСР, яка була реакцією США на їх статус лідера західного світу, загрозу поширення комунізму в Європі – доктрину "стримування" Радянського Союзу. Її основні положення містилися в його "Довгій телеграмі" [3]. В більш узагальненому вигляді свої погляди на американо-радянські відносини Дж. Кеннан виклав у своїй статті "Америка та російське майбутнє" в 1951 р. [4], де він спрогнозував самознищення комунізму, через його внутрішню слабкість і політичну систему, яка заснована на страху та пригніченні людської особистості. На думку Дж. Кеннана, США не потрібно провадити активних дій, спрямованих на знищення радянської влади, потрібно співіснувати з СРСР різко реагуючи на всі недружні військово-політичні акції, стримуючи комунізм на всіх фронтах. Дж. Кеннан стверджував, що перш за все слід визначитися, на яку Росію американці не повинні розраховувати, а саме: капіталістичну, ліберально-демократичну державу, схожу за устроєм на США і саме на це дипломат робив основний наголос. Але це не означало, що майбутній російський режим буде антиліберальним. Програма будь-якого російського уряду повинна буде враховувати те, що в

житті країни був радянський період, і що він залишив як негативний, так і в дечому позитивний спадок. Визнаючи, що форма правління є внутрішнім ділом Росії, і допускаючи, що вона може різко відрізнятись від американської, Дж. Кеннан розраховував, що держава не перетинатиме кордон за яким розпочинається тоталітаризм і США в праві в першу чергу очікувати появу такого уряду, який на відміну від радянського, був би відкритим та неагресивним у відносинах з іншими народами. США вправі розраховувати, що нова Росія не стане накидати ярмо на інші народи, які прагнуть до національного самовизначення, і мають всі можливості до цього. На пряму, як підкреслював Дж. Кеннан, американці можуть зробити дуже мало, але вони мають значні можливості для того, щоб вплинути на хід подій. Дж. Кеннан був впевнений, що жодні радикальні і довготривалі зміни в Росії не зможуть відбутися в результаті призивів і порад, які надходять від іноземців [4].

Дж. Кеннан не виключав силовий сценарій знищення комунізму, але як крайню міру впливу на СРСР, відмічаючи при цьому, що проблема створення іншої, більш прийнятної Росії, загалом, не пов'язана з питанням війни та миру. Війна сама по собі не створить такої Росії. Навпаки, війна не змогла б дати позитивний результат, якщо вона не буде супроводжуватися продуманими і енергійними зусиллями не військового порядку. З іншого боку, продовження існування радянського ладу, не виключає еволюції і виникнення нової Росії. Але при цьому Дж. Кеннан відзначив, що як це не сумно, при тодішній світовій ситуації, питання про прямий вплив американців потрібно було розглядати через призму можливої війни, або продовження існування "малої війни".

Отже, за Дж. Кеннаном, якщо війна буде неминучою, перш за все американці повинні чітко уявляти образ прийнятної для них Росії, і докласти всіх зусиль, щоб військовій дії не завадили його втіленню в життя. Автор зазначає, що війна це процес, який сам по собі не може призвести до чогось позитивного, що навіть військова перемога може слугувати лише попередньою базою для майбутніх позитивних змін, можливість яких вона створить, але в жодному разі не забезпечить. Насилля в міжнародному масштабі є спільним банкрутством, навіть для тих, хто впевнений, що бореться за праве діло: "всі ми – і переможні, і переможці – приречені на те, щоб вийти з війни збіднілими і ще більш віддаленими від досягнення тих цілей, які ми собі ставили" [3].

Протилежні думки, відносно політики стосовно Москви, висловлював В. Ліппман, яскравий філософ, політолог і публіцист, представник школи "реалістів", який критикував доктрину "стримування" Дж. Кеннана. В. Ліппман, поряд з П. Нітце, Е. Гудпастером, В. Черчиллем, складала опозицію канонічному стримуванню Дж. Кеннана. Наприклад, В. Черчилль, підтримував політику стримування, але для нього вона не була самоціллю. Він не бажав пасивно чекати, коли настане крах комунізму, намагався формувати хід історії власними руками, а не покладатися на її хід. В. Черчилль був відданий класичному британському підходу ведення зовнішньої політики, в основі якого лежали переговори та відведення кожній стороні сфер впливу [5, С.419]. В своїй основі, він був прихильником стратегічної рівноваги сил, саме такого стилю політики, до якого американці завжди ставились з підозрою. Окремо стояла постать колишнього віцепрезидента Г. Воллеса, який взагалі закликав США в односторонньому порядку припинити "Холодну війну" і визнати за СРСР право на сферу впливу в Європі.

В. Ліппман відкидав припущення Дж. Кеннана, що радянське суспільство вже містить в собі зерна занепаду: "На думку містера Х, резерви на чорний день відсут-

ні. Відсутній запас міцності на випадок невдалого збігу обставин, недоліків управління... Він закликає прийняти як належне те, що радянська система вже йде до занепаду. Він намагається запевнити нас в тому, що наші найпотаємніші мрії ось-ось збудуться" [5, с.418]. На думку В. Ліппмана, політика "стримування" затисне США в дальній кут площини, яку заповнюватиме собою радянська імперія. Військові зобов'язання так далеко від власного дому послаблять Америку і не будуть сприяти її безпеці. Політика "стримування" за Ліппманом дозволить Радянському Союзу обирати точки максимального дискомфорту для США і зберігати при цьому дипломатичну і військову ініціативу. Підкреслювалося, що необхідно виокремити критерії того, в яких районах планети необхідно протидіяти радянській експансії, задля життєво важливих інтересів Вашингтону. За відсутності подібних критеріїв США будуть вимушені організувати "різнокаліберну суміш сателітів, клієнтів і маріонеток", які будуть експлуатувати політику стримування в свої власних інтересах. З цього випливатиме, те, що Сполучені Штати потраплять в пастку, підтримуючи не життєздатні режими, що поставить Вашингтон перед вибором між "умиротворенням з наступною поразкою і втратою політичного обличчя, або підтримкою союзників будь-якою, навіть самою неймовірною ціною" [5, с.418].

Важливо, що В. Ліппман закликав, щоб американська зовнішня політика керувалася виключно разовим аналізом кожної конкретної ситуації, а не загальними принципами, які начебто претендують на універсальність застосування. Американська політика в меншій мірі повинна орієнтуватися на знищення комунізму, а зосередитись на відновленні порушеної війною рівноваги сил в Європі. "Стимування" провокує "розділ Європи до нескінченності", тоді як справжні інтереси Америки лежать в недопущенні радянської потуги в центр Європи: "Вже більше сотні років, всі радянські уряди намагалися розповсюдити свої впливи на Східну Європу. Але лише тоді, коли Червона Армія вийшла на Ельбу, для керманичів Росії відкрилась перспектива реалізувати амбіційні плани Російської імперії, скомбіновані з ідеологічними постулатами комунізму... Американську міць потрібно використовувати не для того, щоб "стримувати" росіян в розкиданих по периметру точках, а для того, щоб тримати під контролем всю російську військову машину і здійснювати таку дипломатичну політику, яка має на меті врегулювання, наслідком якої стане вивід військ" [5, с.419].

Можна стверджувати, що розробки Дж. Кеннана, підправлені критичними зауваженнями В. Ліппмана, стали виявом американського світогляду, фундаментом американського бачення політики відносно Радянського Союзу. Також це був той образ майбутньої Росії, яку прагнули бачити вашингтонські стратеги наприкінці 1940-х рр., проте стратегії досягнення кінцевої мети були протилежні.

Погляди П. Нітце на те, якою повинна була стати політика США під час Холодної війни суттєво відрізнялися від підходів Дж. Кеннана, і були ближчі до реалістів, плану В. Ліппмана. П. Нітце був знаковою фігурою в американській політиці часів розгортання Холодної війни, займав різні пости за адміністрацій від Г. Трумена, до Р. Рейгана, на відміну від Дж. Кеннана, який працював в уряді до середини п'ятидесятих років. Саме П. Нітце приписують авторство більшої частини Меморандуму Ради з національної безпеки №68 від 14 квітня 1950 р., важливого документа для розуміння основ американського підходу до СРСР [1].

Якщо Дж. Кеннан в своїй "Довгій телеграмі" та наступних працях дав схему стратегії в "Холодній війні",

то П. Нітце сформулював головне завдання даної стратегії – повна капітуляція Радянського Союзу. Доктрина "стримування" була переконливою, але засоби для її реалізації, запропоновані Дж. Кеннаном, носили загальний рекомендаційний характер, тому були недостатніми [6]. Явно було необхідно всі це оформити в міцну конструкцію, трансформувати *доктрину* "стримування" в реальну *політику* "стримування". Документ Ради національної безпеки №68 закрив чим не першу цеглину у фундамент цієї політики, але для концептуального документу він був досить недосконалим. Аналізуючи Меморандум можна дійти висновку, що документ носив не стратегічний, а оперативний характер, який визначив мінімальні оперативні вимоги, не даючи реального плану довгострокової боротьби з комунізмом, лише пропонував США з їх союзниками перевершити СРСР в кількості військовослужбовців і затрат на ВПК [1]. Він точно визначив що "Холодна війна" набула мілітаризований і глобальний характер. Поряд з цим, документ не обмежувався рекомендацією оперативних дій, а носив моралізаторський і ідеологічний характер, обґрунтовуючи лідерство і особливу місію Сполучених Штатів в демократичному світі: "Поразка вільних суспільних інститутів, є поразкою загального характеру. Шок, який ми відчули при знищенні Чехословаччини був викликаний не мірою матеріальної важливості Чехословаччини для нас. В матеріальному плані її можливості вже знаходилися в руках Радянського Союзу. Але коли була знищена вся система чехословацького суспільства... то більш важливим став для нас моральний збиток... По-справжньому руйнівною відповіддю на плани Кремля буде утвердження на практиці як за кордоном, так і у себе вдома незмінності наших фундаментальних цінностей" [5, с.417]. В документі фігурувала одна з основоположних стратегій США, яку пізніше взяв на озброєння Р. Рейган: "Сприяти фундаментальним змінам в характері радянської системи" [5, с.417]. Важливо, що небажання Вашингтону використовувати ядерну зброю в період американської монополії обумовлювалося тим, що перемога в подібній війні даватиме незадовільний для США результат, котрий не призведе до навернення опонента до "своєї віри" [5, с.417].

Виходячи з різноманітності пропонуваніх концепцій, які однак всі прагнули відстоювати американські національні інтереси, потрібен був їх синтез, для створення всезагальної американської доктрини розвитку на період протистояння з Москвою. Таким синтезом зайнявся Д. Ейзенхауер, створивши спеціальні комісії на чолі з Дж. Кеннаном та Е. Гудпастером, в яких працювали прихильники різних діаметрально різних підходів. Робота комісій відома в історіографії як проект "Солярій". Кожній з комісій президент Ейзенхауер визначив пріоритетні коридори, для моделювання розвитку ситуацій у відносинах з СРСР, потім звівши до єдиного знаменника результати їх роботи в доповіді, яка на думку Дж. Кеннана "продемонструвала домінуючий інтелектуальний вплив президента на кожного присутнього... тільки президенту вдалося узагальнити всю сукупність розглянутих політичних і військових аспектів політики" [1]. Таким узагальненням став документ Ради національної безпеки №162/2, де президент спромігся трансформувати *доктрину* стримування в *політику* стримування, вбудувавши в неї корисні пропозиції інших аналітиків. В практичній площині політика стримування втілювалася і пройшла випробування в доктрині Д. Ейзенхауера, яка накреслила план протидії радянській експансії в регіоні Близького Сходу [9].

Відзначимо, що саме за правління Д.Ейзенхауера стрижневою для Вашингтону стала доктрина масованої

військової відплати, в разі нападу СРСР, щоправда, на практиці вона корегувалася з певним потеплінням відносин між двома наддержавами, які усвідомили неможливість постійної ідеологічної і військової ескалації та напруги в двосторонніх відносинах. Логічно що принцип масованої відплати в разі агресії еволюціонував в доктрину "Гнучкого реагування" започатковану в 1961 р. новою адміністрацією Дж. Кеннеді, яка передбачала певну симетрію у гіпотетичній військовій відповіді.

Так, після Кубинської ракетної кризи 1962 р., наддержави усвідомили, які наслідки для них міг мати ядерний конфлікт, перейшовши до політики вимушеного співіснування. В західній історіографії цей період відомий як "детант", російська в основному оперує терміном "розрядка". Цей період характерний переходом до позиційного протистояння, контролюванням своїх зон впливу і прагненням до status quo у взаємовідносинах. Сторони дійшли до стратегічної рівноваги, яка гарантувалася можливим ядерним винищенням. Початки "розрядки" дослідники вбачають в діяльності адміністрації Р. Ніксона (1969-1974) та короткої адміністрації Дж. Форда (1974-77), для яких була характерна підтримка миру з позиції силового залякування – основна трактовка відносин з СРСР.

За президентства Дж. Картера (1977-1981), демократична адміністрація на перший погляд прагнула повернути в американську політику традиційний моралізм. Доктрина президента Дж. Картера вміщувала тези про усунення тенденції до гегемонії, про повагу до прав людини, за продовження політики розрядки з СРСР та Китаєм. Але при цьому, адміністрація застерігала Москву щодо втручання в сфери життєво важливих інтересів Вашингтону [2]. На думку американських істориків, все ж Дж. Картер прагнув бути більше реалістом, а не моралістом, вважаючи за потрібне обмежувати радянську експансію і зміцнювати Атлантичний пакт, але при цьому він відмовився підтримувати диктаторські режими по всьому світу. В мемуарній літературі, зокрема в мемуарах Р. Гейтса, широко висвітлена інформація про таємну програму президента, стосовно заохочення та підтримки дисидентського руху та провокацій етнічної нестабільності на території Радянського Союзу. Саме адміністрація Дж. Картера, заклала основу для багатьох починань Р. Рейгана, а саме, приховані дії ЦРУ в країнах третього світу, безперервну стратегічну модернізацію та проведення економічної війни проти СРСР [8, с.46].

За часів адміністрацій Р. Рейгана та Дж. Г.В. Буша, політика Вашингтону відносно Москви набула конкретних обрисів, – вона була направлена на поступове економічне, військове і ідеологічне ослаблення радянського блоку. На початку 1980-х рр. це призвело до завершення "розрядки" та нового витка гонки озброєнь, який був не під силу СРСР, і як наслідок до двосторонніх переговорів про роззброєння. На думку Г. Кіссінджера, адміністрація Р. Рейгана з самого початку ставила на меті не зменшення напруженості у відносинах з СРСР, а початок хрестового походу і подальше залучення супротивника до своєї віри [5, с.699]. В даному разі яскраво простежуються паралелі з Документом Ради з питань Національної безпеки №68 тридцятирічної давнини, відчувається логічна спадковість фундаментальних настанов американської політики відносно Радянського Союзу. Як зазначив президент в своїй промові від 8 березня 1983 р.: "Допоки вони пропагують всемогутність держави і її домінування над особистістю, допоки вони вірять в своє майбутнє панування над всіма народами землі, вони – центр зла в сучасному світі...Я вважаю, що ми приймаємо виклик. Я вважаю, що кому-

нізм – це сумна, гротескна глава в історії людства, останні сторінки якої тепер пишуться" [10].

Отже, поступки Дж. Картера змінилися дипломатичними торгами Р. Рейгана, які провадилися вже без будь-яких поступок: За словами президента, СРСР повинен був зрозуміти, що американці ніколи не будуть ставити під загрозу свої принципи і стандарти, ніколи не віддадуть свою свободу, ніколи не перестануть прагнути до миру. Р.Рейган нагадав, що Захід відмовився використовувати свою ядерну монополію в сорокових і п'ятидесятих роках для територіальних надбань, при цьому зазначивши, що рівновага сил відтепер дуже небезпечне шахрайство – це просто ілюзія миру. За словами президента, дійсність полягала в тому, що США повинні шукати мир через силу. Вашингтон міг би погодитися на рівновагу, якби американці були в змозі заморозити, глобальні зазіхання радянців. Військова сила для Америки важлива, але на думку президента боротьба яка тривала з СРСР, ніколи не буде вирішуватися бомбами, ракетами, або арміями. Реальна криза, яка поставала перед світом у 1980-х рр. – духовна [10].

Важливо, що термін "Доктрина Рейгана" належить неоконсервативному журналісту Ч. Краутхаммеру, який так назвав свою замітку у часопису "Time". В основі рейганівської доктрини лежало три основні завдання: по-перше, стримування СРСР, по-друге, сприяння демократичним змінам в радянському суспільстві, по-третє, досягнення угод, які відповідають інтересам США [11, с.51]. За часів адміністрацій Р. Рейгана стримування відбувалося за такими основними напрямками:

1. Обмеження політичного впливу СРСР в країнах "третього світу" шляхом надання військової і фінансової підтримки;
2. Обмеження політичного впливу Москви в країнах Східної Європи, шляхом надання політичної та фінансової підтримки антикомуністичних організацій;
3. Стимування СРСР шляхом дестабілізації його економіки шляхом тиску на слабкі місця радянського народногосподарського комплексу;
4. Стимування СРСР шляхом досягнення військової переваги над його збройними силами, завдяки новій гонці озброєнь та загостренню міжблокового протистояння [11, с.51].

Після краху СРСР підходи до оновленої Росії з боку адміністрацій Б.Клінтона абсолютно узгоджувалися зі стратегічними розрахунками республіканців. Відтепер США намагалися залучити Російську Федерацію до політичного і економічного блоку західних держав.

Зрозуміло, що вище означені підходи вплинули на формування американської політики стосовно нової пострадянської Росії. Вони стали своєрідним фундаментом для розробки нових доктрин, які орієнтувалися на якісно нові міжнародні, військові і соціально-економічні реалії пост-біполярного світу.

1. Вайсброуд К. Рассказ о трех рыцарях "холодной войны" <http://www.nato.int/docu/review/2006/issue1/russian/special.html> 2. Выступление президента Дж. Картера в Конгрессе США от 23 января 1980 года http://www.coldwar.ru/bases/carter_doctrine.php 3. Кеннан Дж.Ф. Телеграмма посольства США в Москве №511 от 22 февраля 1946 г. ("Длинная телеграмма") <http://www.ilinskiy.ru/publications/sod/giprot-p2.php> 4. Кеннан Дж.Ф. "Америка и русское будущее" (George F. Kennan. America and Russian Future. – Foreign Affairs, v. 29, № 3, April 1951, p. 351-370), //Новая и новейшая история, №3, 2001. http://www.vivosvoco.com/5_Киссинджер_Г._Дипломатия._Ч.2._М._1997.6.Меморандум_Совета_национальной_безопасности_№68_от_14_апреля_1950_г._http://www.coldwar.ru/bases/nsc-68.php 7. Обращение к Конгрессу Президента США Г. Трумена от 12 марта 1947 г <http://www.grinchevskiy.ru/1945-1990/doktrina-trumena.php> 8. Плугаторенко О. Американско-радянські відносини 1981-89 рр в американській мемуарній літературі.// Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка, "Історія", №94-95, 2008. 9. Послание президента Д. Эйзенхауэра к Конгрессу США от 15 января 1957 г.

<http://www.coldwar.ru/eisenhower/eisenhower-doctrine.php> 10. Речь Р. Рейгана 8-го марта 1983 г http://www.coldwar.ru/raegan/evil_empire.php 11. Сайчук М. Адміністрація президента США Р. Рейгана і газопровід "Західний Сибір-Європа", //Вісник Київського Національного Університе-

ту імені Тараса Шевченка, "Історія", №94-95, 2008. 12. Gaddis, John Lewis, The Gold War: A New History. Penguin Books, N.Y., 2006.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Г. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф. (Київ. ун-т)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА КАЛЬНИКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

На основі нових архівних та мало відомих опублікованих матеріалів розкривається соціально-економічний розвиток с. Кальника у цей період. Аналізується затята боротьба власників за свої маєтності у цьому селі.

On the basis of new archiv materials and little-known published are showed social and economic development of village Kalnik during this period. Author makes analyses fierce struggle of owners for the property in this village.

В другій половині XVI – на початку XVII ст. Кальник входив до складу Брацлавського воєводства, в державних і судових органах якого відклалися низка документів. Частина з них було опубліковано в спеціальному збірнику. В ньому вміщено всі виявлені на сьогодні матеріали Брацлавського воєводства від його створення у 1566 р. й до смерті в 1606 р. брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського. З архіву останнього походить більшість (240) опублікованих у збірнику документів. Із 496 документів і актів 488 видано на основі рукописів, причому лише 41 із них публікувався раніше. Оригіналами є 320, тогочасними засвідченими й незасвідченими копіями – відповідно, 125 і 51; 437 написано діловодною руською (староукраїнською) мовою, 54 – польською (здебільшого переклади з руської). З діяльності канцелярії гродського та земських судів воєводства пов'язано 210 документів, канцелярії Руської (Волинської) метрики – 147 [1, 1217 с.]. У цьому збірнику є 12 матеріалів про Кальник, які використовуються в цій статті вперше, лише один із них написано польською мовою*. Названі джерела проливають світло на важливий соціальний аспект – судову боротьбу власників Кальника за маєтності, якими вони там володіли.

В 70-х рр. XVI ст. Кальником, Цибулевим, Хринівкою "й іншими селами" володіли Марина та Богдан Єнчинські**, після смерті їхнього батька Василя Єнчинського. Марина була дружиною Гаврила Яковича і не мешкала в цих маєтностях, а у Володимирі на Волині. Напевне, її частково маєтків керував управитель (часто називається губернатором), не здатний організувати належний захист її "отчини й дідизни" від "обопільних сусідських кривд і збитків немалих у різних речах і пожитках"[1, с.179]. Марина Василівна та її сини Іван і Петро Гавриловичі Яковичі 30 жовтня 1571 р. звернулися до Володимирського гродського підстарости Михайла Павловича з проханням передати в опіку маєтності приятелю пані Марини – підстарості Вінницькому Борисові Івановичу Сові з "усіма платами, прибутками і пожитками моїми, що на мене і на синів моїх з тих маєтностей з частини моєї приходять"[1, с.179]. Він, маючи можливість і силу боронити її маєтності, міг забезпечити їхнього існування.

За дев'ять років, які минули після попереднього звернення Марини Янчинської до гродського суду відбулися суттєві зміни в роду власників села Кальника. Брат Марини Богдан Васильович, мабуть, помер, і в соціальну діяльність включилися його син Іван Богданович та молодший його брат Ярош. Тай у житті самої Марини відбулися зміни. Вона, ймовірно, вдруге вийшла заміж за якогось Байбузу. В подружжя був син Григорій, який займав посаду писаря брацлавського гродського уряду. У двоюрідних братів Івана, Яроша і Григорія на початку 80-х рр. XVI ст. з новою силою розгорілося бажання

розв'язати "гордіїв вузол" – остаточно розділити кальницькі маєтності між сім'ями.

Діти мали владнати виплату боргу, щоб провести законний розподіл майна. 10 лютого 1580 р. Іван Богданович Янчинський, коли у Володимирі не було підстарости володимирського Олександра Кунцевича, розповів усно й надав листа князю Федору Кунцевичу, який прийняв прохання й записав до книги гродської. Розпочався розгляд судової справи. В листі Іван Богданович Янчинський просив "оголосити тим, кому потрібно знати", що його покійний батько Богдан Янчинський за життя позичив 20 кіп литовських злотих у своєї сестри Марини Байбузової, заставив їй "усе, з полями, з сіножатями, з дібровами, з пуццями, з ловами, з бобровими гонами, ставами, ставищами"[1, с.257] надавши їй право ними користуватися. Ці гроші він віддав Григорію Байбузі.

Маючи потребу в грошах, Іван Богданович власноручно взяв у нього в борг іще сто кіп литовських злотих, які розділив зі своїм рідним братом Ярошем під заставу маєтностей у Кальнику, Цибульові, Паріївці та Скоморошках***. Гроші було витрачено, а, щоб їх повернути, Іван Богданович радив рідному братові, не чекаючи його частки, розплатитися з Григорієм Байбузовим. Розуміючи, що повернути позичене він зараз не зуміє, а тому прохає перенести ці кошти, в разі свого одруження або смерті, на його спадкоємців. Іван Богданович застерігав їх, що повернення частки маєтностей у Кальнику йому або його спадкоємцям можливе тільки після виплати боргу й тих збитків, про які заявить Григорій Байбуза. Цього листа, написаного 29 лютого 1580 р. власноручно Іваном Богдановичем, засвідчили "Богдан Костюшкович Хоболтовський, суддя земський повіту Володимирського, пан Петро Костюшкович Хоболтовський і пан Давид Михайлович Яковичкий"[1, с.259; 2, арк. 13зв. – 15].

З документів 90-х рр. XVI ст., виявляється, що Кальником володіли чотири власники. Це діти й онуки Василя Янчинського: Марина, Богдан, Андріяс, а ім'я четвертого поки що не встановили. Син Марини Григорій Байбуза був писарем брацлавського гродського уряду, а пізніше – писарем вінницького гродського уряду. Інші внуки Василя залишалися звичайними власниками маєтків.

1 січня 1599 р. в Кустичах**** Федора Андріясівна Янчинська та її чоловік Михайло Кустицький внесли до Вінницького земського суду протест проти несправедливого позову брацлавського воєводи й кременецького старости князя Януша Збараського до брата Феодори Яроша Янчинського за те, що він, буцімто, не подав до цього суду записів і різних документів на маєтки, потрібних для продажу чверті Кальника, Паріївки, Цибульова та Скоморошків. 12 січня того самого року вінницький земський суд прийняв цю апеляцію до розгляду.

Суд у складі судді Семена Ободенського, підсудді Михайла Ласки і судового урядника виявив, що в

1592 р. Януш Янчинський продав у вічне користування свою чверть кальницьких маєтностей рідній сестрі Олександрі Богданівні (прізвище другого її чоловіка – Плоський) за 2000 кіп литовських грошів "з дворами, з будівлями двірськими і селищами, з підданими тяглими, огородниками та з підсусідками, з боярами, з чиншовиками, даниною і подачками всякими і кожною землею, ораною і неораною, з полями, сіножатями, з городами, з виноградниками, з садами, дібровами, запустами, з борами, з гаями, з ловами, з лісами та з хворостом зарослим****, з ріками, з гонами бобровими, з річками, з криницями, з болотами, з ставами, озерами і сажалками, з млинами і з висілками..." [1, с. 728–729; 3, арк. 190–193 зв.]. "Любима сестра" Яроша Олександра Павлова-Плосьька, додавши куплену в нього чверть Кальника до власної, почала володіти половиною кальницьких маєтностей.

15 січня 1599 р. від імені короля Сигізмунда III Луцький земський суд***** викликав на слухання Яроша Янчинського за те, що він, продавши свою частку маєтностей Кальника, не подав відповідних документів до цієї установи. Суддею було призначено Федора Чаплина Шпановського, під суддею – Івана Хренницького і судових урядників луцького земського суду. На судовому процесі Ярош Янчинський визнав позов справедливим. Суд вирішив, щоб Ярош вніс документи щодо продажу Кальника до судових книг і заплатив своїй сестрі Олександрі 14 гривень "шкод" (збитків). "А як пан Янчинський двою чотирнадцять гривень вини зараз нам суду, і стороні заплатив і лист на продажу, перед нами поклавши до книги, добровільно признавши, і усвідомив, і записати дав" [1, с. 733].

22 січня того ж року подібний запис до луцької земської книги вніс і Андрій Іванович Янчинський про те, що він продав своїй двоюрідній сестрі Олександрі Богданівні Павловій-Плоській (Янчинській) за 2000 кіп литовських грошей свою частину маєтностей у Кальнику [3, арк. 472–475 зв.]. Цей документ засвідчили Іван Чаплин Шпановський, каштелян київський Федір Чаплин, – суддя луцького земського суду, Хвилин Бокій Печихвостський.

Було вирішено конфлікт між вінницьким гродським писарем Григорієм Байбузою та його братом Ярошем Янчинським. Останній, як свідчить лист першого до суду повернув йому за себе й за Івана Янчинського заставну суму грошей за землею [1, с. 755–756]. Ярош Янчинський вступив у права власника на своїй частині кальницьких маєтностей, що дало йому можливість вільно нею розпоряджатися, зокрема й продавати. Цим правом він скористався сповна.

На початку XVII ст. боротьба за землі між спадкоємцями Янчинського з одного боку і Ганною та Яхимом Корецькими – з другого – розгорілася з новою силою. В 17 декретах і позовах, які наводять у своїх працях польський історик Олександр Яблоновський, відчувається боротьба "не на життя, а на смерть". Князь і його дружина вирішили за всяку ціну заволодіти Кальником та іншими селами цієї волості. Про це свідчать документи, про які йтиметься далі.

18 липня 1600 р. Семен Ободенський, який був у той час брацлавським земським суддею і кн. Яхимом Корецьким та його дружиною Анною розпочинається судовою тяганиною. Семен у позові звинувачував князівську сім'ю в тому, що вони 13 липня того самого року "наслали пана Богуфала, свого урядника губинського, з чималим почтом, у складі кількох десятків чоловіків" [1, с. 808] на третину кальницької землі, якою він володів "довічним правом від пана Івана Яковичького й спокійно упродовж тривалого часу тримав, і ніхто туди ніколи не вступав", збирав з неї "доходи, плати й виго-

ди". Заради поліпшення обробітку землі Семен розпорядився поставити два стовпи, на яких було написано заклики до людей селитися на слободу. Ось ці стовпи й знищили князівські слуги, а ще силоміць "вибили" з димів позивача всі прибутки й плати [1, с. 808]. Суд ухвалив, що князь має повернути Семену Ободенському незаконно захоплені кошти й землю, відновити закличні стовпи. Найсвітліші князі відмовилися визнати рішення суду й далі утримували Семенову землю, як власну.

Того-таки 13 липня 1600 р. між княгинєю Анною Корецькою і житомирським підстаростою Павлом Плоським і його дружиною Олександрою Янчинською в судовому порядку буде оформлено ще один позов щодо "виданих привілеїв на маєтності названі у воєводстві Брацлавському, що пролягають біля сіл Кальника, Паріївки, Цибульова й Скоморошків, перед тим проданих" [4, с. 43].

Судові позови в роду Янчинських (Ободенських) тривали й навесні 1602 р. Так, 24 квітня 1602 р. [1, с. 808–809] суддя Брацлавського земського суду подав скаргу на князя Яхима Корецького та його дружину Анну з роду Ходкевичів за те, що їхні піддані витіснили його з володіння третину Кальника, за знищення двох стовпів із закликами до всіх охочих поселятися на слободі [1, с. 808–809]. 22 квітня того самого року кальницькі землі ще кілька разів ставали предметом судових розглядів між Яном Янчинським і кн. Збаразьким щодо продажу їхньої частини. Проте слідство не відбулося. Того дня було оприлюднено "маніфест підгороденських черещ Яна Ветерського, про справу щодо позовів кн. Яхима Корецького" стосовно розподілу Кальницьких земель [4, с. 422].

15 травня 1602 р. Павло Плоський знову звинувачує кн. Яхима Корецького, який не виконав рішення якогось попереднього декрету щодо маєтків Кальника, Цибульова, Паріївки та Скоморошків з приводу надання йому документів стосовно "навіки проданих" цих маєтків [4, с. 450]. Тільки 12 травня 1605 р. Григорій Байбуза отримав "контракти продажу" кальницьких маєтностей, "записаних на Анну, кн. Корецьку" [4, с. 451].

Низка документів розкриває важливий соціальний аспект селянського життя – втечі від одного власника до іншого. Інколи власники намагалися розв'язувати питання повернення селян в судовому порядку. Про це свідчить позов княгині Сангушкової від 17 травня 1606 р. до кн. Яхима Корецького з вимогою повернути "підданих позивачки з с. Тростянця", які втекли зі своїми дружинами до Кальницького маєтку князя [4, с. 453].

22 квітня 1605 р. у Вінниці Семен Ободенський знову подав скаргу на княгиню Анну Корецьку, про те, що вона не повернула йому захоплену ще п'ять років тому третину кальницьких маєтностей. 8 червня 1605 р. Вінницький земський суд у складі судового делегата Олексія Дяківського і "підсудді" Михайла Ласки виявили, що княгиня та її чоловік Яхим силою заволоділи його частиною села, чим завдають великої шкоди, не відновили закличного стовпа з оголошенням про можливість заселення вільних земель. Суд закликав княгиню "для поділу в тому помісті Кальнику і шкоди минулі" повернути [1, с. 945–948].

На "грунтах кальницьких, в урочищі, прозваному Дідовкою", шляхетний пан Федір Шандировський "наїхав" на підкоморія і королівського секретаря Лавріна Пісочинського. Останній 27 березня 1604 р. подав до Вінницького гродського суду позов зі скаргою, що, коли його жорницький підданий Ясько Даниленко 5 січня того самого року їхав у господарських справах, на нього "безпричинно" напали й пограбували його статок: "у нього коня, масті рябої, який коштує кіп двадцять литовських

грошів, сани й другі сани, які приводив, із хомутом і з другим, усе то коштувало копу гріш литовських; на тих саннях тоді було четверть житньої муки, купленої за золотий плоский, і пшона четверть за півкопи грошів, хлібин п'ять, кожна хлібина коштувала по грошу, полот (?) солонини, яка коштувала сорок грошів литовських, свиняче сало, коштувало півкопи грошів литовських, дві свинячих поребрини, кожна з яких коштувала по три гроші, сто сирців солі, купленої за чотири гроші, ложник новий, коштував три золотих польських, рядно, коштувало копу грошей, сокиру, куплену за п'ятнадцять грошів. То все, що вище перераховане, в. м. пан Шандировський, пограбувавши, до дому свого, села Тростянця, припровадив і на свій пожиток привласнив..." [1, с. 880].

Інший приклад шляхетського свавілля розкриває декрет Вінницького гродського суду від 23 вересня 1605 р. у справі скарги Романа, Олександра, Настасії й Марушки Кустицьких – дітей Федори Андріївни Кустицької (Янчинської) – про загарбання в їхній частині Кальницького маєтку Адамом Богуфалом, довіреною особою князя Корецького, сотні вепрів [1, с. 969–970].

28 січня 1606 р. Олександр Янчинський розповів перед намісником підстарости Луцького Султаном Васюковичем у Луцькому гродському суді, що, домовився з княгинєю Анною Корецькою (Ходкевич) про виділення його частини кальницьких маєтностей. Для остаточного вирішення цього питання його запросили приїхати до Корця. Під час розмови з чоловіком княгині виявилось, що той не знає про домовленість між княгинєю й Олександром, про доцільність розв'язати це спірне питання [1, с. 1006–1607], й відмовляється задовольнити вимогу Олександра Янчинського.

Ще одну спробу вирішити судову тяганину про спадок зробив у травні 1606 р. Семен Ободенський, подавши до Вінницького земського суду скаргу на те, що княгиня Анна Корецька володіє більшою частиною кальницького маєтку незаконно. Суд у складі депутатів головного трибуналу з усіх воеводств Корони Польської відхилив цей позов, вважаючи, що позивач не врахував інтересів інших співвласників маєтку: Адама Ханського, Михайла Селянського, Яроша Чернявського, Івана, Андрія і Фрідріха Підгороденських, Яна Підгороденського – онука Анни Сукгоцької, Григора, Михайла, Лазаря, Яроша, Яна Тура [1, с. 1028–1209].

Судові позови Янчинських один до одного, як і подібна тяганина з княгинєю Анною Корецькою, є яскравим свідченням шляхетського свавілля, панування принципу сили, боротьби за українську землю. Показова шляхетність земельних феодалів зникала, як тільки в їхніх стосунках виникав особистий інтерес. Шляхтичі нерідко скоювали насильницькі збройні напади на своїх сусідів, захоплювали їхні статки, зневажали діяльність окремої особистості феодального суспільства.

З початку XVI ст. Кальником володіли волинські Янчинські. Один з них, Івашко, залишив свої маєтності дочці Марині, яку ще називали "Кальничанка". Вона вийшла заміж за свого родича Єжі Янчинського. У 1608 р. її син Олександр Янчинський продав свою частину Кальника княгині Анні Іоachimівні Корецькій з роду Ходкевичів [5, с. 295], яка, ймовірно, відбудувала замок***** після його спустошення в 1613 р. [6, с. 156]. Пізніше цю купчу оскаржуватимуть інші спадкоємці Марини Кальничанки, мотивуючи свої вимоги тим, що, коли відбувалася купівля-продаж цієї частини села, в роду Янчинських були малолітні діти [7, с. 704]. В такому разі закон забороняв відчуження маєтку.

Судове змагання трохи стихло, коли Кальник, знищений у 1612 р. кримськими татарами, перетворився на

"пусте урочище". Пізніше вінницький суд "виділить справедливую частку кожному зі спадкоємців", але не визначить точних меж володінь, чим залишить підстави для подальших судових розглядів [7, с. 704].

Мабуть, князі Корецькі вже вважали Кальник повністю своїм. У 1620 р. вони збудували там фортецю: "Kalnik – k. 1620 kst. Koreckich – przy starem horod" [4, с. 89]. Того ж року було споруджено й фортецю в Іллінцях. Польський дослідник кінця XIX ст. Олександр Яблоновський у розділі своєї праці "Miasta prywatne" ("Приватні міста") вказує, що це місто (Kalnik stary – 650 димів, Kalnik nowy – 504 димів) належало кн. Корецькому [4, с. 502]. У 1671 р. укріплення Кальника описав у "Щоденнику" Ульріх фон Вердум: "Кальник складається з трьох міст, оточених з двох боків озерами, які утворює тут ріка Соб, а з двох інших боків – добре зміцненими валами, ровом і частоколами" [8, с. 93].

У кінці першої чверті XVII ст. княгині Анні Корецькій вдалося фактично зібрати кальницькі землі від колишніх чотирьох власників. Так, 30 квітня 1625 р. в земському суді було зафіксовано два рішення про те, що "Миколай та ін. Тури Анні Ходкевичівні кн. Юхимовій Корецькій свої частини діличні в маєтку Кальника продає". Поряд зроблено ще один запис: "Ян Зубач Тур Анні кн. Корецькій продає частини своїх дідизних володінь Кальник, Цибулів і Паріївці" [4, с. 385].

У 1629 р. місто складалося з двох частин. "Старий Кальник" належав Костянтину Волинському, кн. Корецькому. Там було 650 димів***** (дворів). Йому належав і "Новий Кальник", у якому було 504 дими [9, картка № 109]. Щоправда, в опублікованих джерелах знайшлися інші, повніші дані. Вони відрізняються від тих, які подав В. Б. Антонович. У "Тарифі подимної податі воеводства Брацлавського" за 1629 р. зафіксовано, що в Старому Кальнику було 654 димів, котрі платили його власникові – Каштелянові Волинському, князю Корецькому, – 327 злотих, а в Новому Кальнику в той час було 504 димів, з яких сплачували тому самому власникові 252 злотих [10, с. 398]. Можливо, ці дані взято з "Taryfa podymnego wdzstwa Braclawskiego. 1629", який також опублікував дослідник "польської України" XVI ст. Олександр Яблоновський [4, с. 132]. Отже, наші підрахунки свідчать, що з диму мешканці Старого й Нового Кальників платили власнику по 0,5 злотих. Дослідник наголосив у названій праці, що з диму власник отримував ½ злотого [11, с. 130].

Місто Кальник розбудовувалося й поступово перетворювалося на укріплений центр рангового феодального маєстату. Нові власники, починаючи з княгині Анни Корецької, дбали про Кальник. Імовірно, за неї було відновлено й фортецю з системою укріплень. Відомий польський дослідник, автор тритомної історії Польщі XVI ст., О. Яблоновський в розділі "Замки" описує фортеці на Побужжі, зокрема на р. Собі, й твердить, що замки в Кальнику та Іллінцях побудував князь Корецький у кінці 1620 р., а в Дашеві – князь Збаразький у 1590 р. [4, с. 89] Відомий французький інженер Гійом де Боплан, який перебував на службі в польських королях Сигізмунда III та Владислава IV, об'їжджав Брацлавське воеводство, склав його ґрунтовну карту з докладним описом укріплених центрів краю. Він визначив 47 фортечних міст. "Фортечні споруди, – записав Боплан, – представлені з великими деталями, відзначено в містах по течії р. Бугу: в *Самойлівці* (Samaeltowka)... Далі, на притоках р. Бугу з лівого боку, в м. Самгородок (Samagrok)... Липовцях (Lipowiec), Іллінцях (Elins), Пісочні (Piaszensne), Бабині (Bobin), Кальнику (Kalnik)..." [12, с. 18]. Кальницький полк, який виник у 1648 р., ви-

користовував ці укріплення в запеклій боротьбі з ворогами протягом близько 63 років свого існування. Кальник занесено на карту Гійома де Боплана як великий населений пункт, укріплений ретраншементами [12, с. 18]. Він першим склав "Обрис укріплень Кальника" [13, с. 112], який переконує в тому, що французький інженер деякий час жив у Кальнику.

Опубліковані документальні матеріали, які висвітлюють соціально-економічні сторони розвитку Кальника в часи Руїни є важливим джерелом вивчення історії міста середини XVII ст. Невеликий фрагмент за 1664 р. зачіпає низку аспектів з історії козацького ладу й князівської феодальної власності та є маловивченим питанням. Як можна пояснити, що в козацькому місті, яке козаки оборонили від поляків, феодал-поляк збирав податки на свою користь?

Можна зрозуміти, що політична та соціальна політика в місті залежала від позиції полковника, зокрема Кальницького, та його військової орієнтації. Можна припустити, що це трапилося, коли Кальницький полк підтримав Остапа Гоголя, котрий став наказним гетьманом Правобережної України під верховенством польського короля. Польські магнати, зокрема княгиня Ізабелла Чорторийська з Корця, дружина воєводи Волинського, була власницею кількох млинів на р. Соб у межах Старого й Нового Кальника, де було 100 її димів. Здаючи їх в оренду, вона збирала з них податки. Так, з одного млина, в якому було "три камені" брала "млиновий податок" по 3 злотих, а з "козацького спільного" — отримувала по "два злотих", з трьох ступ їй платили по 1 злотому. За млин у два камені, яким користувалися селяни, вони платили по 15 грошів. Княгиня володіла водяним млином у два камені. З тих, хто користувався ним, вона отримувала по 1 злотому. Загальна сума млинового податку за 1664 р. становила сто шістьдесят сім злотих [14, с. 557].

Сімнадцяте століття — найжорстокіша сторінка в житті українського народу. Лихоліття не обминуло й Кальника. Його руйнували дощенту. Він, як фенікс, відбудовувався, повертаючи собі славу волелюбного центру Поділля, а з середини сторіччя став центром Кальницького полку. Коли цей полк сформувався, достеменно невідомо. На початку Визвольної боротьби в Україні діяло шість реєстрових полків: Чигиринський з 3222 козаками, Білоцерківський з 2990, Черкаський з 2996, Канівський з 3167, Корсунський з 3477 і Переяславський — з 2982 [15, с. 13]. Більшість дослідників схиляється до думки, що Кальницький полк виник у червні — липні 1648 р., коли на Поділлі з'явився Максим Кривоніс зі своїми сподвижниками [13, с. 112]. Полковники, осавули та козаки полку — активні учасники найграндіозніших битв визвольної боротьби на її початковому етапі та в подальші роки після смерті Богдана Хмельницького.

Таким чином, обмежене і розірване коло архівних, матеріалів утруднює вивчення родів власників села, та соціально-економічний розвиток. Кальника у зазначений період, конкретизувати стосунки власників з селянами, замкові оборонні споруди. Начальним завданням є подальше вивчення Бродських книг — важливого джерела й основи концептуального вивчення соціаль-

ного, економічного й культурного розвитку с. Кальника другої половини XVI — початку XVII ст. Неясною залишається демографічна ситуація цього старовинного населеного пункту, як кому й коли належали кальницькі землі, відтворити цілісну картину боротьби між їхніми спадкоємцями.

1. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники: Микола Крикун, Олексій Піддубняк. — Львів: Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, 2008. Щиро вдячні кандидату історичних наук, доценту Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколі Олексійовичу Рудю за надані матеріали. В документах прізвище, пишеться по-різному, зокрема Єнчинські або Янчинські. Ми використовуємо прізвище так як воно вживається в документі. *** У цих селах також були частки маєтностей Василя Янчинського. Далі в тексті ми говоритимемо тільки про їхню кальницьку частку, розуміючи, що конкретні наділи Янчинських були й у інших названих населених пунктах. 2. ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 13 зв. — 15. ****С. Кустичі — маєтність чоловіка Олександри Богданівни Михайла Кустицького. *****Молода лісова парость, яку власник дозволяв рубати для опалення садів. 3. ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 190–193 зв. ***** Земський суд — орган виборного шляхетського судочинства на території певних повітів, земель чи воєводств. 4. Jabłonowski Aleksandr. Źródła Dziejowe. — Т. XXI. Polska XVI wieku pod względem Geograficzno-statystycznym; T. X. Ziemie ruskie. Ukraina. — Warszawa, 1894. 5. Rutkowski E. Przed kilkaset lat (Bracławszczyzna) // Kwiaty i owoce. — Kijow, 1870. *****В українських землях, які в другій половині XV — першій половині XVI ст. перебували в складі Литви, існувало три лінії замків: північна по річках Десні, Дніпру та Прип'яті; центральна — від гирла р. Десни у глибину до витоків річок Росі й Тетерева; південна — від нижнього Дніпра через верхів'я р. Бугу до р. Дністра. На цих лініях розміщувалося 11 замків. Загальний вигляд замків був типовий: прості й не дуже великі. Кожен замок складався з дубової або соснової стіни, поділеної на частини або городні, різні за висотою та шириною. Зовні стіни обмазували глиною, інколи вони були потужнішими й складалися з двох паралельних стін, між якими засипали глину. На рогах замку будували чотири- чи шестикутні вежі з амбразурами, розміщеними на різних рівнях (внизу, посередині та вгорі). В середині замку були приміщення для зберігання зброї, пороку, біля стін прибудовувалися два — три приміщення, де мешкали служилі люди замку, та окремі покої для власників або місцевого начальства. На території замку будували церкву, погріб для зберігання майна, для тих людей, які переховувалися тут під час нападу ворогів на місто. Озброєння замку складалося з гармат та гаківниць, які стріляли кам'яними ядрами й кулями, облитими залізом. Тут були запаси заліза, свинцю, селітри, сірки, каміння та колод, якими збивали ворогів зі стін. Атрибутами кожного замку були колодязь та підйомний міст, якщо навколо була вода. Достеменно не відомо, яким був замок, який збудувала на початку XVII ст. княгиня Анна Корецька. Зберігся план Кальницького замку, складений професором В. Б. Антоновичем під час розкопок скіфських могил. У 1648 р. укріплення захопили козацькі війська (Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880. — Т. 1.). 6. Мальченко Олег. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV—середина XVII ст.). — К.: НАНУ, 2001. 7. Edw. Rul. Kalnik. 8. Вердум фон Ульріх. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... *****До Петра I в Московщині формою оподаткування селян була "димна" — від димаря, двору. 9. Антонович В. Б. Липовецький уезд Киевской губернии. Кальник // ІР НБУ НАНУ — Ф. I. — Спр. 8182 б. — Карта № 109; Краєзнавець 70–80-х років XX ст. I. В. Пилипчик у своїй праці "Історія Кальника" (Дашів, 1981) на С. 4 називає 1160 димів. Це суперечить нашим підрахункам — 1158 димів. 10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов... — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 11. Ibidem. 12. Ляскоронский В. Г. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. — К.: Типография И. И. Чокколова, 1901. 13. Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія: Т. 2. — К.: Стікс — Ко, 2008. 14. Исчисление поселений и дымов воеводства Брацлавского, по случаю взимания подымного и млинового налога // Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. VII. 15. Шевченко Ф. П. Передмова // Реєстр Війська запорозького 1649 року.

Надійшло до редколегії 17.02.10

В. Кобець, пров. історик, що проводить НТР (Київ. ун-т)

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ПІДВОДНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Аналізуються теоретичні та практичні праці дослідників, присвячені історії розвитку підводної археології в Україні від часу її народження до сучасності.

The theoretical and practical research work devoted to studying of development of underwater archaeology in Ukraine from its forming to modern time are analyzed in the article.

Підводні археологічні дослідження в Україні налічують більш, ніж столітній період свого існування. Будучи невід'ємною частиною історичної науки, підводна археологія вивчає закономірності розвитку людського суспільства по матеріальним залишкам речових джерел, які з різних причин опинилися у підводному середовищі. Незначна кількість публікацій з підводної тематики, відсутність узагальнюючих праць, потребують ознайомлення з вивченими та залучення нових джерел для формування всебічного уявлення про стан вивчення підводних об'єктів. У даній історіографічній невеликій статті робиться спроба аналізу основних публікацій та археологічних досліджень, що розкривають сферу діяльності підводної археології від початку її виникнення до останніх звітів експедицій.

Одними з перших повідомлень за проведення археологічних робіт на узбережжі Чорного моря стали публікації Археологічної комісії, заснованої ще у 1859 р. в Петербурзі. Вона видавала "відкриті листи" на право розкопок археологічних пам'яток, не займаючись узагальненням результатів цих досліджень. Матеріали за роботи розміщались на сторінках видань: "Известия Археологической комиссии" (66 томів), "Отчеты Археологической комиссии" (1859-1912 гг.), "Материалы по археологии России" (37 томів).

В цей же час з'являються перші повідомлення за підводні археологічні пам'ятки, головним чином будівельні споруди (залишки молів, пристаней, гаваней), іноді – поодинокі знахідки монументальних античних скульптур. Так, ще на початку XIX ст., І.М. Муравйов-Апостол, відвідавши Ольвію, позначив на складеному ним плані місцезнаходження підводних кам'яних плит. Про знахідки мармурових колон, окремих скульптур на дні Керченської протоки повідомляли також І.І. Бларамберг і П.А. Дюбрюкс. Майже всі археологічні матеріали і твори мистецтв передавались у спеціально створений музей Ермітаж, проте створювались музеї і в південних землях Росії: у Миколаєві в 1806 р., у Феодосії в 1811 р., в Одесі у 1825 р., в Керчі у 1826 р. Відкриття та діяльність музеїв відповідала тенденції поширення археологічних досліджень, знахідки яких наповнювали фонди музеїв цінними експонатами. Підводні артефакти також потрапляли в експозиції музеїв, проте вони складали досить незначний відсоток в порівнянні з археологічними матеріалами з чисельних розкопок курганів Малоросії.

Починаючи з XIX ст. і до сучасності такі вчені, як А.С. Уваров, А.Л. Берт'є-Делагард, Л.П. Колі, Б.В. Фармаковский, К.Е. Гриневич, Р.А. Орбелі, В.Д. Блаватський, Б.Г. Петерс, М.В. Агбунов, С.Д. Крижицький, В.В. Назаров, В.Н. Таскаєв, С.Б. Охотников, А.С. Островєрхов, К.К. Шилік, А.Н. Шамрай, В.І. Кадеєв, М.І. Золотарев, В.В. Нефьодов, Г.І. Шаповалов, Д.Р. Кобалія С.М. Зеленко, та багато інших, проводили підводні археологічні дослідження в Північному Причорномор'ї та внутрішніх водоймах України.

Перші друковані праці належать археологу, графу А.С. Уварову. В його книзі, виданій у 1851 р., знайшли відображення результати палеогеографічних спостережень прибережних ділянок Ольвії, о. Березань, Очакова та Тилигульського лиману [1].

Практичні роботи в Ольвії у 1902 р. вперше здійснив Б.В. Фармаковский. За допомогою підйомного ковша-землечерпалки з дна Дніпро-Бузького лиману намагались піднімати донні відклади з цінними речами. Пізніше В.І. Деренкіним були виконані креслення підводного кам'яного скупчення під умовною назвою "пристань". Результати цих робіт були опубліковані Фармаковським у виданій в 1915 р. брошурі "Ольвія" [2]. В цілому зазначений період характеризується накопиченням свідчень про об'єкти, виявлені в прибережних частинах давніх міст, поселень, але підводні спостереження не проводились з причин недосконалості і промізкості спорядження.

Початок XX ст. ознаменувався в історії підводної археології постановкою дискусійного питання, пов'язаного з визначенням причин затоплення портових споруд і будівель прибережних територій Чорного моря. Дослідження, проведені грецьким гірничим інженером Ф. Негрісом виявили суперечливі факти існування деяких підводних молів з відсутніми продовженнями їх цілісності до рівня сучасних берегів. На підставі своїх розрахунків, Негріс висунув гіпотезу про те, що рівень поверхні Середземного моря в VIII ст. до н.е. був на 3,5 м нижче сучасного, та зазнавав постійного підвищення впродовж усіх наступних століть. Гіпотезу трансгресії моря піддав критиці французький геолог Ф. Кайє, зазначивши, що існуючих фактів недостатньо для доказів цієї концепції. До дискусії незабаром підключився російський вчений, археолог за фахом Л.П. Коллі. Для доказів своєї гіпотези, намагаючись пояснити підводне положення наземних споруд місцевими рухами ділянок узбережжя, Л.П. Коллі провів у листопаді 1905 р. підводні археологічні дослідження припортової частини Феодосійської бухти. Організація спостережень з науковими завданнями, насамперед, з обстеження залишків молу, відбір проб донних ґрунтів та знахідки античних амфор професійними водолазами вперше відкрили шлях у сферу наукових підводних робіт. Визначення суті дискусії, міркування та доводи на користь своєї гіпотези вчений опублікував в статті "Следы древней культуры на дне морском", виданої у 1909 р. в збірнику "Известия Таврической Ученой Археологической Комиссии" (ИТУАК) [3]. В подальших підводних спостереженнях біля о. Березань, Пантікапея, Нимфея, Ай-Тодорського мису, дослідник намагався знайти підтвердження своєї теорії неотектонічних рухів земної поверхні, проте видання нових друкованих праць Л.П. Коллі нам невідомі.

Значний інтерес до палеогеографічних досліджень пояснювався тим, що переважна більшість пам'яток знаходилась безпосередньо неподалік берега, або навіть на межі суші і моря. Коливання рівня моря, рухи земної кори міняли обриси берегів, захоплюючи ділянки узбереж разом з береговими будівлями, інфраструктурою гаваней і портів. Вивченню умов формування палеогеографічних обрисів докладати зусилля не одне покоління видатних вчених. Прикладом спроб обґрунтування історичної гіпотези палеогеографічними даними може слугувати дискусія по локалізації острова Святого Еферія, співвіднесена до західної частини Кінбурзького півострова, з чим погоджувався пізніше, у 1915 р., В.В. Латишев. Гіпотезу про напівострівне по-

ложення в давнину нинішнього о. Березань висловлював С.Д. Пападимитріу й Е.Р. фон Штерн [4].

Суттєво змінилась ситуація вивчення палеогеографії з початком широкомасштабних наземних досліджень в ході робіт 1971-1978 рр. Тарханкутської експедиції ЛВІА АН СРСР у регіоні Північно-Західного Криму під керівництвом А.Н. Щеглова [5]. Найбільшу увагу визначенню палеогеографічних умов приділяв К.К. Шилік. Його підводні та геофізичні роботи в Ольвії з 1975 р. суттєво прояснили складний рельєф затопленої частини нижнього міста та дозволили запропонувати модель давнього географічного ландшафту Нижньобузького регіону [6]. У підсумковій публікації автора "Колівання Чорного моря й давні ландшафти" представлено варіант колівань рівня Чорного моря за останні 6000 років, побудований в значній мірі по результатам підводних досліджень в Східному Причорномор'ї, Ольвії і Херсонесі [7]. Значний внесок у вивчення палеогеографії Північного Причорномор'я доклали такі дослідники, як М.В. Агбунов, І.В. Брумяко, В.А. Карпов, М.М. Ієвлев (розділи в колективній монографії "Сельская округа Ольвии"), С.Д. Крижицький, В.В. Назаров. Серед останніх робіт, проведених на базі експедицій Березанської ІА НАНУ та Керченської Державного Ермітажу, можна відзначити геоморфологічні дослідження на о. Березань [8] і Керченському півострові в районі античного міста Нимфея [9].

Незважаючи на те, що одноставної концепції палеогеографічних реконструкцій, як з окремих регіонів, так і по загальному розумінню процесів й наслідків колівань Чорного моря не існує, основним джерелом даних з вивчення цього питання є залучення результатів підводних спостережень на затоплених пам'ятках шельфу в акваторії моря.

Продовжуючи нарис з історіографії підводних робіт, доводиться констатувати повну відсутність будь-яких повідомлень за діяльність у сфері підводних досліджень в період з 1910 по 1930 рр. Відновлення спостережень з 30-х років ХХ ст. розпочалось під керівництвом директора херсонеського музею професора К.Е. Гриневича. Біля західного узбережжя Карантинної бухти він поставив мету знайти затоплену частину античного Херсонесу, відомого за повідомленнями Страбона, як гавані Симболон лимен (сигнальної гавані) [10]. Широкомасштабні роботи, здійснені впродовж 1930-1931 рр. з допомогою водолазів експедиції підводних робіт особливого призначення (ЕПРОП), контролювались археологами й геологами, не маючими можливість самі оглянути об'єкти під водою. Непорозуміння в оцінці природних геологічних утворень, прийнятих водолазами за залишки споруд міста, призвело до оприлюднення помилкових даних, надрукованих у 1931 р. в науково-популярній книжці "Дослідження підводного міста поблизу Херсонесу" [11]. Крім того, створений комбінованими зйомками фільм з назвою "Місто на дні моря", розповідаючи про затоплене морем місто з будинками, кріпосними стінами, вулицями, причалами і складами, хоча і сприяв масовій популяризації підводних досліджень й претендував на науково-популярну достовірність, насправді виявився суцільною містифікацією.

Середина 30-х років характеризується початком розвитку нового наукового напрямку, пов'язаного з діяльністю професора Р.А. Орбелі. З його ініціативи у 1937 р. була досягнута домовленість із Головним керівництвом ЕПРОПу про спільні підводні роботи, що ставили своїм завданням пошук й вивчення пам'яток під водою і ґрунті біля Керчі, Феодосії, Херсонеса й Ольвії. Для виконання систематичних розкопок підводних пам'яток до робіт залучались професійні водолази цієї

воєнізованої організації. У 1937 р. дослідження були виконані на р. Південний Буг, де був знайдений і піднятий із дна ріки древній човен-однодеревка, що являв собою унікальну знахідку з погляду вивчення техніки суднобудування. Практичні роботи під керівництвом Орбелі з 1937 по 1939 рр. охопили дослідження прибережних ділянок портових споруд і будівель Херсонесу й Ольвії, локалізації гавані в Феодосійській бухті, підводних розвідок Коктебелю, будівельних залишків старокерченської гавані [12]. Приділяючи особливу увагу розробці теоретичних основ підводної археології, вчений запропонував ввести нову назву для цієї галузі історичних знань – термін гідроархеологія. Серед першочергових й найважливіших завдань Р.А. Орбелі виділяв необхідність складання гідроархеологічної карти з ціллю постановки на облік усіх відомих пам'яток та подальшого планування на підставі цих даних послідовності досліджень. Доповнивши науковими коментарями, такі відомості за об'єкти підводного середовища повинні були сприяти більш досконалій системі охорони пам'яток. Переймаючись проблемою знищення підводних об'єктів різноманітними технічними роботами, природними процесами, та особливо підкреслюючи випадки грабіжницьких розкопок, він пропонував організувати постійний контроль за станом пам'яток, виділивши охоронну зону прибережних ділянок давніх міст, в деякій мірі уже взятих під охорону організацією ЕПРОП.

Надрукована у 1945 р. книга "Гидрархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих берегов на черноморском побережье" стала першим підручником з підводної археології. Особливу увагу професор приділяв організації підготовки фахівців-гідроархеологів. В своїх публікаціях він неодноразово відзначав, що наукові дослідження повинні проводити не технічні робітники, а групи вчених істориків і археологів, студентів та учнів історичного фаху. На практиці Р.А. Орбелі пропонував організувати підготовку спеціалістів по двом напрямкам: в водолазних школах при наукових закладах та в складі археологічних експедицій [13]. Чимало публікацій стосувалось перспектив і планів майбутніх досліджень, проте реалізації задумів перешкодила Велика Вітчизняна війна, та смерть Р. А. Орбелі в 1943 р. Ці події на довгі роки відсунули дослідження в області підводної археології.

Післявоєнне поновлення досліджень акваторій Чорного моря пов'язано з іменем професора історичного факультету МДУ В.Д. Блаватського. Завдяки його діяльності з середини 50-х років широкомасштабні роботи розгорнулись на всьому узбережжі Північного Причорномор'я. Винахід легководолазного спорядження, застосування технічних засобів в процесі розвідок і розкопок пам'яток суттєво розширили можливості проведення комплексних досліджень. За десять років археологічних експедицій під керівництвом В.Д. Блаватського були обстежені майже всі відомі пам'ятки Причорноморського регіону. Однією з найрезультативніших робіт стали розкопки в 1964-1965 рр. місця загибелі античного торгового корабля рубежів IV-III ст. до н. е., знайденного неподалік суднового фарватеру Євпаторійського вантажного порту біля озера Донузлав.

До наукових публікацій В.Д. Блаватського, представлених результатами експедиційних робіт, належать такі статті: "О подводной археологии" (1958 г.), "Работы подводной Азово-Черноморской экспедиции в 1960 г.", "Подводные разведки Фанагории в 1959 г.", "Подводные разведки в Ольвии" (1962 г.), "Подводная археология и ее задачи" (1964 г.), "Техника подводных археологических работ" (1965 г.), "Подводные археологические исследования на северных берегах Понта в 1957-

1962 г."; книга "Открытие затонувшего мира" (1963 г.); та статті, підготовлені у співавторстві з Б.Г. Петерсом: "Кораблекрушение конца IV – начало III в. до н.э. около Донузлава" (1969 г.), "Подводные археологические работы в районе Евпатории" (1967 г.), "Приемы подводных археологических работ при изучении остатков древнего кораблекрушения" (1969 г.).

Перші дослідження українських археологів були проведені в 1964-1965 рр. аквалангістами Харківського національного університету в прибережній зоні Херсонеса на місці гібелі значної кількості кораблів [14]. В наступному році підводні розвідки здійснювались Херсонським історико-археологічним музеєм під керівництвом М.І. Золотарьова [15]. Отримані результати дозволили заповнити пробіли топографії, зробити реконструкцію припортової системи Херсонеса IV ст. до н.е. – XII ст. н.е. Під керівництвом С.О. Сорокопуда і А.А. Філіпенко аквалангістами виконувались розвідки у 1999 р з локалізації якірних стоянок, інфраструктури порту [16].

Становлення української підводної археології відбулося в 1970 – 1980 рр. В цей період експедицією ІА НАНУ під керівництвом С.Д. Крижицького почалися дослідження в Дніпро-Бузькому лимані поблизу Ольвійського городища. Вивчалися так звані "амфорні поля" (скупчення керамічних виробів на площах розмірами 100х50 м та 90х50 м. VI-III ст. до н.е.), віднесені дослідником до окремого типу підводних пам'яток [17]. Ці ділянки позначили місцезнаходження припортової частини міста і давньої гавані. Взагалі, підводні дослідження древньої Ольвії змогли дати додаткові відомості про місцезнаходження найбільш великих архітектурно-будівельних комплексів та конкретизувати картину етапного розвитку міста. Підводні спостереження в акваторії лиману періодично проводились на протязі всього періоду паралельно розкопкам наземної частини Ольвії, а результати включались в загальні наукові звіти Інституту Археології додатковими розділами.

Наступними кроками у вивченні акваторії Чорного моря стало створення у 1984 р Березанської експедиції ІА НАНУ. Вона виконувала дослідження під керівництвом В.В. Назарова на протязі 6 років з північно-західної, північної і північно-східної сторони о. Березань. Бажаючи з'ясувати палеогеографічні умови розташування острова в античну епоху, археологи неодноразово оглядали підводні площі Березанського лиману убік Лагерної коси, шукаючи ознаки півострівного розташування Березані. Висновки про існування в античний період поселення на острові, розмитого надалі водами моря, підтверджувалось підводними спостереженнями [18]. В додаток до плідної експедиційної роботи, В.В. Назаровим видана у 2003 р. монографія "Гидроархеологическая карта Черноморской акватории Украины", що стала першою спробою виконати докладне зведення гідроархеологічних античних й середньовікових пам'яток, розташованих на чорноморському шельфі України. Картографування й опис пам'яток, ілюстровані альбомами карт головних регіонів узбережжя, плани окремих підводних археологічних пам'яток, малюнки, фотографії, посилання на джерела і публікації попередніх дослідників представляють безумовну цінність, підкріплені результатами особистих археологічних експедицій автора з 1982 по 2003 рр. До переліку пам'яток входять затоплені частини стародавніх міст і поселень, портові споруди, якірні стоянки, рештки загинув кораблів, а також окремі випадкові знахідки, розташовані від о. Зміїний до Керченського півострова.

Історію досліджень античних пам'яток Північного Причорномор'я досить докладно проаналізував науковий керівник Московського підводно-археологічного

клубу В.Н. Таскаєв у своїй монографії "Античная подводная археология Северного Причерноморья", надрукованої у 2007 р московським видавництвом "Спутник". В ній представлені історіографічні відомості та результати робіт російських і українських експедицій від Північно – Західного узбережжя до Таманського півострова Чорного моря. Значну увагу автор приділив класифікації періодів розвитку підводної археології, поділивши хронологічно її діяльність від XVIII ст. до сучасності на чотири загальних етапи. Завдяки науковому стилю викладення та широкому залученню джерел ця монографія досить повно розкриває історію досліджень античних пам'яток Причорномор'я [19].

Починаючи з 1988 р. підводні археологічні роботи на о. Зміїному регулярно проводяться експедиціями Одеського археологічного музею НАН України під керівництвом С. Б. Охотнікова й А. С. Островерхова. За роки роботи експедицій зібрана колекція якорів, що дають можливість скласти цілісне уявлення про типологію й хронологію якорів античного часу з району о. Зміїний [20].

В 1982-1985 рр. Боспорським підводно-археологічним загonom під загальним керівництвом К. К. Шиліка та при участі керченських аквалангістів на чолі з А. В. Шахраєм дослідники локалізували затоплену частину городища Акри. Було визначено, що площа городища становила 3,5 га. та являла собою достатньо велике елліністичне місто, життя в якому проіснувало з VI – III ст. до н.е. до X – XII ст. н.е. [21].

У 1995 р. спільна експедиція Керченського історико-культурного державного заповідника й Одеського гідро-археологічного клубу "НАВАРЭКС" продовжила наземні й підводні охоронні археологічні дослідження на античному городищі Акри. Підводячи підсумки результатів роботи експедиції 1995 р., в одному з опублікованих С.В. Грабовецьким й А.В. Куліковим звітах відзначалося, що даний об'єкт вимагає глибокого й всебічного вивчення з причин постійного руйнування культурного шару в смугу прибою і на мілководді.

З 1967 р. підводні археологічні дослідження проводяться на р. Дніпро експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею. Вони дозволили виявити ряд значних археологічних пам'яток. Древні кораблі у західного берега острова Хортиця пов'язані з подіями, що мали місце на Дніпрі під час російсько-турецької війни 1736 -1739 рр. У 1984 р. біля острова Хортиця виявили човен-однодревку. Після проведення охоронних розкопок його підняли й законсервували. Окремою визначальною сторінкою розвитку підводних археологічних досліджень на р. Дніпро стало створення при Запорізькому обласному краєзнавчому музеї експедиції підводних археологічних робіт (ЕПАР). Починаючи з 90-х років XX ст. роботи на р. Старий Дніпро біля о. Хортиця проводилися безперервно на протязі двох десятиліть. Висвітлення результатів цих експедицій у наукових звітах до ІА НАНУ досить докладно викладено керівником підводних археологічних робіт, директором Запорізького краєзнавчого музею Г.Л. Шаповаловим [22]. Кораблебудуванню козацької доби присвятили монографію автори Д.Р. Кобалія, В.В. Нефьодов "Запорізька чайка: Історія однієї знахідки". Ця книга стала своєрідним підсумком не тільки здійснення підводних робіт, але й техніки підйому, методики консервації судна, та інших питань суднобудування першої половини XVIII ст. [23].

На протязі майже 20 років на шельфі Чорного моря проводять підводні археологічні розвідки й розкопки експедиції Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 1991 по 2009 рр. було здійснено понад 20 експедицій на шельфі Кримського півострова

та обстежено підводними розвідками узбережжя Східного, Південного й Південно – Західного Криму. З 2002 року проводяться роботи в акваторіях р. Дніпро та Дніпровських водосховищах (Канівському, Кременчуцькому), а з 2006 р. розпочаті дослідження Північно – Західного Криму (мис Тарханкут, оз. Донузлав – м. Євпаторія). Знахідки, здобуті під час підводних розкопок, вивчалися науковцями університету. Результати виконаних робіт знайшли висвітлення у наукових звітах за проведені експедиції до наукового архіву ІА НАНУ, статтях у фахових виданнях. Не маючи можливості розглянути на сторінках короткої статті цілу низку робіт останніх досліджень, огляд деяких публікацій довелося упустити.

Для оцінки історії розвитку підводної археології в Україні використані дані про археологічні пам'ятки та об'єкти, головними джерелами вивчення яких виступають публікації археологічних матеріалів, архівні матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України. Побудовані на цих даних висновки цілком залежать від достовірності інформації та правильної її інтерпретації дослідниками, що виконували практичні спостереження підводних пам'яток.

Ознайомлення з історією становлення підводної археології особливо важливо для визначення закономірностей і напрямків її подальшого розвитку.

1. Уваров А.С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря. Вып. 1. – СПб., 1851. 2. Фармаковский Б.В. Ольвия. – Петроград, 1915., 33 с. 3. Колли Л.П. Следы древней культуры на дне морском. Современное положение вопроса о нахождении в море античных памятников // Известия Таврической Ученой комиссии, № 43, Симферополь, 1909 4. Пападимитриу С.Д. Древние сведения об острове Березани. ЗООИД., Т. XXVIII., 1910., 115 с. 5. Щеглов А.Н. Северо-Западный Крим в античную эпоху. – Л., 1978., 160 с. 6. Шилик К.К.

К палеогеографии Ольвии. Ольвия., К., 1975., 91 с. 7. Shilik K.K. Ostillations of the Black Sea and Ancient Landscapes // Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Cijliquia Pontica. – 3. – Oxford., 1997. – P.115-129. 8. Беленький Д.Б. Комплексный поход к изучению береговых процессов на острове Березань (предварительные результаты) // Экологические аспекты теоретической и прикладной геоморфологии. Материалы Международной конференции "III Щукинские чтения". – М., 1995. – С.261-263. 9. Беленький Д.Б. Прогноз локализации гавани Нимфея на основе палеогеоморфологической реконструкции береговой линии // Проблемы истории, философии, культуры.-5.- Москва-Магнитогорск, 1998.-С. 27-37. 10. Strabo, VII, 4,2. 11. Гриневич К.Э. Исследования подводного города близ Херсонесского маяка. – М., 1931. – 60 с. 12. Орбели Р.А. Гидроархеология. Подводные исторические изыскания близ древних греческих городов на Черноморском побережье // Судоподъем. – 1945. 13. Орбели Р.А. Исследования и изыскания. Материалы по истории подводного труда с древнейших времен до наших дней. М.-Л., 1947. 14. Кадеев В.И. Подводные археологические исследования в районе Херсонеса в 1964-1965 гг. // Морские подводные исследования АН СССР. – М., 1969. 15. Золотарев М.И. Подводные археологические работы у западного берега Стрелецкой бухты близ Херсонеса. // Тезисы докладов юбилейной конференции "150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР". – Киев, 1975. 16. Филиппенко А.А. К локализации портов и якорных стоянок вблизи Херсонеса Таврического. // Изучение памятников морской археологии. – СПб., 1998. 17. Крыжицкий С.Д. Подводные исследования Ольвийской экспедиции // АО 1975 г. – М., 1976. 18. Назаров В.В. Гидроархеологическая карта Черноморской акватории Украины. Киев, 2003. 19. Таскаев В.Н. Античная подводная археология Северного Причерноморья. – М., Компания Спутник +., 2007. – 122 с. 20. Охотников С.Б. Островерхов А.С. Остров Левка (Змеиный). Итоги и задачи исследований // Проблемы истории та археологии давнього населення української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса. Жовтень 1989 р. – К., 1989. – С.163-164. 21. Шамрай А. Н. Подводные разведки гавани Акры // Судова археологія та підводні дослідження. Збірник наукових праць. – Запоріжжя., 1993.-с. 29. 22. Шаповалов Г.И., Нефедов В.В. Исследования ЭПАР в 1991 г. // Археологический вестник (№ 3). – Запорожье., 1992.- С. 40-41. 23. Кобалія Д.Р., Нефедов В.В. Запорозька чайка. Історія однієї знахідки.- Запоріжжя: Дике Поле., 2005. – (серія "Історія та археологія Хортиці", випуск 1).- 168 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

О. Лук'янець, асп. (Київ. ун-т)

РОЗВИТОК ЖИТЛОВОГО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА У МІСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 1950-х рр.

У статті досліджується розвиток міського житлово-комунального господарства та вплив житлової політики на соціальне становище населення.

The article examines the development of urban housing and housing policy impact on social status of the citizens.

Комфортні житлові умови та розвинена система комунального господарства – два важливі фактори стабільного соціального становища мешканців міст. Без вирішення житлового питання неможливо досягти стабільності трудових колективів, закріплення кадрів, підвищення виробничої і соціальної активності громадян. Житлові умови значно впливають на культурно-освітній рівень людей, на їх здоров'я, працездатність, повноцінний відпочинок, всебічний творчий розвиток особистості, на формування та зміцнення сім'ї, виховання підростаючого покоління. В добре облаштованих квартирах на 20% скорочуються затрати часу на приготування їжі, майже на 40% – на догляд за помешканням, на 35-40% знижується захворюваність людей, на 45-65% збільшується кількість вільного часу у населення [2, с. 43].

Мета цієї публікації полягає у висвітленні проблем розвитку житлово-комунального господарства та його впливу на соціальне становище мешканців міст.

Наукові праці з даної проблематики, можна поділити на дві основні групи: радянську та сучасну українську. До наукових робіт першої групи, потрібно ставитися з певною критичністю, оскільки вони були написані з єдиною метою – переконати читача, що влада повністю забезпечує житлово-побутові потреби населення.

Що стосується сучасної української історіографії, яка торкається даного питання, то слід було б виділити спільну роботу В. К. Барана та В. М. Даниленка [1], яка

висвітлює політичні, соціально-економічні процеси, які відбувалися в післявоєнному радянському суспільстві. Також, варта уваги робота Л. В. Ковпак [5], в якій дуже детально аналізуються соціально-побутові умови життя населення, житлове та комунальне будівництво, як важлива складова державної соціальної політики.

Після Другої світової війни, актуальним стало питання відновлення зруйнованого житлового фонду та комунальної інфраструктури міст Української РСР. За офіційними даними, повністю або частково було зруйновано 714 міст, біля 20 тисяч сіл, 2 мільйони будинків та приміщень, близько 10 млн. осіб не мали даху над головою [3, с. 16]. На відбудову було спрямовано багато людських і матеріальних ресурсів. Проте, темпи будівництва залишалися недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом – досить низьким.

Щоб покращити ситуацію у 1950-х роках були значно збільшені капіталовкладення в житлове будівництво. За 1950-1958 рр. вони зросли майже в 3,5 рази. У стислі строки в Україні була створена промисловість по виробництву залізобетонних і будівельних конструкцій, налагоджено виробництво теплоізоляційних матеріалів, запроваджувалося масове застосування пластмасових виробів. Індустріалізація будівництва значно знижувала собівартість робіт, скорочувала строки будівництва [5, с. 47].

Протягом 1951-1955 рр. у республіці було здано в експлуатацію близько 42,1 млн. кв. м. житла, а за пері-

од 1956-1960 рр. – більш, ніж 87, млн. кв. м. Капітало-вкладення в житлове будівництво за ці роки зросли з 2613 млн. крб. до 5873 млн. крб. У республіці будувалися нові міста і робітничі селища. Справжньою гордістю будівників стали такі нові міста, як Марганець, Ватутіно, Нова Каховка, Шахтарськ [4, с. 369].

Проте, не зважаючи на значні досягнення у будівництві, були й недоліки, які гальмували темпи житлово-комунального будівництва й суттєво впливали на його якість.

Цікаву інформацію про ситуацію, яка склалася в архітектурно-будівельній практиці першої половини 1950-х рр., нам надає доповідна записка "О недостатках в архитектурно-строительной практике по застройке городов Украинской ССР", яка була написана на прохання секретаря ЦК КПУ: "За останні роки в плануванні та забудові міст УРСР, а також в архітектурі та будівництві житлових споруд, намітився цілий ряд суттєвих недоліків. До цього часу жодне місто УРСР немає затвердженого генерального плану, забудова міст йде фактично без детальних планів першочергового будівництва, а відведення ділянок для нового будівництва здійснюється без урахування економіки міського господарства, як наслідок – нові житлові масиви будуються на випадкових і не облаштованих окраїнних територіях міст. Замість того, щоб вести будівництво на благоустроєних територіях, найбільш економними 3-5 поверховими будинками, управління у справах архітектури та міські виконкоми дозволяють будівництво малоповерхових поселень на окраїнах міст, поблизу підприємств. В містах і поселеннях Донбасу одноповерхове будівництво в 1953р. склало 81%, двоповерхове – 14, а багатоповерхове (4-5 поверхів) тільки 5 %.

На окраїнах м. Сталіно, на не облаштованих територіях побудовано 38 малоповерхових поселень, з яких підключено до каналізації тільки – 9, мають доступ до міських доріг – 14, до газової мережі – 1. В той же час, в центрі міста, при наявності всіх видів благоустрою в 1953р. невикористаними залишалися близько 200 ділянок. Схожа ситуація простежувалася у Ворошиловграді, Херсоні та в інших населених пунктах.

В містах ведеться забудова за різнохарактерними проектами, які розроблені різними організаціями, так, наприклад, в м. Сталіно проекти розробляють більше 50 організацій. За таких умов міські архітектори не забезпечують єдності архітектури проектів і забудови. При будівництві кварталів не приділяється увага благоустрою прибудинкових територій, в м. Києві за післявоєнний період не створено жодної добре благоустроєної прибудинкової території.

Забудова міст ведеться без наукової основи, до цього часу глибоко не вивчені питання економіки містобудування" [13, арк. 27].

Що стосується коштів, які виділялися на будівництво житлово-комунальних об'єктів, то їхнє освоєння не завжди було стовідсотковим. Так, Міністерство комунального господарства УРСР в 1952 р. не використало капіталовкладень на суму 4683 тис. крб. [8, арк. 138].

Були проблеми і з виконанням планових показників у будівельній сфері. Виконання плану капітальних робіт на 1952 р. по Міністерству комунального господарства характеризувалося наступними показниками: по будівництву електростанцій та електромереж план був виконаний на 104,3%, по будівництву каналізаційних мереж – 101,8%, по благоустрою міст – 100,8%, по будівництву тролейбусних ліній – 100,7%, трамвайних ліній – 100,3%, готелів – 98,5%, лазень – 96,4%, житловому будівництву – 95,1%, водопровідним мережам – 94,2%, газифікації міст – 89,9%, адміністративному будівництву – 77,6% [8, арк. 139].

Основні причини невиконання плану капітального будівництва в 1952 р.:

- невідповідність ряду об'єктів до початку будівництва. Так багато об'єктів було додатково включено до плану капітального будівництва і не були забезпечені відповідною затвердженою проектно-кошторисною документацією;

- відсутність необхідних будівельних матеріалів;

- погана організація робіт в будівельних організаціях, неуккомплектованість будівництв робочою силою, механізмами та будівельними матеріалами, тощо.

Протягом 1952 р. дуже незадовільно проводилося будівництво по окремих об'єктах житлово-комунального господарства, так, наприклад, будівництво водопроводу в м. Запоріжжі протягом року систематично не було забезпечене робочою силою, при потребі в 180 робітників, там працювало у середньому 60-70 робітників кожного дня. Механізми, які використовувалися на об'єкті (екскаватор, крани) систематично не працювали. Будівництво житлового будинку в м. Луцьку систематично не забезпечувалося будівельними матеріалами – буютовим камінням, лісом, цеглою, а також необхідною кількістю робочої сили. Схожа ситуація спостерігалася на спорудженні житлового будинку в м. Запоріжжі, яке було розпочато в квітні місяці, і протягом року темпи робіт були незадовільні, що пояснюється недостатньою забезпеченістю робочою силою, замість 50-60 робітників, на будівництві працювало 10-15 робітників, а в червні будівництво взагалі припинилося [8, арк. 142].

Не одиними були випадки, коли готові споруди мали багато будівельних недоліків та дефектів. Наприклад, в акті комісії по прийому споруди готелю "Харків" від 20.09.1952 р., було складено перелік дефектів і недоробок на 24 сторінках [8, арк. 144].

З 1954 р. проводилася централізація будівництва. У містах створювалися єдині будівельні організації, які мали забезпечити оптимізацію будівельних процесів на місцях. Так, наприклад, будівельні об'єкти Дрогобицького обласного будівельного управління Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР були дуже розпо-рошені і знаходилися у різних містах: Дрогобичі, Стрию, Трускавці, Бориславі. Середня відстань від одного майданчика до іншого становила 45 км [9, арк. 64].

У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: зроблено акцент на спорудженні будівель за типовими проектами, "без надмірностей", на основі індустріальних методів будівництва. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1955 р. будівництво житлових (ст.92) і культурно побутових будинків повинно здійснюватися тільки за типовими проектами, за індивідуальними – лише в окремих випадках, за дозволом Держбуду УРСР, а в Києві – Київського міськвиконкому. Такий підхід дозволив заощадити певні кошти, значно розширити й прискорити будівництво, але водночас поклав початок типовій одноманітності наших міст і будинків [1, с. 91].

24 серпня 1957 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КПУ прийняли постанову "Про розвиток житлового будівництва Української РСР". Постанова зобов'язувала Держплан УРСР, раднаргоспи, міністерства і відомства УРСР, виконкоми обласних, Київської і Севастопольської міських рад депутатів трудящих в державних планах розвитку народного господарства, при визначенні обсягів житлового будівництва, виходити з необхідності ліквідації нестачі житла для трудящих за найближчі 10-12 років [7, с. 462].

Саме ця постанова дала імпульс нарощуванню потужностей будівельних організацій і збільшенню капіта-

ловкладень у будівництво. Площа введених в дію житлових будинків різко зросла, і тисячі людей залишили бараки й "комуналки", переселившись у нові квартири сімейного типу [1, с. 91].

Після прийняття цієї постанови, великих обсягів набули всі види будівництва житла: за рахунок державних асигнувань, за кошти підприємств, кооперативне та індивідуальне. Якщо у 1950 р. в УРСР на 1 тис. населення будувалося 5,6 квартири, то у 1958 р. – 11,7 квартири. У 1985 р. введення нових квартир (з урахуванням збільшення їх середньої площі) на тисячу чоловік знизилася до 7,2, а кошти на житлове будівництво в загальних капіталовкладеннях у порівнянні з початком 1960-х рр. знизилася з 23,5 % до 14-15 % [5, с.47].

У травні 1958 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову, що визначала порядок застосування типових проектів у будівництві. За цією постановою, слід було переробити проекти з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 м, розробити проекти будинків для малосімейних та одиноких мешканців, типові проекти культурно-побутових та дитячих установ з уніфікованими конструкціями для забудови житлових районів. У малих та середніх містах дозволялося споруджувати житлові будинки на 2-3 поверхи, у великих – 4-5 поверхів [1, с. 91].

З року в рік зростав обсяг державних капіталовкладень у житлове і комунальне господарство. В 1959 р. обсяг всіх капіталовкладень по Україні становив 8,5 млрд. крб. проти 3,2 млрд. крб. у 1953 р. Протягом 1952-1958 років у республіці введено в дію житлових будинків загальною площею 42,7 млн. кв. м. Комунальні підприємства, ремонтні будівельні трести і контори щороку виконували програму робіт по ремонту житлового фонду, комунальної інфраструктури, соціально-культурних закладів, а також по благоустрою на загальну суму понад 2 млрд. крб [15, арк. 130].

Варто зазначити, що загальна площа введених у дію житлових будинків, які споруджувалися державними та кооперативними організаціями (без колгоспів) і житлово-будівельними кооперативами, становила за весь період 1918-1955 рр. 62 782 тис. кв. м. За період 1956-1964 рр. вона дорівнювала 66 504 тис. кв. м. За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили свої житлові умови за 1956-1960 рр. 8,8 млн. осіб, а в 1961-1965 рр. – 9,1 млн. осіб [6, с.167].

Проте, незважаючи на значний обсяг виконаних робіт у сфері житлового та комунального господарства, простежувалося відставання цих галузей від росту промисловості та розвитку міст і робітничих селищ [15, арк. 130].

Станом на 1 січня 1959 р. на одну людину в республіці припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, причому в містах 5,8 кв. м, у селах – 6,8 [1, с. 91].

До речі, наприкінці 1950-х рр., в середньому, на одну кімнату припадало: в Англії – 0,77 чол., у Франції – 0,95 чол., в Італії 1,28 чол., у Швеції – 0,93 чол. [14, арк. 5].

Люди продовжували жити в гуртожитках, бараках, орендованих помешканнях, кімнатах.

Так робітники, які працювали на об'єктах будівництва "БМУ-5" проживали у гуртожитках. Побутові умови життя в яких мали ряд суттєвих недоліків. Перевіркою було встановлено, що корпус №6 по вул. Мечникова, де проживає більшість робітників, погано обігрівається, що викликає справедливі скарги мешканців.

За даними інспектора відділу кадрів "БМУ-5" невихід на роботу у зв'язку з хворобою, ще на початку зими із-за холоду в гуртожитку збільшилося в 2,5 рази. У вихідні дні печі не опалюються. Постільна білизна, особливо матраци не змінюються по кілька років. В кімнатах відсутні шафи. Пральня відкривається один раз на місяць. По-

треба у гарячій воді не забезпечується. У кухнях створюється велика черга після повернення робітників з роботи.

У гуртожитку простежується недопустима скученість. В кімнаті №16 площею 13-14 кв. м мешкають 4 сім'ї, три з яких, мають дітей грудного віку. Стіни кімнати відсиріли. Мешканці скаржилися на незаконне стягнення з них 25 крб. на додаток до визначених 25 крб. за ліжко-місце, так як одна сім'я користується одним ліжком, не враховуючи того, що у вартість оплати входить прибирання кімнати та прання постільної білизни, що мешканці здійснюють самостійно [10, арк. 57].

Такі тяжкі житлові умови, безперечно, негативно впливали на фізичний та моральний стан людей.

Норми будівельного проектування, які були затверджені за дорученням Ради Міністрів СРСР Державним Комітетом Ради Міністрів СРСР у справах будівництва для обов'язкового застосування з 1 січня 1955 р. всіма міністерствами, відомствами і Радами Міністрів союзних республік, містили в собі правила будівельного проектування. Так житлові будинки квартирного типу передбачали наступні приміщення: житлові кімнати, кухню, коридор, ванну (або душ), туалет, господарчу комору. Гуртожитки повинні були мати спальні кімнати і слідуючі підсобні приміщення загального користування: вестибюль, гардероб, кухні, кімнати денного перебування, кімнати для чистки одягу та взуття, комори для зберігання особистих речей, господарчі і кімнати для прання, службові кімнати обслуговуючого персоналу, загальні санітарні вузли та ізолятори [12, арк. 115].

Слід відмітити, що в проектах і кошторисах житлових будинків, мало відводилося уваги та коштів на обладнання і оздоблення квартир. Так, багато квартир були позбавлені комірчин, вбудованих шаф; кухні, крім раковин і плити, більше нічим не обладнувалися. Площа кухні, зазвичай, мала малі розміри і не передбачала місця для розташування холодильника, пральної машини, кухонних столів і шаф. Оздоблення квартир часто обмежувалося простим фарбуванням стін. [13, арк. 29].

Плата за житло становила 1 крб. 32 коп. за квадратний метр (1957 р.). Після грошової реформи 1961 р. – 13 коп. [6, с.167].

Безперечно, центральний та республіканський уряди, за допомогою постанов та указів намагалися виправити існуючі недоліки, які тим чи іншим чином, негативно впливали на розвиток житлово-комунального будівництва. Проте, постанови та укази хоч і покращували ситуацію, але виправити системні недоліки у будівельній галузі вони не змогли. Наприкінці 1950-х років, спостерігаються ідентичні проблеми в будівництві, які мали місце на початку 1950-х рр.

Так, в ряді міст, продовжували допускатися серйозні недоліки у плануванні та здійсненні капітального ремонту жител, значна частина житлового фонду перебувала у незадовільному технічному стані.

Поточний ремонт житлового фонду, особливо дахів, водопровідних і каналізаційних мереж часто виконувався несвоєчасно і неякісно.

Кошти, які виділялися на благоустрій міст в ряді випадків продовжували витрачатися безгосподарно.

Механізація і автоматизація виробничих процесів в житлово-комунальному господарстві впроваджувалася дуже повільно.

Траплялися численні випадки, коли керівництво підприємствами і організаціями житлово-комунального господарства було довірено особам, які не мали необхідної підготовки та практичного досвіду і були неспроможні виконувати покладені на них обов'язки [15, арк. 131].

Отже, в 50-ті роки XX ст. керівництво країною, зважаючи на післявоєнний стан житлово-комунального

господарства, приділяло достатню увагу житловому-комунальному будівництву. Швидкими темпами розвивалася індустрія будівельних матеріалів, проводилася централізація будівельних організацій, яка мала на меті оптимізувати будівельні процеси, було розроблено багато типових житлових проєктів, які мали пришвидшити та здешевити будівництво. Проте, незважаючи на високі обсяги житлового будівництва та всі командно-адміністративні заходи, якими уряд хотів одразу усунути всі недоліки, які мали місце у будівельно-архітектурній сфері, проблема нестачі житла залишалася однією з найгостріших у суспільстві, негативно впливаючи на морально-психологічний стан мешканців міст.

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – (Україна кризь віки: в 15 томах. – Т.13). – 304 с. 2. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР(60-80-е годы)

/ Л. Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1986. – 180 с. 3. Гирич Я. М. Урбанізація як складова розвитку міст УРСР в 1950-х – 1960-х рр. / Я. М. Гирич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – № 94. – С. 16-19. 4. Історія Української ССР. : В десяти томах. / Лихолат А.В. – Київ : Наукова думка. Том 10 : Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945-начало 60-х годов). – 1985. – 775с. 5. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення в другій половині ХХ ст. (1945–2000 р.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 250 с. 6. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1946-1955) / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272с. 7. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1946 – 1960. Частина 2. 1953-1960. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2005. – 613 с. 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.79. – Спр.308. – Арк. 178. 9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.310. – Арк. 75. 10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.311. – Арк. 157. 11. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.339. – Арк. 159. 12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.79. – Спр.362. – Арк. 188. 13. ЦДАГО України – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 3666. – Арк. 112. 14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4327. – Арк. 74. 15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4980. – Арк. 148.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Є. Магда, канд. політ. наук (Київ. ун-т)

ПОЛІТИКА РОСІЇ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА В. ПУТІНА

У статті йдеться про близькосхідну політику Російської Федерації за президентства В.Путіна. Розглядаються основні елементи зазначеної політики, окрема увага приділяється розвитку відносин Росії з Ізраїлем та мусульманським світом в регіоні. Проаналізовано перспективи змін політики РФ на Близькому Сході з приходом на посаду президента Росії Д.Медведєва.

The article deals with the Russia's policy on the Middle East during the presidency of V.Putin. The key elements of such policy are being analyzed, especially the relationships between Russia and Israel and between Russia and Muslim countries on the Middle East region. The perspectives of changes in the Russia's policy on the Middle East during the period of D.Medvedev's presidency are also being viewed.

Близькосхідна політика Росії протягом останнього десятиліття зазнала істотної трансформації, зумовленої насамперед складним процесом розвитку російської зовнішньої політики в умовах, що склалися на світовій арені на початку ХХІ ст.

З часу приходу до влади В.Путіна (президент Російської Федерації з 2000 по 2008 роки та нинішній прем'єр-міністр РФ) Москва прагне повернути собі місце великої світової держави. Для досягнення цієї мети Кремль використовує низку стратегій. На Близькому Сході, де сходяться інтереси практично усіх великих геополітичних гравців, у Росії донині зберігаються можливості для проведення власної гри та створення перешкод для реалізації інтересів інших. Таким чином, близькосхідну політику РФ з кінця 1990-х рр. визначають як політику, орієнтовану на повернення до регіону Близького Сходу [17, с. 183].

Водночас, значення політики Росії відносно Близького Сходу визначається світовим статусом РФ як постійного члена Ради Безпеки ООН, учасника "квартету" міжнародних посередників з врегулювання кризи в Палестині. Із зазначеними статусами пов'язані конкретні зобов'язання. Вже в силу цього Росія не може залишатись осторонь процесів в регіоні та самоусунутись від вирішення конфліктних ситуацій.

Крім того, з приходом на президентську посаду В.Путіна російська політика на Близькому Сході зазнала певної корекції. Віднині її ключовим імперативом стає не ідеологія, а прагматизм, прагнення розвивати взаємовигідне економічне та політичне співробітництво. При цьому економічна дипломатія увійшла до переліку пріоритетних з огляду на прагматизм В.Путіна та можливості розширення товарообігу Росії з державами Близького Сходу, який вже нині перебільшує 6 мільярдів доларів [16, с. 73].

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації, затверджена у 2000 році, визначила основні пріоритети діяльності президента В.Путіна на світовій арені. Щодо Близького Сходу документ декларував наступні за-

вдання: "відновлення і зміцнення позицій, насамперед економічних, у цьому заможному і важливому для наших інтересів районі світу" [8].

Кілька років поспіль Росія використовує на Близькому Сході багатовекторну тактику. Вона займається продажем ракет та іншої зброї Сирії та Ірану, одночасно підтримуючи санкції Ради Безпеки ООН стосовно цих двох країн. З розвитком високотехнологічних галузей промисловості і програм військового співробітництва з Ізраїлем, Росія приймає в столиці делегацію руху ХАМАС. Встановлюючи нові зв'язки з традиційними союзниками США (Ізраїль, Туреччина і Саудівська Аравія), Москва не забуває підтримувати контакт зі своїми старими сирійськими, іракськими та іранськими колегами.

Нині існує комплекс факторів, які дозволяють оцінити особливості присутності Росії на Близькому Сході. В першу чергу, це вплив питання забезпечення територіальної цілісності сучасної Росії. Авторитет В.Путіна великою мірою тримається саме на проведенні сильної політики всередині Росії і забезпеченні непорушності її територіальної цілісності. В основу легітимності його лідерства покладена перемога над сепаратистами на Північному Кавказі.

Тому у вирішенні питань близькосхідної тематики Росія зобов'язана враховувати значну кількість внутрішніх проблем, пов'язаних із російським ісламом, а також впливом мусульманських громад сусідніх країн. Отже, можна говорити, що активізація російської політики в регіоні Близького Сходу не в останню чергу зумовлена і внутрішньополітичними потребами у захисті від викликів та загроз, що їх несуть конфліктні ситуації в регіоні Близького Сходу територіальній цілісності та стабільності російської держави в цілому, а також безпосередній загрози втрати впливу в регіоні, який Москва вважає зоною своїх особливих інтересів. З даної точки зору, тактика В.Путіна на Близькому Сході серед іншого полягала і у руйнуванні моральної і матеріальної підтримки, яку мусульманські країни тривалий час надавали чеченським

сепаратистам. Варто зазначити, що завдання це, з різним ступенем ефективності, було вирішене.

В першу чергу, відбулось налагодження відносин з російськими мусульманськими асоціаціями, надання їм фінансової допомоги, що зробило їх більш лояльними до влади і менш чутливими до аргументів і пропаганди закордонних релігійних організацій. Крім того, В.Путін створив собі позитивний імідж в тих країнах, що співчували чеченцям і надавали їм підтримку. В результаті мусульманський світ в цілому сприйняв демонстрацію лояльності Росії до ісламу і, як результат, в 2005 р. Російську Федерацію було прийнято в статусі спостерігача до лав Організації Ісламська конференція [11, с.203].

Додаткові можливості для Москви відкрились після того, як США увійшли до Іраку, поваливши режим С.Хусейна. Через невдачу американську політику відновлення країни та початок масштабної диверсійної боротьби в Іраці, мусульманські держави зосередили свою увагу на Багдаді, залишивши чеченське питання на периферії своєї уваги. Водночас, нові можливості для антизахідної і антиамериканської риторики дозволили Росії покращити свої відносини з мусульманським світом. Крім того, для Москви це був шанс продемонструвати себе як неосвразійську імперію, до складу якої входить численне мусульманське населення, як єдину країну, що може поєднати в собі і західну, і східну цивілізації без їх радикального зіткнення [9, с. 71-78].

Аналізуючи близькосхідну політику В.Путіна варто пригадати, що значний вплив на неї мав близький до президента радник – Є.Примаков (важковаговик радянської і російської політики, який посідав цілу низку провідних посад – від міністра закордонних справ і до прем'єр-міністра РФ). Є.Примаков відомий як послідовний прихильник арабських інтересів і особистий товариш С.Хусейна. Деякі експерти переконані, що вплив в питанні формування російського зовнішньополітичного порядку денного для Близького Сходу "пенсіонера" Є.Примакова значно більш вагомий за вплив нинішнього міністра закордонних справ РФ С.Лаврова [4].

Саме Примакову приписують авторство такого елементу політики РФ на Близькому Сході як максимальний підрив впливу США в регіоні і утримання його під контролем шляхом дипломатичної і військової підтримки арабських країн. По суті, це нагадує стару радянську політику, хоча мотивація дещо змінена: нині Росія прагне заблокувати всі проекти США, направлені проти Сирії та Ірану, у відповідь за те, що Сполучені Штати не беруть до уваги російських інтересів в Європі і не враховують їх [6, с.135-137].

Ще одним важливим фактором, який визначає російську близькосхідну політику, є інтереси військово-промислового комплексу (ВПК) Російської Федерації. Продаж зброї закордон щорічно приносить мільярди доларів в російський бюджет. Найбільші корпорації російського ВПК зазвичай мають на чолі колишніх працівників радянської системи, які користуються особливим впливом у Кремлі та прихильністю В.Путіна і його оточення.

Військові корпорації та їх лобісти в Кремлі зацікавлені в збільшенні експорту зброї на Близький Схід, або хоча б утриманні існуючого рівня [20, с.89-91]. Серед основних покупців виступають Іран та Сирія. Зокрема, Росія в 2007 р. списала 70% 12-мільярдного боргу Сирії перед РФ і налагодила постачання Дамаску сучасних протитанкових ракет, засобів ППО та модернізованих військових літаків Міг-29 і Міг-31. Щоб не "дратувати" Ізраїль В.Путін відмовився продавати Сирії ракети класу "Іскандер". Офіційним аргументом щодо продажу зброї стало те, що вся російська зброя для країн Близь-

кого Сходу має оборонний характер і не може змінити регіональний баланс сил.

Резюмуючи, варто додати, що нині, коли на президентській посаді в Росії вже третій рік перебуває Д.Медведев, відчувуються певні зміни в російській близькосхідній політиці, зумовлені наближенням президентських виборів в РФ і 2012 р. та відповідною зовнішньополітичною активізацією чинного президента. Зокрема, помітний вплив на позиції Росії в регіоні здійснив візит Д.Медведева в Туреччину у травні 2010 р. Чинний російський президент під час візиту не лише підписав низку договорів щодо співробітництва на суму понад 25 мільярдів доларів та досяг скасування візового режиму між країнами, а й підключив Росію до участі у геополітичному трикутнику Туреччина-Сирія-Іран. З огляду на зазначене, у найближчому майбутньому варто очікувати більш помітних зовнішньополітичних ініціатив російського президента, які можуть змінити вектори близькосхідної політики Росії, закладені В.Путіним.

Важливим елементом політики В.Путіна на Близькому Сході стало розширення економічного співробітництва з мусульманськими країнами (в т.ч. за рахунок витіснення з регіону інтересів України), які і донині залишаються перспективними ринками для збуту російської продукції.

Для підтримки власного авторитету, що дозволяє реалізовувати російські інтереси на Близькому Сході, Москва активно розвиває партнерські відносини і з іншими країнами регіону, зокрема, Туреччиною та державами Перської затоки. Найбільший інтерес для обох сторін становить питання енергетичного співробітництва та координування цінової політики на енергоресурси на світових ринках. В даному контексті Росія проводить активні переговори з Саудівською Аравією, Катаром (особливо щодо створення газового ОПЕК) та іншими близькосхідними країнами.

Періодично Кремль демонструє антизахідні та антиізраїльські кроки для підтримки свого авторитету серед мусульманських близькосхідних гравців. Зокрема, після перемоги на парламентських виборах в Палестинській національній автономії руху "ХАМАСу" Ізраїль, Сполучені Штати та низка країн ЄС виступили з ініціативою міжнародної блокади цього руху. Однак, його ізоляція була, попри заперечення означених країн, перервана Росією, яка прийняла в Москві представників "ХАМАСу".

Ці кроки носили важливий пропагандистський характер та були спрямовані на покращення іміджу Росії серед мусульманських країн. В даному випадку Російська Федерація виступала як держава, що відновлює мости, зруйновані ізраїльською авіацією, і спирається при цьому на колишніх чеченських сепаратистів, демонструючи, що чеченська війна закінчена.

Крім того, побоюючись реакції Заходу після війни в Грузії в серпні 2008 року, Росія запросила президента Сирії Б.Асада до переговорів про встановлення на території його країни російської системи ПРО. Наразі, Кремль продовжує власну геополітичну гру, декларуючи свою готовність поставити Ірану російські комплекси ППО С-300.

Загалом, слід підкреслити, що відносини Росії з державами близькосхідного регіону розвиваються з різною інтенсивністю з огляду на різні російські інтереси [14].

Зокрема, Іран залишається важливим економічним і військовим партнером – ринком збуту обладнання для виробництва атомної енергії, ринком збуту зброї. Саме цим, в першу чергу, пояснюється позиції Росії щодо "іранського ядерного питання" на рівні ООН та дво- і багатосторонніх переговорів з окремими державами і організаціями. Проводячи політику "обмеженої допомо-

ги" Ірану, Москва свідомо посилює одну з опозиційних сил США в регіоні.

З Сирією Росія поєднує прагнення створити проти вагу американському впливу на Близькому і Середньому Сході. Ці дві країни ще з радянських часів пов'язують дипломатичні, військові та економічні зв'язки. Нині російсько-сирійське співробітництво триває в енергетиці, економіці, військовій сфері. Саме в Сирії, в портовому місті Тартус, розташована остання російська військово-морська база в країнах далекого зарубіжжя. При цьому, в умовах постійної ескалації напруженості у відносинах Сирії зі США та іншими країнами Заходу, Росія залишається одним з небагатьох партнерів Дамаска, що не відносяться до "осі зла".

Єгипет також є одним з важливих торговельних партнерів в регіоні. Особливо інтенсивно Каїр купує російську зброю [19, с.53-57].

Для близькосхідного арабського світу Росія є цікава як альтернативний учасник освоєння нафтових та інших природних багатств за допомогою своїх технологій, і як вигідний ринок для капіталовкладень. В цій сфері можливим є взаємопроникнення російських та арабських інвестицій, що вже частково відбувається. Зокрема, російська компанія "Лукойл" бере участь у масштабному проєкті з розвідки і розробки газового родовища в Саудівській Аравії, а бізнесмени з Об'єднаних Арабських Еміратів вкладають інвестиції в російський ринок нерухомості. Великі перспективи має і створення міжнародного транспортного коридору "Північ-Південь" із залученням Росії та країн Перської затоки [7, с.12-15].

Характеризуючи співробітництво Росії з мусульманським світом на Близькому Сході слід окреслити ще один важливий момент. Він полягає в тому, що Росія дійсно остерігається підривної діяльності Ірану та інших мусульманських держав в північнокавказьких республіках, направленої на розпалювання в них повстань і безладу. Це може знову примусити Росію вести бойові дії на Північному Кавказі. Цей ризик змушує Москву займати стриману позицію по відношенню до "ХАМАСу", підтримувати Іран та Сирію, а також постійно вести діалог з Саудівською Аравією та ОАЕ.

Водночас, в Кремлі активно розвивають співробітництво з Ізраїлем. Одним з перших кроків у цьому напрямі став візит В.Путіна до Єрусалиму в 2005 р., який поклав початок реальному російсько-ізраїльському зближенню. Мова йдеться, передусім, про співробітництво в боротьбі з тероризмом аж до виробництва зброї.

Важливим кроком у налагодженні російсько-ізраїльських стосунків став візит на початку липня 2007 р. міністра закордонних справ РФ С.Лаврова до Ізраїлю, мета якого була продемонструвати присутність Росії на Близькому Сході.

На тлі приходу до влади у Палестинській автономії руху "ХАМАС", що взяв владу у свої руки в секторі Газа, Москва змушена була відреагувати для того, аби не втрачати власний вплив в регіоні і зберігати баланс власних інтересів з інтересами США, ЄС та ООН [15].

Крім того, С.Лавров прагнув отримати з перших рук інформацію про те, які дії Ізраїль та інші члени міжнародного близькосхідного квартету намагаються вжити з огляду на ситуацію в секторі Газа. Це б дозволило більш ефективно сформувати російську позицію з проблеми.

З іншого боку, Ізраїль цілком усвідомлював небажання Росії та її незначні можливості для надання допомоги ізраїльській стороні. З іншого – Росія продемонструвала гнучкість у блокуванні всіх дій, спрямованих проти Ірану, який є головним супротивником Ізраїлю в регіоні, становлячи для нього пряму військову загрозу. У зв'язку з цим, політика Тель-Авіву була і залишається

у відмові від дій, що спроможні дратувати Росію, що виявилось у "теплому" прийомі С.Лаврова та інших російських представників вищого рівня влади.

Говорячи про ізраїльську політику, Росії не слід забувати, що в Ізраїлі проживає мільйон росіян як єврейського, так і неєврейського походження (крім того, відправлений на палестинські території спецназ ЦАХАЛу, набраний з іммігрантів російського походження, широко застосовував радянський військовий досвід). Також зазначимо, що російсько-ізраїльське співробітництво активно розвивається в торгівлі та в сфері високих технологій [10, с.145-146].

За часів президентства Д.Медведева, відносно Ізраїлю Росія підтвердила, що політичне врегулювання конфлікту повинно ґрунтуватися на відповідних резолюціях Організації Об'єднаних Націй (включаючи невід'ємне право на повернення палестинців) і принципах Мадридської конференції (повернення окупованих територій, включаючи Східний Єрусалим і Голанські висоти, під юрисдикцію арабських країн в обмін на їх мирний договір з Ізраїлем). Крім того, Д.Медведев підтвердив прихильність його країни принципу "двох держав". Беручи до уваги наявність в Ізраїлі більше 1 мільйона колишніх радянських громадян, Москва прагне упередити прогнозовану міграцію у разі різкого загострення ситуації на Близькому Сході.

В даному контексті під час візиту свого візиту в Сирію навесні 2010 р. Д.Медведев висловився за примирення між рухами "ФАТХ" та "ХАМАС", а також зустрівся з Х.Машалем, політичним лідером палестинського опору. Крім того, під час візиту в Сирію Д.Медведев, посиляючись на погрози Ізраїлю бомбити сирійські конвої, що постачають зброю до Лівану, застеріг Тель-Авів від ескалації напруженості в регіоні.

Палестино-ізраїльський конфлікт залишається однією з найбільш "гарячих точок" не лише на Близькому Сході, але й у світі. Рівень насильства з обох боків не знижується, спроби реанімувати переговорний процес фактично не дають жодних результатів [2, с.154-155]. Цей регіональний конфлікт не має собі рівних з точки зору спроможності розповсюджуватися на глобальний рівень. Перехід до багатопольярного світу в цілому об'єктивно посилив роль держав і організацій, безпосередньо втягнених у регіональні конфлікти, що набагато підвищує їхню небезпеку та змушує можливості керування ними [13, с.163].

Після закінчення холодної війни побувала думка, що реальна загроза виходу арабо-ізраїльського протистояння за регіональні межі відпала сама собою. Але у ХХІ ст. цей висновок перестав відповідати реаліям, а військова операція США в Іраку значним чином змінила баланс сил на Близькому Сході. Проте кардинальних змін політика провідних світових держав, в першу чергу, США та РФ, у регіоні не зазнала, насамперед в силу того, що підґрунтям її виступає резолюція Ради Безпеки ООН №242 від 1967 року [12, с.93-94]. Цей документ є базовим у міжнародних миротворчих зусиллях та ініціативах, серед яких і проєкт "Дорожня карта".

"Дорожня карта", підготовлена четвіркою міжнародних посередників у складі ООН, ЄС, Росії та США та офіційно опублікована 1 травня 2003 року, представляє собою план з трьох етапів остаточного і повномасштабного врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту шляхом створення палестинської держави на основі формули "мир в обмін на територію" й резолюцій РБ ООН №№ 242, 338 і 1397 та з врахуванням зауважень обох сторін конфлікту (ухвалено спеціальною резолюцією РБ ООН від 19 листопада 2003 р.) – на сього-

дні являє собою єдиний легітимний план врегулювання близькосхідного конфлікту.

Що стосується позиції Росії у питанні палестинсько-ізраїльського врегулювання, то протягом останнього десятиліття чітко відстежується бажання відігравати у цьому процесі більш активну роль. Якщо на початку 2000-х років російська сторона лише підтримувала позитивні ініціативи і з боку окремих учасників міжнародного миротворчого "квартету", і з боку "четвірки" в цілому, то у другій половині 2000-х рр. відбувається деяке зміщення акцентів – в Москві починають проходити зустрічі представників ХАМАС, ФАТХ та ізраїльського уряду, російська столиця стає доволі зручним місцем для обговорення гострих проблем регіону, насамперед, в силу того, що Росія має добре налагоджені відносини з обома сторонами конфлікту.

І якщо офіційний Кремль у миротворчих зусиллях поки не декларує прагнення вийти за межі діяльності "квартету", в експертному середовищі з'явилися програми, завдяки яким Росія могла б очолити миротворчий процес в регіоні Близького Сходу, тим самим отримавши додатковий політичний вплив [1].

Насамперед мова йде про ідею проведення у Москві нової зустрічі за участю усіх країн, що мають відношення до пошуків мирного врегулювання на Близькому Сході з метою "перезапуску" переговорного процесу. Як стверджують російські дослідники, вперше з ідеєю скликати обновних близькосхідних та світових "гравців" в російській столиці виступив у 2005 році тодішній президент РФ В.Путін, ідею якого "перехопила" адміністрація Дж.Буша, організувавши у листопаді 2007 року подібний захід в Аннаполісі, фактично зводячи зустріч в Росії до статусу "продовження Аннаполісу" [21].

Нині йдеться про формування свого роду "ініціативної групи", яка б істотним чином доповнила та посилила б "четвірку" міжнародних посередників" вагомим регіональним елементом. У цій ролі могли б виступити Єгипет як найбільша арабська країна регіону та досвідчений переговорник з Ізраїлем, Саудівська Аравія, що має досвід підготовки мирних ініціатив у 2002 р., а також може фінансувати необхідні заходи зі встановлення миру в регіоні, Йорданія тощо [3].

З часу оприлюднення "Дорожньої карти" відбулися істотні зміни – як на регіональному, так і на глобальному рівні, внаслідок чого повністю втратила свою актуальність не лише часові параметри, закладені в даний документ, а й очевидною є застарілість концепції, положення якої вже не відповідають реаліям сьогодення. Безсумнівно є той факт, що порядок денний процесу мирного врегулювання повинен містити усі аспекти ситуації на Близькому Сході, у тому числі сирийсько-ізраїльську та лівано-ізраїльську складові. Неможливо буде уникнути і іранської проблематики, зокрема, різке неприйняття Ізраїлю [5].

Останні заяви президента РФ Д.Медведєва щодо близькосхідного конфлікту свідчать про продовження ним лінії свого попередника В.Путіна, зокрема, в плані посилення ролі РФ в процесі мирного врегулювання та проведенні анонсованої конференції [18]. Очевидно, що у найближчій перспективі Росія посилюватиме виключно посередницьку складову своєї близькосхідної політики, уникаючи схильності до одного з учасників протистояння, оскільки надто "проарабська" позиція автоматично б викликала погіршення відносин з США та Заходом загалом, а проізраїльська орієнтація означала б конфронтацію з мусульманським світом.

Варто відмітити, що на Близькому Сході останнім часом намітилися серйозні зміни в розкладі сил. Можна відзначити деяке послаблення позицій США внаслідок

доволі нечіткої політики адміністрації Обама та посилення Ірану, незважаючи на істотний тиск на останнього з боку світової спільноти. На цьому тлі в Росії дійсно з'являється шанс відновити втрачений вплив в регіоні Близького Сходу, відновлюючи та зміцнюючи існуючі зв'язки.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що протягом періоду президентства В.Путіна, Росія на Близькому Сході намагалась підтримувати рівновагу у відносинах між країнами, що суперничають між собою. Вона спробувала проявити максимальну лояльність до всіх і відмовилась від ідеології як інструменту геополітичного вибору. В той час, як адміністрація Дж.Буша-молодшого закликала до повної демократизації Близького Сходу та оголосила "хрестовий похід" проти мусульманських країн "осі зла", Росія демонструвала свою повну прихильність збереженню статус-кво в регіоні.

В даному контексті багато експертів в мусульманських країнах відзначають, що Росія протягом президентства В.Путіна хиталась в питанні протистояння, що і нині продовжує загострюватися, між двома центрами сили – шиїтсько-іранським на чолі з Іраном та сунітсько-арабським, на чолі з Саудівською Аравією та лояльними до неї ісламськими країнами. Ці коливання зумовлені тим, що суперництво в регіоні будується за принципом "гри з нульовою сумою", де компроміс є неможливим. Росія, зі свого боку, хотіла б підтримувати прагматичні відносини з обома центрами мусульманських впливів.

Багатостороння взаємодія з державами з обох угруповань відповідає довгостроковим інтересам самої Росії, а саме укріпленню відносин з арабо-мусульманським світом.

Таким чином, Росія за президентства В.Путіна продемонструвала (і продовжує демонструвати нині) прихильність багатосторонньому підходу у власній близькосхідній політиці, що дозволяє їй за мінімального вкладення в цей політико-економічний напрям отримувати максимальні дивіденди.

З приходом до влади нового президента в РФ в 2008 р. стратегія Росії на Близькому Сході не змінилась, як і не змінився характер двосторонніх відносин між Москвою та більшістю держав регіону. На відміну від США, зміна адміністрації в Кремлі не потребувала "перезавантаження" всього комплексу російсько-арабських та російсько-ізраїльських відносин.

1. Бакланов А. Близний Восток-2020: вероятно ли всеобъемлющее урегулирование? // Независимое военное обозрение, 22 января 2010.
2. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий // Международная жизнь. – 2004. – №6. С.153-157.
3. Бакланов А. Ближневосточное урегулирование – возможности возобновления мирного процесса // "Новое восточное обозрение", 11.03.2010 <http://www.journalneo.com/php/content.php?id=520>.
4. Бен-Ишай Р. Как формируется политика России на Ближнем Востоке. – Интернет-издание Mideast.ru. – <http://www.mideast.ru/364/37523>.
5. Директор Института востоковедения РАН В.Наумкин: "Не надо сравнивать Палестину с Северным Кавказом" // Московский комсомолец, 27 ноября 2009 г.
6. Интервью заместителя министра иностранных дел Российской Федерации Салтанова А.В. ИТАР-ТАСС по ближневосточному урегулированию и российско-ливанским отношениям 22 января // Дипломатический вестник. – 2003. – № 2. – С.135-137.
7. Катц М. Российская политика на Большом Ближнем Востоке или искусство дружить со всеми // Russie.Nei.Visions. – 2010. – #49. – С.27.
8. Концепция внешней политики Российской Федерации // Независимая газета. – 2000. – 11 июля.
9. Лузянин С. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на "Большой Восток" (2004 – 2008 гг.) // АСТ – "Восток – Запад", 448 с.
10. Меламед Г. Россия – Израиль: 15 лет восстановления дипломатических отношений // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2007. – №3. – С.144-148.
11. Миркасымов Б. Россия и арабские страны // Россия в Азии: проблемы взаимодействия. – М., РИСИ, 2006. – 436 с. – С. 197-227.
12. Мирский Г.И. Круглый стол "Тройной кризис на Большом Ближнем Востоке" // редакция журнала МЭМО; основной доклад // "МЭМО". – 2007. – № 4. – С.92-104.
13. Примаков Е.М. Основовоплагающий конфликт // Россия в глобальной политике. – 2009. – №3. – С.162-172.
14. Россия возвращается на арабский восток: Чего ожидают арабы? // "Время Востока", 19.02.2007 <http://www.easttime.ru/analitic/2/7.html>.
15. Россия "новая" глазами ара-

бов // "Время Востока", 21.02.2007 <http://www.easttime.ru/analytic/2/8.html>. 16. Салтанов А. Президент В.Путин на Ближнем Востоке // Международная жизнь. – 2005. – №6. – С.72-81. 17. Скороход Л.І. Скороход Ю.С. Близькосхідна політика Російської Федерації // Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини на перспективі для України: Монографія / Націн-т пробл. міжнар.безпеки. К., 2008. – 591 с. 18. Совместная пресс-конференция Президента РФ Дмитрия Медведева с Президентом Сирии Башаром Асадом по итогам российско-сирийских переговоров, 11 мая 2010 года Дамаск, Сирия // <http://news.kremlin.ru/transcripts/7710>. 19. Юрченко В. Военно – техническое сотрудничество России с арабскими странами: вчера, сегодня,

завтра. // Ближний Восток и современность: сборник статей / Кол.авт. Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М., 2004. – С. 47 – 64. 20. Юрченко В. Военно – техническое сотрудничество России с арабскими странами: Состояние и перспективы // Аналитические записки. Армия, ВТС, ОМП на Ближнем Востоке. [Сборник статей] / Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М., 2004. – 248 с.; – С. 87 – 94. 21. Шумилин А. Россия в поисках своей роли в ближневосточном урегулировании // Россия сегодня и завтра. – 2009. – № 7. Фонд Фридриха Эберта в РФ <http://www.fesmos.ru/>

Надійшла до редколегії 17.02.10

С. Набока, канд. іст. наук (Київ. ун-т)

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ У 1985–1991 рр.

У статті висвітлено особливості розвитку соціально-економічних процесів в Україні у другій половині 80-х рр. XX ст. Проаналізовано стан та зміни в соціально-економічній сфері. Визначено закономірності наслідків провалу урядових реформ.

In the article the factors of the social and economic processes development in Ukraine in the second half of the XX century 80-th are provided. The status and the changes in the social and economic spheres are analysed. There are also determined the government reforms' consequences regularities.

Період української історії 1985–1991 рр., під час якого Україна здобула незалежність, ще не досить осмислений та досліджений науковцями, з огляду на відносно недавні події цих років. Аналіз соціально-економічних процесів цього періоду є досить актуальним, оскільки значною мірою саме вони детермінували розпад соціалістичної системи, вплинули на розвал СРСР, визначили основні риси суспільно-економічного устрою сучасної України, детермінували подальші події найближчої історії нашої країни.

Варто відзначити, що дослідженню цього періоду історії нашої країни присвячені роботи таких дослідників як О.Д. Бойко [1], Ю.С. Діденко [6], А.В. Камінський [7], М.Г. Карабанов [8], С.В. Кульчицький [14], Ю.А. Смольников [17], О.С. Субтельний [20], В.Л. Соргин [18], І.К. Стасюк [19], М.О. Плав'юк [16], Л.М. Нагорна [15] проте в своїх працях вони торкалися в основному вивчення суспільно-політичних процесів. Метою даної статті є спроба аналізу соціально-економічних перетворень цих років, дослідження закономірностей невдалих спроб реформ в тісному взаємозв'язку зі змінами в політиці керівництва та розвитком суспільних процесів.

Однією з найголовніших причин Перебудови була нагальна потреба модернізувати економіку країни, вивести її з всеохоплюючої кризи, що все поглиблювалася і вела до стагнації всієї соціалістичної системи. Тому спочатку Перебудова планувалася і стосувалася лише управлінсько-економічної сфери життя [2, с.84].

Однак в перші роки Перебудови керівництво держави намагалось покращити соціально-економічні показники системи екстенсивними дисциплінарними "андроповськими" методами. Так з травня 1985 р. розпочалася "антиалкогольна кампанія". Ціни на горілку підвищили, її кількість і час продажу обмежувалися. Число магазинів з продажу алкогольних напоїв за цей рік було скорочено в країні на 55%. Сітка підприємств громадського харчування в яких відбувалася реалізація алкогольних напоїв скоротилася на 71%. Вирубили безцінні виноградники у Криму, Закарпатті, Молдавії, Кавказі. За найменші випадки випивки на робочому місці, працівників звільняли з роботи і партії, незважаючи на заслуги. Це принесло певний економічний ефект – так тільки за перший рік продуктивність праці в економіці зросла майже на 13% [10, с. 665].

Однак зменшення продажу державою горілки призвело до важкого удару по бюджету (за три роки його втрати становили до 100млрд крб). Сильно зросло незадоволення народу, підвищилася соціальна напруга в суспільстві. Населення почало масово гнати самогон. В

торгівлі почалися перебої з цукром та дріжджами (оскільки вони були складовими самогонуваріння). Крім того, це сприяло зміцненню "тіньової економіки", становленню організованої злочинності і створенню мафії, які перебрали на себе цей сектор ринку та накопили свої перші великі капітали [9, с. 763].

В контексті цієї політики, намагаючись посилити дисципліну, подолати корупцію, безгосподарність, масштабне крадієство і надавати зростаючу в умовах соціально-економічної кризи "тіньову економіку", а згодом і для контролю над кооператорами, держава з 1986 р. посилює боротьбу з нетрудовими доходами. Особлива увага адміністративно-силових структур спрямовувалася на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах. Обмежувалася діяльність шабашників, кустарів, хазяїв присадибних ділянок, дачників, збільшувалася до 5 років з конфіскацією майна кримінальна відповідальність громадян за заняття приватнопідприємницькою діяльністю. Проте це не дало відчутних результатів і викликало лише сильне незадоволення населення, оскільки держава в умовах наростання економічної кризи і перманентного дефіциту споживчих товарів не могла вирішити економічні проблеми і водночас не давала громадянам ніяких можливостей самим покращити своє матеріальне становище.

Намагаючись домогтися підвищення якості товарів дисциплінарно-адміністративними методами, уряд з 1987 р. вводить на всіх підприємствах спеціальні структури для контролю за якістю випущеної продукції – Державну приймальну комісію (Держприймку). Однак якщо такі методи давали високі результати при запровадженні їх в окремих секторах і галузях (приміром у космічній та оборонній), то поширення такої практики на все виробництво не принесло ефекту при використанні у масштабах всієї країни. Система не мала можливостей і ресурсів для повсюдного ефективного контролю [18, с. 135].

Проте головною складовою нової державної політики у 1985–1987 рр., було так зване "прискорення" розвитку економіки, для виведення її на якісно новий технологічний рівень, шляхом інтенсифікації впровадження в промисловості і сільському господарстві новітніх досягнень науково-технічної революції (НТР). Один з головних акцентів в цій політиці робився на розвитку машинобудування. Досягти цього М. Горбачов і керівництво держави намагалися з одного боку директивними методами, а з іншого – стимулюванням ініціативності самих господарюючих суб'єктів, за рахунок їх внутрішніх ресурсів [3, с. 323]. Проте по перше: екстенсивні

методи і ресурси системи були вичерпані, а для директивної технологічної реорганізації економіки не вистачало з одного боку державних коштів, з іншого – контролюючо-силові можливості системи були і ослаблені і малоефективні, в умовах потреби саме масового високотехнологічного переоснащення економіки.

По друге і головне: одержавлені, бюрократизовані, пов'язані державними планами та жорстким контролем з боку адміністративного апарату і партії, позбавлені конкуренції, матеріальної зацікавленості і зв'язку з ринком промисловості і сільське господарство СРСР не мали можливостей і внутрішніх стимулів розвитку. За цих обставин заклики до ініціативності підприємств, а з 1986 р. у контексті проголошеної політики демократизації і гласності, зменшення директивно-бюрократичних методів управління, надання трудовому колективу прав обговорення виробничих проблем і виборів знизу своїх низових керівників, мали незначний ефект і крім того дестабілізували всю планово-командну систему економіки.

Таким чином у 1985–1987 рр. використанням директивно-дисциплінарних методів та громадсько-адміністративних послаблень, уряд не отримав значних результатів в економіці, оскільки вони не зачіпали основи управлінсько-економічного укладу системи. Політика "прискорення" зазнала невдачі [1, с. 80]. Відтак намагаючись поживати економіку, наситити споживчий ринок, підвищити рівень сфери послуг, зменшити соціальну напругу в суспільстві шляхом надання людям і господарюючим суб'єктам дозованих соціально-економічних свобод, керівництво країни вже з 1986 р. вирішує збільшити в економіці застосування стимулів матеріальної зацікавленості та розширити економічні можливості самореалізації населення.

Під тиском реформаторів Верховною Радою СРСР було видано низку законів "Про індивідуальну трудову діяльність", "Про кооперацію", "Про державне підприємство" та інші. В червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено програму реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних та акціонерних форм господарювання, створення кооперативів у торгівлі та промисловості, сімейного підряду у сільському господарстві, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами.

Людям, які об'єднувалися у кооперативи, дозволялася підприємницька діяльність головним чином у сфері послуг і громадського харчування. Кооперативний сектор поширювався на три десятки видів виробництва товарів і послуг. Наприкінці 80-х років у республіці в кооперативах працювало близько 700 тис. чоловік (у малих містечках і селах України функціонувало понад 8 тис. кооперативів, де було зайнято близько 140 тис. чоловік), які виробляли товари або надавали послуги на суму до 5 млрд крб на рік [23, с. 152]. Дві третини кооперативного обороту спрямовувалося на обслуговування потреб населення, третина – державних підприємств. Майже 60% кооперативів створювалися у мережі громадського харчування.

Проте діяльність кооператорів якісно не поліпшила економічну ситуацію в державі. Так, у 1991 р. в Україні орендні підприємства в промисловості давали лише 13% продукції, а субсидії нерентабельним підприємствам складали до 45% державних витрат [15, с. 7]. Взагалі лише незначна кількість людей зайнялась справді виробничою діяльністю і розвитком сфери послуг. До того ж цей сектор кооперативної діяльності потерпав від тиску і поборів адміністрації (податки становили 65%, а число контролюючих інстанцій сягало 30) та рекету бандитів. Більшість кооперативів зайнялись спе-

кулятивно-посередницькою формою діяльності, що при монополюванні низьких цінах на продукцію державних підприємств та хронічному дефіциті споживчих товарів дозволяло швидко наживатися не покращуючи асортимент і якість товарів. Це призводило до підвищення цін та породжувало неприязнь народу до кооператорів.

Проте найгіршим наслідком кооперації було те, що кооперативи використовувалися для фактично узаконеної крадіжки державних коштів. Начальство підприємств і кооперативи заключали договори про виконання певних робіт (нерідко фіктивних, або вже виконаних самим державним підприємством) на величезні суми державних грошей – ділячи потім ці суми між собою. Крім того після закону 1988 р., кооперативи масово використовувалися для вивозу за низькими цінами продукції підприємств за кордон, що спустошувало споживчий ринок країни. Через приватний сектор фактично "відмивалися" і капітали тіньової економіки [10, с. 572].

Таким чином в результаті того, що реформатори законодавчо чітко не врегулювали взаємовідносини між державою і кооперативами, не визначили прав і можливостей їх діяльності, не створили адекватних новим соціально-економічним реаліям судових і адміністративних положень та інститутів, а головне з допомогою силових та адміністративно-податкових важелів не спрямували діяльність кооперативів у виробничо-корисне русло кооперативний рух мав в основному деструктивний для економіки характер.

Законом "Про державне підприємство" від 30 червня 1987 р., в якому були втілені основні ідеї червневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС, підприємствам надавалось право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими господарюючими суб'єктами. Передбачалося надання їм більшої самостійності, самоуправління (колективи навіть директора могли вибирати), перехід їх на самофінансування і госпрозрахунок. Проте підприємства залишалися державними. Нова реформаторська ідея радянського керівництва полягала в поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи.

Подібна половинчатість реформ, поряд з не розробленістю правових положень взаємообов'язків держави і підприємств, та ослабленням державних контролюючих можливостей системи мала катастрофічні наслідки. По перше: внаслідок автономних дій і господарської самостійності підприємств, що переслідували тимчасові тактичні вигоди, розвалювалася вся планова система управління економіки і міжгосподарські зв'язки. Це вело до розвалу всієї економіки країни в цілому. Водночас відсутність на той час вільного ринку цін, товарів, робочої сили і грошей практично не дозволяло підприємствам використовувати свої нові можливості для ефективно-ї господарської діяльності.

А головне, оскільки підприємства залишались державними, то їх начальство так і не ставши повноцінним власником, і водночас втративши жорсткий адміністративний контроль та відповідальність перед державою, не було в основному зацікавлене у довготривалому та ефективному розвитку своїх підприємств. Керівники та їх оточення, стали просто наживатись будь-якими способами, навіть за рахунок повного розвалу своїх підприємств. Так, підприємства перекачувати кошти зі своїх інвестиційних фондів у фонди споживання, переводили безготівкові гроші у готівку з метою споживання чи елементарної крадіжки, при підприємствах виникла маса напівкримінальних і шахрайських структур. Отже непослідовні намагання радянського керівництва ство-

рити в СРСР щось на зразок "централізованого ринку", виявилися провальними.

У сільському господарстві також відбулися зміни. У березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, що допускало існування орендних відносин. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд. Однак серед колгоспників знайшлося небагато тих, хто зважився на самостійне господарювання (на 1991 р. в республіці налічувалося лише 2 тис фермерських господарств, на яких працювало 5 тис осіб). Адже для цього треба було мати сільськогосподарську техніку, можливість надавати вирощеній продукції товарного вигляду і реалізувати її споживачеві. Ані таких можливостей, ані дешевих кредитів селяни не мали. Крім того, місцева адміністрація та керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй владі над селом. Більшість селян підтримувала своє керівництво у саботуванні фермерських господарств. Відтак значних позитивних змін у сільському господарстві в цей період не відбулося.

Не маючи чіткої мети і плану реформування виробництва, незважаючи на все більшу втрату контролю над соціально-економічною ситуацією, керівництво СРСР все ж продовжувало хаотичну і непослідовну лібералізацію економіки [21, с. 223]. Це зумовлювалося по-перше – впливом зовнішньополітичних та внутрішньополітичних чинників (тиском "демократизованого" радянського суспільства та потребам радянського керівництва відповідати своєму новому світовому іміджу). По-друге: вичерпанням екстенсивних економічних ресурсів командно-планової системи, відсутністю іншої економічної альтернативи, ослабленню силових та ідеологічних ресурсів влади, розколу і суперництва у радянському керівництві – відтак шляху назад не було. По-третє: все більша частина партійної еліти розуміла, що зберегти владу та ще й отримати власність та багатство за даних умов, можна лише очоливши процес ліберально-ринкових перетворень.

Тому вже з 1987 р. керівництво СРСР почало згортати планову систему розподілу ресурсів: з'явилася постанова ЦК КПРС і РМ СРСР про скорочення номенклатури запланованих видів продукції, які Держплан доводив до підприємств у формі держзамовлення. Натомість замість запланованих поставок почалося створення сітки товарних та товарно-сировинних бірж. В березні 1989 р. спеціалізовані банки (Промбудбанк, Агропромбанк та ін.) були переведені на госпрозрахунок, а з 1990 р. стали перетворюватися на комерційні. Причому будинки, обладнання, персонал, а за часту і керівництво залишалися колишніми. Тобто право займатися над прибутковою банківською діяльністю було в цей час привілеєм номенклатури. В серпні 1990 р. була організована Загальносоюзна валютна біржа. В СРСР почався продаж грошей. З 1 січня 1991 р. було дозволено вільні валютні операції, продаж і купівля іноземних валют та карбованця приватним особам та організаціям за ринковим курсом. У травні 1991 р. був представлений проект закону "Про роздержавлення і приватизацію промислових підприємств". Готувався він у закритому порядку, спроби його обговорення в пресі і навіть в керівних органах були заблоковані. Закон про приватизацію по суті ліквідував не лише радянську господарську систему, але і в цілому соціалістичний суспільний устрій [9, с. 763].

В рамках боротьби з бюрократією, переходу до "економічних методів управління" і повного госпрозрахунку підприємств у 1987–1988 рр. було проведено радикальну зміну структури управління. За один рік в

галузях було повністю ліквідовано середню ланку управління з переходом на дволанкову систему "міністерство – завод". На 40% скорочено структурні підрозділи центрального апарату. В Україні було скасовано 103 республіканські органи управління. Управлінський апарат низової ланки скоротили майже на 80 тис чоловік [22, с. 69]. Прямим результатом цього став розвал інформаційної системи народного господарства. Оскільки комп'ютерної системи накопичення, збереження і розповсюдження інформації тоді ще не було, то звільнення досвідчених кадрів та знищення їх документації, картотек призвело до хаосу і дезорганізації управління господарством і порушенні зв'язків між господарюючими суб'єктами. Країна впала в становище "без плану і без ринку" [10, с. 567].

За таких умов глобальний спад виробництва став практично невідворотним. Повний обвал почався у 1990 р. На 1991 р. темпи скорочення ВВП порівняно з попереднім роком потроїлись. В Україні у 1990 р. національний дохід скоротився на 4%, а у 1991-му – ще на 13%. Погіршення економічного становища людей, посилення соціальної диференціації населення, вплив політичних чинників сприяли появі шахтарських страйків в Україні, це ще більше дестабілізувало ситуацію.

Проте головним чинником краху радянської економіки в цей період, став розвал фінансової системи країни. В радянській економіці діяла особлива фінансова система із двох "контурів". У виробництві оберталися безготівкові "фіктивні" гроші, кількість яких визначалася міжгалузевим балансом і які погашалися взаємозаліками підприємств і організацій. По суті справи в СРСР був відсутній фінансовий капітал та судний процент (гроші не продавалися). А на споживчому ринку товарів оберталися нормальні гроші, які населення отримувало у вигляді зарплат, пенсій і т.д. Кількість цих грошей регулювалася відповідно з наявною масою товарів і послуг. Це дозволяло директивно тримати низькі ціни і не допускати серйозної інфляції (однак все ж прихована інфляція відбувалася і за умов фіксованих цін мала вигляд дефіциту багатьох високоякісних товарів). Така схема могла діяти лише при жорсткій забороні переводу безготівкових грошей у готівкові.

Однак, вже в 1987 р. згідно "Закону про державне підприємство", підприємствам надавалося право перерахувувати частину безготівкового прибутку в готівку (в фонд матеріального стимулювання трудящих). Це був перший крок до приватизації банківської системи СРСР. Значною мірою цим займалися комсомольські дітячі, які таким чином збивали собі перші великі капітали [18, с. 141]. Створені тоді "центри науково технічної творчості молоді", що курирувалися ЦК ВЛКСМ отримали ексклюзивні права на переведення безготівкових грошей у готівку. Однак безготівкові гроші ніколи не забезпечувалися споживчими товарами, і коли ця грошова маса хлинула на товарний ринок, то при фіксованих цінах утворився колосальний дефіцит.

Іншою важливою особливістю радянської фінансової системи була принципова не конвертованість карбованця. Масштаб цін в СРСР був зовсім інший ніж на світовому ринку і карбованець міг циркулювати лише всередині країни (це була своєрідна "квитанція", за якою кожний громадянин отримував свої дивіденди від загальнонародної власності – у формі низьких цін). Тому контур готівкових грошей був суворо закритий по відношенню до світового ринку державною монополією зовнішньої торгівлі. Лише держава могла торгувати на світовому ринку. За цих умов лібералізація фінансової системи і ринка СРСР з найменшими втратами для більшості громадян, могла бути проведена лише після

приведення масштабів цін і зарплат країни у відповідність зі світовими.

Однак в умовах бездумної лібералізації та децентралізації економіки фінансову систему просто розвалили (щоправда не забувши отримати з цього чималі дивіденди). Паралельно з нищівним ударом по ній (у вигляді дозволу підприємствам переводити безготівкові гроші у готівку), була відмінена і державна монополія зовнішньої торгівлі. З 1 січня 1987 р. право безпосередньо проводити експортно-імпортні операції було надано 20 міністерствам і 70 великим підприємствам. Через рік були ліквідовані Міністерство зовнішньої торгівлі і ДКЕЗ (державний комітет із зовнішньоекономічних зв'язків). Натомість було створено Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків СРСР, яке тепер лише "реєструвало підприємства, кооперативи та інші організації, що вели експортно-імпортні операції". А законом 1990 р. право зовнішньої торгівлі було надано і місцевим Радам [10, с. 661].

Згідно "Закону про кооперативи" та "Закону про спільні підприємства" при державних підприємствах і місцевих Радах швидко виникла сітка кооперативів і спільних підприємств, зайнятих вивозом радянських товарів і капіталу за кордон (згодом, з 1990 р. цим зайнялися і прості громадяни – "човники"). Багато товарів при спекуляції давали виручку до 50 доларів на 1 карбованець затрат і купувалися у підприємств "на корню". Ввіз до країни іноземних товарів (в основному низькоякісних) був невідповідний вивезеній за кордон кількості радянської споживчої продукції. Так за оцінками експертів, у 1990 р. з СРСР було вивезено до третини споживчих товарів. Все це вимітало споживчий ринок країни і вело до тотального дефіциту. Водночас широкого розмаху набув "чорний ринок".

В той же час підвищення державою грошових доходів громадян (які з 1988-1990 рр. зросли до 66,7 млрд крб, а за першу половину 1991 р. взагалі аж на 95 млрд крб), не відповідало зросту виробництва збільшуючи не отоварену грошову масу (об'єм грошової маси лише за півроку 1991 р. зріс на 44%). Після 1987 р. союзний уряд прийняв 11 постанов, якими передбачалося значне підвищення заробітної плати. Такий зріст доходів при одночасному зменшенні товарних запасів в торгівлі, призвів до остаточного краху споживчого ринку ("товари здуло з полиць").

Намагаючись врятувати економічне становище уряд з другої половини 80-х рр. різко збільшує імпорт закордонних товарів за рахунок зростання дефіциту державного бюджету, збільшення внутрішнього і зовнішнього боргу, продажу валютних запасів. Однак при колосальному збільшенні грошової маси у населення це не полегшило ситуацію на споживчому ринку, крім того, за умов ліквідації державної монополії на зовнішню торгівлю та утримуванні урядом фіксованих низьких цін в країні, більшість товарів притримувалися або реекспортувалися торговою мафією за кордон і не доходили до людей. А от наслідки для фінансово-економічної сфери держави були жахливими. На 1990 р. СРСР вже мав мінусове торгове сальдо в 10 млрд крб (хоча до 1988 експорт переважав над імпортом). У 1991 р. дефіцит державного бюджету досяг 109 млрд крб (хоча на 1985 дефіцит був всього 13,9 млрд крб). Внутрішній борг який у 1985 р. був 142 млрд крб (18,2% ВВП) у 1990 р. сягнув 566 млрд крб (56,6% ВВП), а за 9 місяців 1991 р. склав вже 890 млрд крб. Золотий запас держави, що на початок "Перебудови" становив 2 тис тон, у 1991 впав до 200 т. А зовнішній борг в 1991 р. складав вже близько 120 млрд дол.

Зростання зовнішнього боргу змусило державу скоротити товарно-продуктовий імпорт і на 48% зменшити закупки обладнання за кордоном. Споживчий ринок спустів, почалася стагнація економіки. Соціальна напруга посилювалась. За цих умов, підвищення соціальних гарантій і заробітної плати працівникам партійного апарату викликали обурення в суспільстві, й так роздратованого привілеями номенклатури та викритими злочинами комуністів [4, с. 37].

Лише влітку 1989 р. керівництво держави ініціювало створення хоч якоїсь комплексної економічної програми переходу до ринку (програма Л. Абалкіна). Однак у 1990 р. з політико-економічних мотивів вона була відхилена Верховною Радою СРСР [12, с. 221]. У 1991 р. після доопрацювання академіком С. Шаталінін і Г. Явлінським її було названо "500 днів", саме такий час передбачався для реформування економіки, однак й ця програма фактично не була втілена в життя.

У січні 1991 р. ослаблена держава робить останню спробу придавити мафію, нейтралізувати нелегальні гроші тіншового криміналу і хоч трохи стабілізувати фінансову систему зменшивши об'єм грошової маси в країні. 22 січня президент СРСР М. Горбачов за ініціативою міністра фінансів В. Павлова видав указ про вилучення з обороту і обміні в трьохденний строк всіх 50-ти і 100-карбованцевих купюр зразка 1961 р. та обмеженні видачі готівкових грошей з вкладів громадян у ощадкасах. Однак це не покращило економічне становище і лише підірвало останню довіру людей до уряду. А підвищення з 2 квітня 1991 р. в 2-4 рази роздрібних цін знецінило накопичення людей, фактично залишивши їх пограбованими.

Тим часом економічна ситуація ставала катастрофічною і зрештою сприяла остаточному розвалу соціалістичної системи в країні. У серпні 1990 р. ВР України прийняла закон про економічну самостійність республіки, у червні 1991 р. вона вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України 5, с. 1]. У листопаді 1990 р. Верховна Рада України видала постанову "Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки", що однак не мала ніякого практичного втілення на той час. Щоб хоч якось врятувати споживчий ринок і мінімально забезпечити населення продуктами, з 1 листопада 1990 р. в Україні було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів лише за картками споживача з купонами [13, с. 217]. Намагаючись стабілізувати становище ВР України в липні 1991 р. прийняла "Програму надзвичайних заходів, для стабілізації економіки та виходу її з кризового стану", яка однак виявилась неефективною [11, с. 61].

Отже, спроби радянського керівництва у перші роки Перебудови модернізувати кризову економіку країни директивно-дисциплінарними методами виявились невдалими. Це обумовлювалося як вичерпанням екстенсивних можливостей радянської економіки, так і ослабленням та неефективністю мобілізуючо-ідеологічних і контролюючо-силових можливостей системи, особливо за потреб переведення економіки на якісно новий, високотехнологічний рівень розвитку. А головне, подібні поверхові заходи не могли усунути системні дефекти соціалістичної економіки, які саме і були основними чинниками масштабної економічної кризи.

Необхідність реанімації економіки, після вичерпання екстенсивних ресурсів і провалу заходів безперспективного "директивного прискорення", диктували радянському керівництву проведення кроків з лібералізації економічного життя. Однак проведення економічної лібералізації відбувалося непослідовно і хаотично, без жорсткого контролю держави і чіткої стратегічної професій-

ної програми змін в соціально-економічній та адміністративно-правовій сферах. Все це закономірно призвело до економічної катастрофи і розвалу радянської системи.

Ряд дозованих та обмежених ліберальних заходів, спрямованих на пожвавлення і "покрощення" соціалістичної економіки, які у 1986–1987 рр. застосувало радянське керівництво, через свою половинчатість та непродуктивність лише дезорганізували і дестабілізували економіку, порушивши планові механізми і не створивши нових ринкових. Подальша радикалізація (з 1988 р.) ліберальних реформ в економіці, відбувалася ще більш безконтрольно і бездумно, під постійним впливом внутрішньополітичних та зовнішньополітичних чинників (тиском на Уряд "демократизованого" суспільства, боротьбою за популярність і владу конкуруючих лідерів та груп у "верхах", впливом "Заходу").

Відтак, за умов "політичної свободи" та розвалу адміністративно-управлінського апарату (особливо після усунення монопольного становища партії в управлінні країною), слабкість центрального керівництва країни фактично пускала реформи на самоті, визначаючи не розробленість адекватних правових положень та безпомічність контролюючо-силових структур. В результаті відбувалося фактично розграбування країни, оскільки за цих обставин, найбільш економічно вигідним було просто розтягувати і вивозити державні капітали та продукцію за кордон. Погіршення економічної ситуації в країні відбувалося і через величезні витрати держави на ліквідацію техногенних і природних катастроф, кількість яких збільшилась у ці роки (значною мірою через розвал технологічної та суспільної дисципліни).

За відсутності чіткого законодавства і державного контролю, що регулювали б хід реформ і нові соціально-економічні відносини, в країні негайно виріс злочинний світ та мафіозні структури. В цій ситуації, все більша частина партійної еліти, відчуваючи тиск та настрої

радикалізованого суспільства, очолює "ліберально-демократичні ринкові процеси" і використовує своє владне становище, відсутність адекватної судової і законодавчо-правової системи, щоб конвертувати свою владу у власність та багатство і таким чином зберегти в майбутньому свої владні позиції у суспільстві.

1. Бойко О.Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України) // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип.19.
2. Бойко О.Д. Феномен перебудови: причини, суть, наслідки // Сучасність. – 2002. – №6. – С. 84–96.
3. Горбачев М.С. Жизнь и реформы // – М., 1995. – Т.2.
4. Грабович О.П. Крах радянського Союзу та незалежність України // Сучасність. – 1992. – №4. – С.32–42.
5. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
6. Діденко Ю.С. Народний рух України у державотворчих процесах України (1988–2002) – Одеса, 2006.
7. Камінський А.В. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні – Мюнхен, 1990.
8. Карабанов М.Г. Від всевладдя до краху: КПУ-КПРС у 1985–1991 рр. – К., 1993.
9. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием – М., 2002.
10. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней – М., 2002.
11. Коропечий І.Д. Економічна спільнота і національна суверенність // Сучасність. – 1989. – №10. – С. 57–65.
12. Кравчук Л.М. Останні роки імперії. Перші роки надії – К., 1994.
13. Кравчук Л.М. Маємо те що маємо. Спогади і роздуми – К., 2002.
14. Кульчицький С.В. Хроніка державотворчого процесу // Історія України. – 2001. – № 11.
15. Нагорна Л.М. Термідор по горбачовськи: крах ілюзій // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошеного курсу на реформи): матеріали науково-теоретичного семінару. – К., 1996.
16. Плав'юк М.О. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність // Розбудова держави. – 1992. – №7. – С.10–11.
17. Смольников Ю.А. Рух за поширення української мови в УРСР (кінець 1980-х років) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – 2002. – Вип. 6.
18. Согрин В.Л. Перестройка: итоги и уроки // Общественные науки и современность. – 1992. – №1.
19. Стасюк І.К. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави // Вісник державного університету "Львівська політехніка". – 1999. – Т.377.
20. Субтельний О.С. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. – 1994. – №12. – С. 65–72.
21. Фролов Ю.Т. Крушители империи СССР. 1982–1991 гг. – Донецьк, 2002.
22. Чайківський Б.С. Десять днів, що потрясли бюрократичну систему України // Сучасність. – 1990. – №2. – С. 62–72.
23. Чешко С.С. Распад Советского Союза: Этнополитический анализ – М., 1996.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Т. Пшеничний, канд. іст. наук (Київ. ун-т), В. Гойман, ст. викл. ВП НУБіП

УКРАЇНЬСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ

На підставі широкої історіографічної бази у статті аналізується роль Української Греко-Католицької Церкви у різних сферах життя населення Західної України у першій половині ХХ ст.

On the basis of the big historiography base in article the role of the Ukrainian Greco-catholic church in different spheres of a life of the population of the Western Ukraine in first half XX centuries is analyzed.

Протягом багатьох десятиліть складалося так, що церква в Україні часто ставала тим суспільним інститутом, навколо якого гуртувався інтелектуальний потенціал нації, розроблялися засади української державності, формувалася українська національна ідея. Особливу роль у процесі збереження національної ідентичності відіграла, зокрема Українська Греко-Католицька Церква, яка на початку ХХ ст. виступила на захист населення Західної України, що перебувало під владою трьох держав – Польщі, Румунії і Чехословаччини. Особливо важливу роль у ній відіграв митрополита Андрея Шептицького, який був не лише як духовний лідер, а певною мірою гарантом суспільного життя. Саме за його активної духовної та громадської діяльності наприкінці ХІХ – і аж до 1944 р. (смерть митрополита Андрея), відбулося піднесення національної свідомості населення Західноукраїнських земель, його духовності тощо. Так, попри складні і буремні події, які були викликані Першою Світовою війною, репресіями з боку колоністів, митрополиту А. Шептицькому вдалося згуртуватися суспільство навколо спільної мети, суть якої полягала у наданні допомоги дітям, сиротам, немічним, хворим тощо.

Сьогодні дане питання потребує особливої уваги, оскільки через брак інформації окрема частина суспільства сприймає греко-католицьку церкву, як чинник, що породжує нестабільність в українській державі, проводить свою політику спрямовану на завоювання першості тощо. Також актуальність проблеми полягає й у відсутності ґрунтовних досліджень присвячених ролі УГКЦ у житті населення України. Так, дане питання частково висвітлюється у працях А. Сапеляка [8], А. Великого [1], В. Марчука [4], у яких вчені сходяться на тому, що заслугою греко-католицької церкви у першій половині ХХ ст. є здатність жити і вижити у складних умовах, стати осередком культурного і духовного відродження Західноукраїнських земель. Саме вона у складних подіях того часу змогла зберегти самобутність свого обряду, не піддала асиміляторській політиці культуру, мову і традиції українців. Вона не лише їх зберегла, але зробила чинником формування української християнської культури [2].

Так, на роль УГКЦ та її духовенства у житті населення Західної України звертали увагу дослідники протягом усього ХХ ст. Насамперед варто зазначити, що особливе місце у висвітленні даної проблеми відіграли

праці, які були опубліковані закордоном. Зокрема важливе значення у розкритті цього питання відіграли представники української еміграції, серед яких А. Великий [1]. Автор зазначає, що прихід у січня 1901 р. на Галицький митрополичий престол Андрея Шептицького і розгорнута ним широка духовна, церковна, культурна, а також всенародна діяльність, мала важливе значення для українського народу загалом і церкви зокрема. Перебуваючи на службі він займався просвітою як духовенства так і народу загалом. Автор зазначає, що його візитації ставали приводом обнови релігійного життя, зокрема на Буковині й серед гуцулів. Саме до останніх А. Шептицький написав своє окреме послання на гуцульським діалекті, чим підкреслив свою повагу до місцевої культури [1, с. 25].

Також до різних ініціатив, які започаткувала греко-католицька церква і духовенство Галичини напередодні Першої Світової війни були різноманітні медичні, соціальні та культурні заклади. Так у 1902 р. за ініціативи А. Шептицького у Львові було засновано безкоштовну лікарню мешканцям всієї Галичини "Народна Лічниця". Це був єдиний український шпиталь в Галичині в часи пацифікації. Особливу увагу автор звертає на діяльність соціальних закладів, які надавали матеріальну допомогу українському населенню напередодні війни. Одним із них була "Українська Щадниця". Саме розвиток таких установ позитивно вплинув на розвиток сільського господарства краю, які часто кредитували селян [1, с. 84 – 85].

Ще одною постаттю Української Греко-Католицької Церкви, яка відіграла важливу роль в історії України, був священник Августин Волошин. Саме українці під його проводом розгорнули жваву культурно-освітню і господарську діяльність. Зокрема було засновано "Просвіти", організовано кооперативи, театр, підкарпатський банк, часописи та різні освітні товариства. Тому, А. Великий стверджує, що саме в 30-ті рр. греко-католицьке духовенство відіграло основну роль у відродженні суспільного життя Карпатської України [1, с. 217].

Із здобуттям Україною незалежності важливу місце у висвітленні діяльності греко-католицького духовенства у житті населення Західної України зайняли праці вітчизняних істориків та науковців. На початку 1990-х рр. над цієї проблемою активно працює В. Чоповський, який зазначає, що одним з центрів культурного, духовного і національного розвитку західноукраїнського суспільства на початку XX ст. стає Українська Греко-Католицька Церква. Як свідчення, автор наводить цитату із проповіді митрополита Андрея Шептицького, яку той виголосив з нагоду відзначення річниці народження Маркіяна Шашкевича: "В українському Галицькому патріотизмі мало історичних традицій, мало державної політичної думки, однак на цій лінії визначним і характерним є те, що відбувається прагнення іти в народ. Всі маємо те розуміти, що люд – це наша сила, що його добро – наша будучність" [11, с. 20].

На роль греко-католицького духовенства у національно-культурному житті Галичини звертає увагу й І. Нагаєвський. Автор зазначає, що церква в Галичині виховувала нову генерацію борців за національні права народу, більше того, може, навіть із занедбанням виховання людей з повним християнським світоглядом, як це було в інших державних народів [5, с. 379]. І дійсно, не було жодної сфери суспільного життя, у якій б не брало участь духовенство, а тому народ покладав на них своє повне довіря. Не обминає автор і ролі А. Шептицького у національному відродженні Західно-українських земель. Зокрема звертає увагу на його боротьбу з колонізацією, що часто набувала широких відгуків в європейській пресі. Так, патріотична промова

глави УГКЦ в Палаті панів у Відні напередодні Першої Світової війни, у якій відстоювалися права українського народу, викликала неабиякий резонанс у на теренах колишньої Речі Посполитої. Зокрема А. Шептицький виступив із підтримкою студентів, які бойкотували Львівський університет через його колонізаторську політику, ба більше того, у знак протесту ним на рік було закрито духовну семінарію, а всіх студентів богослов'я направлено навчатися за кордон за власний кошт [5, с. 379 – 380].

Такої ж позиції щодо греко-католицької церкви в Західних регіонах України притримуються й сучасні науковці. Так, Ю. Федорів у своїй праці підсумовуючи діяльність греко-католицького духовенства на початку XX ст. вказує, що саме через них молодь могла здобувати освіту, як дома, у Львівському університеті, так і закордоном, в Австрійських вищих навчальних закладах. Таким чином, церква ставала головним ядром у поширенні національної свідомості, розбудові шкільництва, збереженні рідної мови. Окрім цього вона впливала на економічне життя краю, тобто виступала на підтримку розвитку сільського господарства тощо [10, с. 278 – 279].

Великого значення та авторитету серед суспільства Українська Греко-Католицька Церква набула під час визвольних змагань 1917 – 1918 рр. Так, В. Превезій вказує на той факт, що для підтримки населення у бойових діях 1918 – 1920 рр. греко-католицькі священники ставали польовими духівниками у військових формуваннях Української Галицької Армії. Так, їхня присутність в рядах УГА додавала бійцям впевненості, що справа, за яку вони боролися, була святою [7, с. 5]. Підсумовуючи участь греко-католицького духовенства у житті населення під час Першої Світової війни автор зазначає, що в умовах тотального терору така підтримка надавала масовим протестам, що мали місце в Україні, зокрема в Галичині, загальнонаціонального характеру [7, с. 12].

У своїй праці автор також проливає світло на участь монаших чинів та згромаджень східного обряду у житті населення Галичини в часи українсько-польської конфронтації. Одним із найважливіших монаших чинів у Західній Україні був чернечий чин Святого Василя Великого (ЧСВВ), монахи якого брали участь у війні, були капеланами у лавах Української Галицької Армії, створювали шпиталі для поранених, виступали проти переходу українських священників до західного обряду, а відповідно й проти його насадження на українських землях тощо [7, с. 9 – 12].

Однак по відношенню до останнього у науковців думки розходяться. Зокрема у виданні "Влада і церква на Україні (перша половина XX ст.): збірник наукових праць" зазначається, що якихось дій, спрямованих на златинення східного обряду з боку ієрархії уніатської церкви, не було. Латинські запозичення вводилися самотільно і поодинокі. Зміст східної традиції, яку називали "руський порядок", зберігався з переконання в тому, що її духовне багатство рівноцінне латинському обряду, а тому не слід його нехтувати [2, с. 25].

Не менш важливе значення на західноукраїнських землях мало згромадження Сестер Службениць Непорочної Діви Марії. Так, у праці Д. Славути, яка стосується історії зародження і його становлення наголошується, що одним з головних його завдань було заснування захоронок для сільських дітей, надання допомоги бідним і хворим тощо. Особливо важливу роль Сестри Службениць відіграли під час і після війни, коли вони працювали у польових лікарнях і шпиталях. Автор у книзі наводить певні статистичні дані, які проливають світло на працю сестер у цій сфері життя. Так, 72 Сестри Службениць було призвано працювати у війсьній лікарні. Окрім такої діяльності, сестри йшли у війсьні зони

для порятунку сиріт [9, с. 43, 46, 166]. Таким чином, з огляду на ті основні сфери діяльності, у яких працювало греко-католицьке монашество, їхня роль для суспільства була вкрай необхідна.

Не можна обійти увагою і тієї ролі Української Греко-Католицької Церкви, яку вона відіграла у державотворчому процесі. А відтак заслуговує на увагу праця митрополита Андрея Шептицького "Як будувати рідну хату?". У ній містяться роздуми про розбудову національної держави, які з плином часу не втратили своєї актуальності і важливості, позаяк проблема української нації глибоко закорінена у її ментальності. Ідеалом національного життя, на думку автора, є "... рідна Хата-Батьківщина", для "будівництва" якої суспільство повинно створити такі суспільно-християнські обставини, які б гарантували громадянам "правдиве і стає щастя та мали вдосталь внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу" [12, с. 3]. У праці зазначається про необхідність створення у молодій державі національної інтелектуальної еліти, яка б виховувалася на "... спільному почутті солідарності, традицій, чеснот, і змогла виступити чинником консолідації українського суспільства по обидва боки Дніпра" [12, с. 5 – 6].

На участь УГКЦ у політичному житті населення України звертає увагу й У. Кошетар. У своїй роботі автор зазначає, що для збереження української національної ідентичності на західноукраїнських землях, а у першу чергу в Галичині протягом 1900 – 1939 рр. провідну роль відіграв український консерватизм, носієм якого була греко-католицька церква, яка мала структуровану організацію, демонструвала прихильність традиції, пропагувала соборність Української держави тощо. Більше того, в кінцевому результаті згаданий тип консерватизму і став засобом консолідації українського суспільства, збереження мови, віри, звичаїв в умовах австрійської та польської окупації [3, с. 3]. Разом з тим автор зазначає, що з 1 січня 1931 р., після утворення Українського Католицького Союзу, українська греко-католицька церква особливо засвідчила про свою участь у суспільному, а відтак і політичному житті Галичини. З цього приводу у праці наводяться й ті загально-соціальні функції, які безпосередньо мали політичне забарвлення і значення:

- Комунікативна, завдяки якій підтримувався зв'язок з української діаспорою;
- Інтегративна, орієнтована на підтримку конфесійної етнічної спільноти, зміцнення підвалин державності;
- Консервативно-зберігаюча. Греко-католицьке духовенство спрямовувало свої зусилля на збереження національних традицій, рідної мови українського населення регіону, про що зазначалося вище;

- Когнітивна, пов'язана із здатністю надавати віруючим інформацію про політичні події з позиції власної соціальної доктрини;

- Орієнтаційна, спрямована на допомогу мирянам у визначенні ставлення до суспільно-політичних подій, формуванні потреби в служінні суспільству та жертвовності;

- Релігійно-політичним символом забезпечення. Тобто, приналежність соціуму до греко-католицької церкви у першій половині XX ст. трактувалася як протидія полонізації галицького суспільства і проникненню політичного москвофільства [3, с. 5 – 7].

Таким чином, як зазначає О. Недавнія, аналізуючи роль і місце Української Греко-Католицької Церкви у суспільних процесах Західної України у першій половині XX ст. Маємо змогу простежити поступове здобуття собі авторитету на міжнародній арені. Тобто, УГКЦ ставала полонізацією енергійного, готовою до опору будь-якому релігійному, ідеологічному, політичному тиску, здатною відповідати на виклики часу [6, с. 158].

Отже, у вітчизняній історичній науці існують різні оцінки українського греко-католицизму. Так, від вкрай негативних, які часто-густо не аргументовані, і до тих позитивних, які даються науковцями через максимальне осмислення ролі Української Греко-Католицької Церкви та її духовенства у консолідації українського суспільства під час складних подій першої половини XX ст., а також формуванні української нації загалом. Тому, акцентування уваги у статті на найбільш вагомій роботі українських греко-католиків покликано прибрати гострі кути у сьогоднішньому відношенні українського суспільства до УГКЦ.

1. Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні реколекції з Ватикану / А. Великий. – Рим: Вид-во оо.Василіян. – У 9 т. – Т. 9 (XX ст.). – 1977. – 304 с. 2. Влада і церква в Україні (п.п. XX ст.): 36. наук. пр. / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г. Короленка / Упоряд. В.О. Пащенко. – Полтава, 2000. – 136 с. 3. Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900 – 1939 рр.): Навч. Посібник / У.П. Кошетар. – К.: МАУП, 2005. – 128 с. 4. Марчук В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. / Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. Марчук. – Чернівці, 2004. – 35 с. 5. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1994. – 413 с. 6. Недавнія О.В. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом / О.В. Недавнія. – К.: Генезис, 2000. – 218 с. 7. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20 – 30-х рр. XX ст. / В. Перевезій. – К.: Стило, 1998. – 48 с. 8. Сапеляк А. Україна кризь віки: релігійно-церковний аспект / А. Сапеляк. – Львів: "Червона Калина", 2006. – 262 с. 9. Славуа Д. Молитва і служіння. Біографія Слугині Божої Йосафати Гордашевської / Д. Славуа. – Торонто, 1996. – 178 с. 10. Федорів Ю. Історія церкви в Україні / Ю. Федорів. – Львів-Люблін: Свічадо. – 2001. – 361 с. 11. Чиповський В. Будителі національного духу / В. Чиповський. – Львів: б.м., 1993. – 64 с. 12. Шептицький А. Як будувати рідну хату? / Андрей Шептицький. – Львів: Свічадо, 1999. – 48 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

О. Сморжевська, канд. іст. наук (Київ. ун-т)

ЛІТОЧИСЛЕННЯ ТА ПОНЯТТЯ ЧАСУ В ТЕОРЕТИЧНИХ РОЗРОБКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО РІДНОВІРСЬКОГО РУХУ

Розглянуто найпоширеніші в рідновірському середовищі літочисельні системи і їхнє обґрунтування, розуміння рідновірами такої категорії як час.

The most widespread in native environment systems of chronology and their substantiation are considered, understanding by native fighters such category as time is considered.

Одним з духовних феноменів другої половини XX ст. стало чергове відродження (або повернення) до язичницьких витоків свого народу. Ми не маємо на увазі релігійну культуру, наприклад, деяких африканських племен або племен Амазонії. Мова йде саме про "цивілізоване" суспільство. Не будемо акцентувати увагу на

причинах появи в певних колах суспільства, насамперед в середовищі творчої та наукової національно налаштованої інтелігенції, зацікавленості язичництвом як способом життя. Це питання досить широко висвітлювали в своїх працях вітчизняні та закордонні дослідники: Т. Беднарчик, М. Власова, О. Гуцуляк, П. Джонс,

Н. Дудар, В. Крутоус, С. Левікова, Н. Пеннік, С. Рижаківа, Б. Фаліков, Т. Хміль, Р. Шиженський, В. Шнирельман та ін. Менше уваги приділялося дослідженню рідновірського руху зсередини, тобто не лише аналізу теологічних та ідеологічних концепцій, а саме практичній діяльності, заснованій на теоретичних розробках лідерів руху, етнографічних та фольклорних даних, археологічних та історичних пам'яток тощо.

Досить значне місце в загальній неязичницькій концепції займає коло питань, пов'язане з поясненнями явищ оточуючого світу. Рідновіри намагаються надати свого трактування усій вселенській світобудові. Спираючись як на визнані офіційною наукою джерела, так і на матеріали сумнівного походження, власні напрацювання, адепти язичництва реконструюють та відтворюють цілу серію міфів (космогонії, есхатології, антропології, міфи про походження етносів, цивілізацій, календарні міфи, міфи про "золотий вік" людства та ін.). Жодна релігія не може існувати без чітко виробленої системи боготворення, тобто набору певних таїнств, обрядів, ритуалів, магичних заклять, культової атрибутики. На сьогодні більшість неязичницьких громад мають досить чітко спланований календарно-обрядовий цикл, заснований переважно на річному сонячному циклі з виділенням свят, присвячених зимовому й літньому сонцестоянню, дням рівнодення та ін. В практику язичницьких організацій включена відповідна ритуальна література, написана, як правило, очільниками тієї чи іншої громади або об'єднання. В цих друкованих працях подано опис усіх свят, тексти молитов, теологічна концепція, практика повсякденного життя рідновіра тощо. Є також низка творів філософського спрямування, в якій читачам пропонуються серії міфів – життєписів, в яких розповідається про божества пантеону, що шановується. Серед рідновірської атрибутики особливе місце посідають свастичні символи, тризуб, елементи національного одягу та прикрас тощо. Можна вести мову й про зародження своєрідного мистецтва, спрямованого на популяризацію язичницького світогляду: музика, поезія, прозові твори, художні полотна, скульптура. В деяких громадах успішно вирішена проблема, яку поки що не вдається розв'язати представникам великих світових релігій – боротьба за здоровий спосіб життя. На противагу ідеалам суспільства споживання рідновір'я пропонує своїм адептам різноманітні системи здорового раціонального харчування, дихальні вправи, фізкультурні комплекси, навчання народним промислам тощо. Звертає на себе увагу широкий діапазон поглядів сучасних язичників. Вони стурбовані не лише створенням власних концепцій, написанням відповідних праць, але й зацікавлені в збереженні історико-культурного спадку, його примноженні, переймаються станом оточуючого середовища ("екологічне язичництво"), проявляють політичну зацікавленість суспільно-економічними процесами в країні тощо.

Рідновіри колосального значення надають "розумінню часу", відліку часу, його сакрального змісту. Саме тому в середовищі рідновірів це питання ("правильність календаря", "правильність літочислення") – один з каменів спотикання та суперечок. Дискусії точаться навколо проблем, пов'язаних з літочисленням, точністю дат проведення тих чи інших обрядів, їх відповідність циклам природи й наскільки сучасне розташування нашої планети у Всесвіті відповідає давнім уявленням про тривалість року, тижня та ін. Відразу зазначимо що послідовники слов'янської духовної течії "Великий Вогонь" вважають зайвим створення будь-яких літочислень, оскільки відроджувати потрібно духовні традиції, а не займатися, з їхньої точки зору, міфотворчістю [1].

В обґрунтуванні своїх літочисельних систем представники рідновірських організацій України з цілком зрозумілих причин не можуть спиратися на літочислення "від Різдва Христового". Тому закономірні пошуки "своїх", язичницької точки відліку часу як деякого сакрального моменту в житті етносу.

Розглянемо найбільш популярні в рідновірському середовищі літочислення та їхні обґрунтування, а також розуміння часу як сакральної категорії буття.

Галина Лозко, лідер Об'єднання рідновірів України (ОРУ), до українського язичництва [2, с. 264] відносить: "1) релігію племен і народів найдавнішої доби, яких прийнято вважати предками українців як в етнічному, так і в культурно-історичному планах [зазначимо, що послідовники модернізованої язичницької релігії приримуються версії походження українців від носіїв трипільської культури; на цьому базується й значна кількість теологічних та ідеологічних поглядів сучасних язичників – О.С.]; релігію східнослов'янських племен Київської Русі, що існувала до прийняття християнства як офіційної релігії; 3) народно-побутову релігійність українців, що існувала паралельно з офіційним християнством протягом останнього тисячоліття; 4) сучасне відроджене українське язичництво". Торкаючись питання періодизації українського язичництва, або етнорелігії – термін, часто вживаний в працях Галини Лозко, – вона відштовхується від схеми, запропонованої Миколою Чмиховим: 1. Перший (золотий, божественний) вік, Критаюга; 2) Другий (срібний) вік, Третаюга; 3) Третій (мідний) вік, Двараюга; 4) Четвертий (залізний) вік, Каліюга. Галина Лозко доповнила схему періодизації слов'янського язичництва, "заглибивши" період існування слов'ян аж до VI-IV тисячоліть до нашої ери та долучивши до слов'янської спільноти багато інших етносів, що проживали свого часу на теренах України: 1. Доба Великої Богині Матері (Досварожа епоха), близько VI-IV тис. до н.е., пелази, трипільці; 2. Доба Сварога – Бога-Отця, близько IV-III тис. до н.е., трипільці; 3. Доба Дажбога, сина Сварожого, середина III – II тис. до н.е., "арійські плем'яні утворення"; 4. Доба Перуна, сина Сварожого, I тис. до н.е. – II тис. н.е., "арії, скіфи, слов'яни, руси, українці". Така схема, на думку голови ОРУ, досить узагальнена, а назви періодів – умовні. Поєднання міфологічної схеми Миколи Чмихова з відомими на території України археологічними періодами, відображає етапи "язичницького світогляду". Що ж стосується літочислення, то Галина Лозко цілком доречно вважає, що наші пращури навряд чи користувалися літочисленням в сучасному розумінні, адже для цього потрібна була певна точка відліку, надзвичайно важлива подія, від якої можна було б відштовхнутися. Волхвиня Зореслава (духовна посада та ім'я очільниці ОРУ) досить критично оцінює спроби сучасних послідовників давніх вірувань знайти таку точку відліку: "Деякі сучасні рідновіри й рунвісти інколи вигадують якусь умовну точку відліку – від 11 000 до 23 000 років, або просто додають зайві нулі до християнського літочислення. Не кажучи вже про розбіжності обліку років у різних громадах, це загалом виглядає надто спрощено, насамперед тому, що в язичницькій традиції відсутнє літочислення в нашому сучасному розумінні". Критично оцінює лідерка ОРУ також літочислення деяких язичницьких організацій Росії "від падіння Аркони", оскільки ця дата – "негативний період занепаду язичництва, тоді логічно припустити, що лихоліттю колись настане (чи вже настав) кінець, адже Рідна Віра нині відроджується. А це вже інший етап, отже має бути й інший відлік часу". Використання складних чисел з багатьма нулями Галина Лозко також вважає незручним на практиці, тому літочислен-

ня "від Мізинської стоянки" або навіть стоянки первісних людей в с. Королеве на Закарпатті, якій понад 1 млн. років – нераціональне. Сама ж Волхвиня Зореслава вважає початком "язичницького літочислення" умовну дату в 7500 років – "від місцевої традиції хліборобів Трипільської культури", "від Трипілля", оскільки ця дата "цілком точно збігається з датуванням перших літописів" та має під собою "реальну історичну основу – саме сім з половиною тисячоліть тому виникла Трипільська цивілізація". Тому саме таке літочислення є "науково і фактично доцільним та виправданим" [3, с. 264, 272-273, 318, 324]. Сучасна археологія датує існування трипільської культури IV – першою чвертю III тис. до н.е. Таким чином, Галина Лозко суттєво "продовжила" період Трипілля. Зазначимо, що літочислення, запропоноване Галиною Лозко, також досить часто критично оцінюється деякими рідновірами, саме через занадто давню дату початку існування трипільської культури [4].

Таку ж точку відліку, 7 500 років тому, але з іншим обґрунтуванням, пропонує Богумир Миколаїв (волхв Богумир, "Родове Вогнище Рідної Православної Віри"). Згідно твердженням волхва Богумира, "літочислень у Слов'яно-Оріїв було декілька, в різних кінцях Скупи (Ведичної світоглядної імперії) рахунок років вівся від різних подій. В Індії він вівся від битви на полі Куру (Курукшестру) – 5109 років тому; в Ірані – від царювання Вішпастаспи (3744 років тому); в Русі-Україні, а також інших причорноморських країнах – від "створення світу" 7515 років тому". Саме тоді, як вважає Богумир Миколаїв, "сталася велика біда – потоп, який знищив величезну кількість родючих земель навколо прісноводного Руського озера (сучасного Чорного моря)... В результаті підняття рівня світового океану води Середземного моря прорвали тонкий перешийок, утворивши протоки Босфор и Дарданелли, и линули на долини й ліси нашої Прабатьківщини. Спас Рама зумів вивести частину родів в мікрочия Південного Бугу і Дністра, де було засноване нове князівство (в археології це буго-дністровська культура), а по-іншому був "створений світ", заспокоєння. Від цієї події й донині відчисляють літа православні рідновіри" [5, с. 58]. Дане обґрунтування дивує, насамперед, датуванням точністю до року подій, описаних в міфологічних джерелах, які, як відомо, не мають такої точної хронології, інколи взагалі неможливо датувати ту чи іншу подію. Що ж стосується ототожнення "Спаса Рами" та "нового князівства" з буго-дністровською культурою, то всього відомо біля 60 стоянок і окремих поселень цієї неолітичної культури, переважно на території Вінницької і Кіровоградської областей та в Молдові. Тому, виходячи з наявних археологічних даних, вести мову про "нове князівство", засноване міфічним персонажем, некоректно. Також останніми роками в науково-популярній літературі і телепередачах все частіше зустрічається інформація про так званий "Чорноморський потоп" [6], результатом якого стали, поміж іншим, й серйозні демографічні зміни. Напевно, волхв Богумир також схильний вважати події, які називають "Чорноморським потопом", доведеним фактом, й на цьому будувати свою історію етногенезу українців. Також в праці Богумира Миколаєва "Родная вера. Источник счастья" є формулювання часу як шляху, визначеного Числобогом. На різних відрізках цього шляху "Рідна Віра набуває вигляду, відповідного періоду Часу Сварожого (Ніч, Світанок, Полудень, Сутінки)". Така "Доба Рода-Рожанича" триває 4 320 000 000 років і складається з 1000 "Діб Сварожих", які мають чотири відрізки. Перший відрізок – "Ніч Сварожа" (432 000 земних років) – "темний час", закладка основ нового світу, зв'язок з Богами слабкий. "Ніч Сварожа" також знаме-

нує собою загибель старого Всесвіту й народження нового. Наступний період – "Світанок Сварожий" або "Золотий Вік", який триває 1 728 000 земних років. Це час творчості, доброти, любові, справедливості; люди спілкуються з Богами, живуть праведно. Третій відрізок має назву "Полудень Сварожий" (1 296 000 земних років) й знаменує собою прояв перших негативних прагнень людини. Під час останнього, четвертого відрізка, "Сутінок Сварожих" (864 000 земних років) "багато людей стає на шлях кривди й несправедливості. Прагнуть поширити свій порочний світогляд й безперестанно ведуть людство до загибелі" [7, с. 12-13]. Якщо співставити дану періодизацію з історичними й археологічними фактами, то "золотий вік" людства припадає приблизно на власне появу людини як істоти не тільки біологічної, а й культурно-соціальної. Відповідно, "праведними людьми" були лише наші далекі пращури, які щойно стали на шлях культурної еволюції. А всі наступні етапи в культурогенезі людини – лише шлях до самознищення й переродження в новій якості (якщо таке взагалі можливо).

Ще більш "глибоку" дату для літочислення запропонував в "Мага Віри" Лев Силенко. З його точки зору, відлік варто вести від "Мізинської культури" й запропонував дату "11 000 років від Різдва Дажбожого". На території мізинської стоянки (с. Мізин Чернігівської області), яку дослідники датують 16-18 тис. років тому, знайшли біля 100 різноманітних виробів (предмети мистецтва, наконечники списів, голки з кісток і рогу), залишки жител з бивнів мамонта. На місці жител та навколо них зібрано велику кількість знарядь праці з кременю, кісток, жіночі статуетки, фігурки тварин, браслети з бивня мамонта, бурштинові прикраси у вигляді підвісок, мушель та ін. На виробках з кісток вперше зафіксований "мізинський орнамент", меандр, – геометричний візерунок з неперервних кривої та ламаної під прямим кутом ліній, що утворюють ряд спіралей. Мізинські "жінки-птахи", стилізовані жіночі статуетки, – унікальні мистецькі витвори тих часів. Також знайдений набір ударних інструментів з кісток тварин, які вважаються найдавнішими в світі (ученим вдалося відтворити звук цих інструментів). Унікальна знахідка – два браслети з бивня мамонта. Один з них має форму обруча, зовнішня сторона якого декорована дрібним меандровим візерунком, розділеним смугами паралельних зигзагів; другий складається з п'яти тонких пластинок з насічками. Мізинські браслети належать до шедеврів первісного декоративного мистецтва. Декорування мізинських браслетів суттєво змінило думку мистецтвознавців про культурні досягнення людини епохи палеоліту [8, с. 22-25; 9, с. 85-86]. На думку Лева Силенка, українці – безпосередні нащадки мізинців, про що свідчить використання мізинських візерунків в українських вишивках. Також жителям мізинської стоянки і трипільцям Лев Силенко приписує створення "першоалфавіту", який існував "у формі знаків-символів. Символи означали пори року (Весна, Літо, Осінь, Зима), і явища року (дощ, сніг, квіти). Знаки (першокалендарні карби) були необхідні для людей, котрі покладали початок хліборобському (осідлому) способу життя" [10, с. 94, 423]. Стосовно появи окультурених злакових рослин на території України, то дослідники схильні вважати, що це сталося в період раннього неоліту, тобто мізинська стоянка "не підходить" під "родоначальника" землеробства, як стверджував Лев Силенко. Відносно "першоалфавіту", то на сьогодні думки учених розділилися – одні стверджують, що трипільці мали протописемність, інші категорично це заперечують. Вести ж мову про наявність протописемства у жителів північної пізньопалеолітичної зони (стоянок типу Молодово на Дністрі, Мізин на Десні,

Кирилівській на Середньому Подніпров'ї) при наявних археологічних, етнографічних, історичних даних навряд чи має сенс взагалі. Високий рівень розвитку (як на той час) декоративно-побутового, образотворчого (скульптура, графіка, живопис), музичного мистецтва, релігійні уявлення ще не свідчать про те, що людина "дозріла" до фіксації своїх знань, спостережень та вмінь за допомогою знаків-символів. Хоча варто згадати, що на території стоянки в Межиричах, близькій хронологічно й типологічно до мізинської, знайшли уламок бивня з різьбленим складним малюнком, який деякі дослідники схильні вважати планом поселення [11, с. 28].

Дата в 11 000 років, з точки зору Лева Силенка, є правильною, оскільки, посилаючись на свої дослідження, проведені в деяких європейських країнах та Індії, засновник РУНВіри стверджував, що саме в цей час "мова білих людей виникла на берегах Дніпра і його приток. 11 тисяч літ тому вона вже почала поступово поширюватися на західних просторах Європи. 6-ть тисяч літ тому мова білої людини почала ділитися на діалекти". На підтвердження унікальності "Мізинської культури" Лев Силенко пише, що саме 11 тисяч років тому одне з племен мізинської культури, мисливці, які винайшли лук і стріли, кочували на захід. Мізинці, перейшовши Гіблартар, стали першими білими людьми в Африці, на території Марокко та Алжиру. Як вважав Лев Силенко, "присутність" мізинців й досі помітна в культурі марокканців та алжирців – геометричні меандрові візерунки в мистецьких виробках, національному одязі тощо. Але місцем постійного проживання мізинців стали простори пустелі Сахари, яка на той час була квітучою й родючою землею, з багатою рослинністю та великою кількістю дичини. Клімат зробив їхню шкіру смаглявою. Частина з них змішалася з автохтонним населенням. Зміна клімату, наступ пустелі на родючі землі спонукав мізинців переселятися на береги Нілу. Й саме вони стали приблизно шість тисяч років тому "родоначальниками Першої династії фараонів" [12, с. 172, 350]. Звичайно, для виховання гордості за свій народ, його унікальну й самобутню історію та культуру, за його пращурів, які так глобально впливали на увесь цивілізаційний розвиток людства такий підхід й таке тракту-

вання розвитку подій мають право на існування. Але з точки зору історичної достовірності, доказовості фактів, версій та гіпотез більше схоже на міфотворчість, спробу створити гіпергероїчну історію, побудовану на змішуванні відомих фактів з фантазією автора. Таким чином, вважаючи досягнення мізинської культури основоположними в формуванні українського етносу та його культури в цілому, засновник РУНВіри Лев Силенко вбачав в даті 11 тисяч років тому "початок українства, саме з неї виводить початок українського літочислення" [13, с. 267].

За всі роки свого існування рідновірські організації України не дійшли спільної згоди відносно "правильного літочислення", доводячи свою правоту та спростовуючи думку опонента. Найбільш популярними в рідновірському середовищі є наступні літочислення: 2010 рік – "від Трипілля" 7518, "від створення світу" 7518, "рік Дажбожий" 11010. Використовуються вони, як правило, в теологічній та періодичній літературі тих чи інших рідновірських напрямів (наприклад, журналах "Сварог" ОРУ, "Слово оріїв" РУНВіри).

1. Запис розмови з лідером "Великого Вогню" Геннадієм Боценюком. 12 травня 2009 р., м. Київ // Із особистого архіву автора статті. 2. Лозко Г. термін "українське язичництво" в широкому сенсі трактує як "сукупність релігійних вірувань, що побутували на теренах України у їхньому еволюційному розвитку", вказуючи на умовність даної дефініції, оскільки етноси, які проживали на території України в різні історичні періоди "в давні часи ще не називалися українцями". – Лозко Г. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Харків, 2006. – С. 264. 3. Лозко Г. Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. 4. Прилуцький І. Нащо нам візантійське літочислення? // Слово оріїв. – Серпень 11007 року Дажбожого, число 34. – <http://slovoor.info/> (дата звернення: 27.02.2009). 5. Волхв Богумир (Миколаєв Б.Д.) Родная Вера. Источник счастья. – Стрибоград (Хмельницький), 7515 (2007). 6. Цей "потоп" відбувся 9,5 – 7 тисяч років тому (за іншою версією – 11 тисяч років тому), коли льодовикові води, переповнивши котловину Чорного моря, призвели до утворення проток Босфор і Дарданелли. 7. Волхв Богумир (Миколаєв Б.Д.) Родная Вера. Источник счастья. 8. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. – К., 1994. 9. Наливайко С. Етнічна історія давньої України. – К., 2007. 10. Силенко Л. Мага Віра. Рідна Українська Національна Віра (РУНВіра). Велике Світло Волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – Видання ОСІДУ, 1979. 11. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. 12. Силенко Л. Святе Вчення. Силенкова Віра в Дажбога. – К., 1995. 13. Лисенко С. Учителю Силенко, його родовід, життя і віра в Дажбога. – К., 1996. – С. 267.

Надійшло до редколегії 17.02.10

О. Сокирко, канд. іст. наук, доц. (Київ. ун-т)

МОБІЛІЗАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ВІЙСЬКА У ВІЙНІ ЗА "ПОЛЬСКУ СПАДЩИНУ" 1733-1735 рр.

Стаття присвячена аналізу стану боєздатності козацького війська Лівобережної Гетьманщини у війні за "польську спадщину" 1733-1735 рр.

The article analyzes the military efficiency of the Left-Bank Cossack Hetmanate troops in the Polish heritage War 1733-1735.

В українській історіографії воєнний конфлікт, який зазвичай іменують війною за "польську спадщину" 1733-1735 рр. і раніше, і зараз лишається практично забутим. Не маючи жодної спеціальної праці, він традиційно перебуває в тіні масштабніших війн Російської імперії початку 18 ст, котрі велися за участю гетьманської армії – Великої Північної війни 1700 – 1721 р. та російсько-турецької війни 1735-1739 рр. [1, 3, 4, 10, 18].

1 лютого 1733 р. у Варшаві помер король Август II Сильний. Для Речі Посполитої смерть цього монарха стала не тільки початком чергового безкоролів'я, але й першої збройної інтервенції, своєрідною репетицією поділів-"розборів" кінця 18 ст. Росія та Австрія, для яких найбільш бажаним і прийнятним кандидатом на польський престол був син покійного короля Фредерик Август, будь-що намагалися перешкодити обранню королем Станіслава Лещинського. Його шанси навесні 1733 р.

несподівано зросли як в середині країни, де йому симпатизувала більшість шляхти, незадоволеної правлінням "сасів", так і серед членів європейського клубу монархів, де гарантом успіху виступав його зять – французький король Людовік XIV.

Своє "influence legitime" Росія відпочатку бачила не так в дипломатичних заходах, як у військових, що власне й визначило її позицію в конфлікті інтересів довкола польського трону. Вже за три тижні після смерті Августа, на засіданні Кабінету міністрів було ухвалено інструкцію для російського полка у варшаві барона Р.левенвольде, в якій прямо йшлося про недопущення до влади будь-якого кандидата так чи інакше пов'язаного з супротивними Франції, Швеції або турецькою. 2 серпня 1733 р. російські війська під командуванням генерала П.Лассі перетнули польський кордон. Тим часом 12 вересня Варшаві королем було обрано Ста-

ніслава Лещинського. Розпочалося збройне змагання за польський трон.

Як і в попередніх військових зіткненнях Росії із сусідами, "польська справа" не могла обійтися без участі в ній Гетьманщини та її збройних сил хоча б через ту просту обставину, що її терени безпосередньо межували із Річчю Посполитою й, отже, були одним із плацдармів з якого відбувалася російська інтервенція. 16 березня 1733 р. гетьману Д.Апостолу було направлено іменний імператорський указ із повелінням вивести "на полську границу" 10 000 козаків [2, арк. 2-2 зв.]. За планами військового відомства, всі сили російської армії, сконцентровані на кордонах із Польщею, мали бути розподілені по трьох корпусах – в ризи (генерал-аншеф П.Лассі), Смоленську (генерал-лейтенант К.Гохмут) та стародубі (генерал-лейтенант Шверін та генерал-майор А.Загряжський), загальне керівництво якими покладалося на П.Лассі [17, арк. 2]. Козацький корпус після мобілізації мав висунутися до Стародубу.

Війська гетьманського регіменту, котрими міг порядкувати Д.Апостол склалися з 10 реєстрових козацьких полків, 3 компанійських (найманих), надвірних підрозділів, генеральної та полкової артилерії. На початку травня 1733 р. Генеральна військова канцелярія склала "наряд малоросійського корпусу", котрий мав бути виведений у Польщу. Корпус поділявся на 3 "команди" приблизно однакової чисельності, управління якими покладалося на чернігівського полковника М.Богданова (козаки лубенського, переяславського та чернігівського полків – 3 874 чол. при 4 гарматах), ніжинського І.Хрущова (ніжинські, стародубські та прилуцькі козаки – 2514 чол.при 5 гарматах) та гадяцького Г.Грабянку (гадяцькі, миргородські, київські та полтавські козаки – 3055 чол.при 6 гарматах) [2, арк. 39]. Крім цього, корпусу придавалося 5 гармат Генеральної артилерії під охороною зведеного відділу козаків шести Засеймських сотень Ніжинського полку, котрі традиційно виконували функції гетьманського конвою, підпорядковувачись безпосередньо ясновельможному. Командиром 10-тисячного корпусу 7 травня було призначено генерального обозного Якова Лизогуба.

Збори в похід козацького війська проходили повільно і без належної організованості. Першою проблемою виявилася невяжа старшина. Ніжинський полковник Хрущов, дарма, що був призначений командиром одного з відділів, за свідченням своєї старшини, так з "дому й не вийшов" [5, арк. 43]. Замість дійсних полковників у похід виступали, як правило наказні, – з числа полкових суддів і обозних. І хоча це було звичайною практикою, такі командири здебільшого не мали бойового та організаційного досвіду.

Повільність і млявість зосередження корпусу ускладнювалася невизначеністю планів щодо його використання російським командуванням. Допоки війна не вийшла із "холодної стадії" і королем не обрали Станіслава Лещинського, козацькі команди мали достатньо часу для мобілізації та висунення в район Стародубу. Ще на початку червня 1733 р. імператорською грамотою було веле-но до спеціального розпорядження лишатися в районах зборів, і лише командам Гадяцького, Миргородського, Полтавського та ніжинського полків, що склалися з добірної козацької кінноти, дозволено перейти р.Сейм для зручнішої годівлі коней [6, арк. 2 зв. – 4].

Певне напруження спостерігалось в цей час на дніпровських кордонах Гетьманщини та Речі Посполитої, де місцеві урядники з власної ініціативи вдавалися до рейдових і розвідувальних операцій. В середині серпня миргородський полковник П.Апостол доносив, що польський "губернатор местечка Медведовки" напав з

однією хоругвою на Нестерівку й на допомогу йому з Правобережжя рухаються допоміжні сили. Для їхньої відсічі було направлено Київський драгунський полк, посилений 400 козаками, а П.Апостол наказав Кременчуцькій сотні виставити охоронні кордони вздовж Дніпра [14, арк. 2-2 зв.]. Одночасно реєстрові полки мали підтримувати свою присутність і на форпостах Української лінії, для чого полковникам наказувалося чітко розраховувати мобілізаційний фонд із тим, щоб частина з нього була зібрана в табори для відправки в Польщу, а частина лишилася для несення караульної служби на форпостах. Увага до захисту "лінії" не була даремною – Туреччина, й відповідно Крим, підтримуючи союзників Лещинського залишалися потенційно небезпечними для південних кордонів Росії. Навіть наприкінці жовтня 1733 р., коли сезонна імовірність татарських нападів зменшилася, київський генерал-губернатор де Вейсбах видав розпорядження, за яким родичі козаків чоловічої статі, а також купці в містах мають бути наготові для вирушення на відсіч татарам, приготувавши зброю, коней та місячний запас продовольства. В разі потреби цей резерв мав бути зібраний в Полтавському полку по р.Оріль між Китайгородкою та Царичанкою, в Миргородському – у фортеці Св.Іоанна, в Гадяцькому – у фортеці Св.Параскеви, в Прилуцькому та Лубенському – відповідно у 9-й та 10-й ретраншементи [14, арк. 7-7 зв., 44].

31 липня 1733 р. російський корпус під командуванням П.Лассі вступив через Курляндію до Польщі, інший на чолі з А.Загряжським перетнув кордон з Литвою на смоленським напрямку. Попри поспішність перемаршу, який мав вплинути на настрої елекційного сейму, російські війська досягли передмість Варшави лише через півтора тижні після виборів. 22 вересня під ослоною російських багнетів було зав'язано нову просаксонську конфедерацію та обрано королем Августа III. Не почувачись на силах протистояти російсько-саксонській інтервенції, Станіслав зі своїми військами відійшов до Гданська, де планував дочекатися прибуття французького експедиційного корпусу, що готувався у Бресті.

У вересні, без огляду на кримський фактор, Петербург вже мав визначитися із загальними стратегічними цілями кампанії, але оскільки оперативна обстановка була надто мінливою, справа з перекиненням допоміжного козацького корпусу на основний театр військових дій затягувалася. Точну хронологію пересувань козацьких команд наразі визначити важко, оскільки документи, що їх висвітлюють, збереглися фрагментарно. В перших числах вересня до київського губернатора де Вейсбаха та кн. О.Шаховського прислано імператорський указ про виправлення козаків до Польщі "для военного случая" [13, арк. 35-35 зв.].

Очевидно, що від початку бойових дій, корпус мав використовуватися роззосереджено, про що свідчить чернетка рапорта Я.Лизогуба, датована орієнтовно листопадом 1733 р. Станом на час її укладення при штабі корпусу залишалося всього 2447 козаків із старшинами, тоді як 6999 було розподілено поміж відділами та дивізіями. Найбільше з них було зосереджено в районі Гродна (майже 2,5 тис. чол.), а решта розподілена поміж Ригою, Слонімом і Тикотіном та рейдовими партіями російського війська [5, арк. 43-44].

Характер використання та участі козацьких команд в бойових діях добре видно зі свідчень козака Леплявської сотні Переяславського полку Г.Баценка, котрий зі своєю частиною перебував у складі корпусу генерал-майора Загряжського. На початку жовтня 1733 р. козацька команда разом із корпусом знаходилася в м.Скриневичі під Варшавою, очікуючи на приїзд Августа III. Після перемаршу корпусу до Кракова, де готува-

лася коронація новоспеченого монарха, козаки стояли заставами на маршруті слідування. Під Краковим їх розташовано у Моделянах, звідки вони відправляли під'їзди довкола міста й мали декілька сутічок із партіями конфедератів аж до січня 1734 р. [7, арк. 65]. Загалом така практика застосування козацьких відділів, що складалися переважно з легкої кінноти, була апробована ще під час Північної війни та "низових походів" 1722-1724 рр., цілком пояснюючись браком в російській армії легкої маневрової кавалерії. Самостійні дії великими масами кінноти погано узгоджувалися з тогочасною тактикою та оперативним мистецтвом, тож російському командуванню було вигідніше застосовувати козаків малими відділами для забезпечення другорядних задач.

Тим часом, за імператорськими розпорядженнями, в Гетьманщині почали збирати ще один допоміжний 3-тисячний корпус, який планували розташувати таборами в північній частині Лівобережжя в якості резерву. Актуальність допоміжного війська диктувалася стратегічною обстановкою, що склалася на рубежі 1733/1734 рр. Основним завданням російських військ була блокада Гданська, за стінами якого чекав на французьку допомогу Лещинський. 4 січня 1734 р. корпус Лассі окупував Торунь, який став головною операційною базою наступу на Гданськ. Для його облоги в росіян бракувало не тільки живої сили, яку довелося розкидати в Мазовії та Литві для боротьби з конфедератами, але й облогової артилерії, на прибуття якої чекли навесні.

Тим часом, у січні 1734 р., Гетьманщина лишилася без свого політичного очільника – в Глухові помер гетьман Данило Апостол, якого в справах керівництва козацькою автономією заступило Міністерське правління. Колегіальний орган управління Гетьманщиною, що мав рівне представництво українських старшин і російських офіцерів, очолювався генерал-майором кн.О.Шаховським. Ця імпровізована структура, попри початкову невизначеність свого статусу виявилася напрочуд зручною для порядкування мілітарними ресурсами гетьманату в умовах війни. Мобілізаційні та кадрові питання відтепер вирішувалися виключно на "генеральсько-офіцерському" поверсі [11, арк. 2-3 зв.]. Генеральна військова канцелярія та полкові правління ставали їх слухняними виконавцями.

Наприкінці лютого – на початку березня 1734 р. розпочалася концентрація нового 3-тисячного корпусу, до складу якого мали увійти 2543 піших козаків, компанійський полк Павлова та Засеймські сотні [8, арк. 2, 7-8; 15, арк.2]. Генерал де Вейсбах, штаб якого керував підготовкою корпусу на фронт, вимагав, аби всі козаки попередньо з'явилися на спеціальний огляд "конные и оруженые" під командуванням дійсних, а не наказних полковників (над кожною тисячею), сотників і курінних отаманів [15, арк. 12]. Полкові правління дістали суворий наказ "старшине, сотникам и значковым товарищам... в поход место себе сынов своих и свойственников... не определять и не посылать" [12, арк. 1 зв.].

Зібрані й прискіпливо оглянуті, майже цілком в дусі "регулярного" війська, козаки мали бути сконцентровані в трьох таборах – в Київському, Переяславському (ніжинські, чернігівські, стародубські, переяславські та київські козаки) та Лубенському полках (полтавські, прилуцькі, гадяцькі, миргородські та лубенські козаки) з провіантом, боеприпасами у повній бойовій готовності. Вейсбах, який спостерігав за діями конфедератів на Правобережжі та у Південно-Східній Білорусії зі своєї ставки в Білій Церкві, планував, розділити корпус на дві команди, висунувши їх за дніпровський кордон, одну – в районі Канева, другу – в районі Вереміївки [15, арк. 12 зв.].

На відміну від корпусу Лизогуба, новому з'єднанню ставалися інші задачі – відділи гетьманського регіменту мали пильнувати ближчу смугу кордону та прикордоння з Польщею та Литвою. Взимку-восени 1733-1734 рр. на Лівобережжі активно вилловлювали "шпигів", засланих з ближчих повітів Мінської губернії [16, арк. 2-2 зв.]. З початком весни до президента Міністерського правління кн.шаховського дедалі частіше зверталися польські офіцери, просячи прислати козацькі відділи для боротьби зі станіславівцями [9, арк. 2-2 зв.]. Кордони Стародубського полку додатково зміцнювалися регулярними поками [15, арк. 37].

Війна за польську спадщину стала другим після Північної війни зіткненням військ гетьманського регіменту з військом Речі Посполитої. Форми участі й застосування козацького війська у війні лишилися незмінними теж від Північної війни – виконання допоміжних функцій: бойове забезпечення, розвідка, кур'єрська та конвойна служба, рейди. Все це диктувало не масоване застосування козацьких корпусів, а їх дрібнення на команди, котрі надавалися на допомогу регулярним російським з'єднанням.

Конфлікт, загалом вирішений, без активної участі козацького війська вплинув на нього вирішальним чином. Відсутність належної організації та невідповідність козацького війська регулярним стандартам фактично спровокували його реформу після закінчення війни. Після смерті Д.Апостола й тимчасової ліквідації гетьманства, російська військова верхівка на деякий час перебрала до своїх рук керівництво найважливішим з ресурсів гетьманату – мілітарним. Репетиційні реформи реєстрових козаків 1735 р., котра виокремилася з аморфної маси козаків боездатне ядро – 20 тисячний корпус виборних козаків – стали їхні огляди, які організовувалися російськими генералами в 1733-1734 рр. під час мобілізації на війну.

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини 18 ст. – К., 1969.
2. Відомості про вирушення в похід на польський кордон українських козаків 8-14.05.1733. – Центральний державний історичний архів України в м.Києві (ЦДІАК України), ф.51, оп.3., спр 4526, арк.1-53.
3. Военная история походов россиян в 18 столетии. – СПб, 1823. – ч.2.
4. Герье В. Борьба за польский престол в 1733 году. Историческая диссертация, составленная по архивским источникам. – М., 1862.
5. Документи про забезпечення провіантом і фуражем українських полків під час польського походу 24.11.1733 – 8.01.1734. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4443, арк.1-58.
6. Донесення гетьмана Апостола в Колегію іноземних справ про одержання грамот щодо вирушення в похід та про управління ГВК генеральним писарем М.Турковським 24-28.06.1733. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4527, арк.1-6.
7. Донесення про козаків-втікачів з польського походу травень-жовтень 1734. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4837, арк.1-84.
8. Листування ГВК з полковими канцеляріями про відправку козаків до польського походу, реєстри направлених та втікачів квітень-жовтень 1734 р. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4831, арк.1-51.
9. Листування Шаховського з Вейсбахом про одержання відомостей від полковника Кусти про висилку конфедератів під Могилів липень 1734. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4919, арк.1-21.
10. Масловський Д. Атака Гданська фельдмаршалом Минихом 1734 года. – М., 1888.
11. Справа про додаткове відправлення в похід козаків 1734 – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4678, арк.1-13.
12. Справа про заборону старшині й значковим товаришам посилати в похід замість себе синів квітень-травень 1734. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4757, арк.1-7.
13. Справа про підготовку до польського походу козаків і старшини жовтень-листопад 1733. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4569, арк. 1-75.
14. Справа про підготовку козаків до військового походу та до спорудження Бузької фортеці 22.08.1733 – 3.02.1737. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4582, арк.1-141.
15. Справа про підготовку та виступ у похід козаків і старшини до польського походу березнь – травень 1734. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3, спр. 4835, арк.1-55.
16. Справа про розшуки шпигунів, засланих у Чернігівський та Стародубський полки з Лоева литовським гетьманом Сапегою січень-лютий 1734 р. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр 4676, арк. 1-8.
17. Указ військової колегії фон Вейсбаха про порядок утримання військ на польському кордоні 4.04.1733. – ЦДІАК України, ф.51, оп.3., спр. 4610, арк.1-5.
18. Ciesielski T. Agresja rosyjska na Polskę 1733-1735. Walki na Ukrainie, Podolu i Wołyniu Trudne sąsiedztwo. – Toruń, 2007.

Надійшла до редколегії 17.02.10

ШКОЛА С.М. БІБІКОВА ТА ЇЇ ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена археологічній школі С.М. Бібікова та її внеску у розробку проблем вивчення та дослідження пам'яток трипільської культури.

The article is devoted to the Bibikov's archaeological school and its contribution to the development of Tripollian culture studies.

В сучасній історіографії часто зустрічається таке поняття як "школа Бібікова", або "наукова школа С.М. Бібікова". Це дуже добре, що пам'ятають внесок видатного дослідника у розвиток трипільознавства, але в той же час жодного разу не було спроби обґрунтувати та дати чітке визначення цьому явищу в даному напрямі досліджень. Визначення терміну "школа Бібікова" дозволить нам побачити особливості, що характеризують дану школу, виокремити її внесок у вивчення пам'яток трипільської культури та визначити як вона вплинула на історичну інтерпретацію даного археологічного феномену.

В публікаціях останніх років можна зустріти твердження, що до наукової школи С.М. Бібікова слід зарахувати майже всіх українських фахівців, які вивчають сьогодні трипільську культуру. Зарахувати можна, але, з точки зору історіографії – це не відповідає дійсності. На нашу думку, до наукової школи С.М. Бібікова можна зарахувати лише тих дослідників, наукова діяльність яких відповідає наступним критеріям:

- Наявний педагогічний аспект зв'язку "учитель – учень", але з врахуванням наступного визначення, що вчитель – це не той хто вчить, а той у якого вчаться. Саме таким вчителем був С.М. Бібіков.

- Предмет дослідження: трипільознавчі студії (історія ранніх землеробсько-скотарських племен в південно-східній Європі; житла ранньоземлеробських поселень на Дністрі; історія кам'яних серпів в Південно-Східній Європі; історія дослідження трипільських пам'яток на Середньому Подніпров'ї);

- Об'єкт дослідження: археологія та давня історія України (пам'ятки трипільської культури раннього етапу розвитку);

- Новаторський підхід до постановки та вирішення наукових проблем (глибокий аналіз археологічних джерел, залучення ретроспективного методу та використання методу палеоекономічних реконструкцій).

З-поміж чотирьох перерахованих критеріїв археологічної школи С.М. Бібікова, особливо оригінальним, насамперед, є новаторський підхід. Теоретична складова школи С.М. Бібікова сформувалася на противагу школи Т.С. Пассек. Представники цієї школи розглядали трипільське суспільство як матриархально-родове, що на пізньому етапі свого розвитку переходить до патріархально-родових відносин [6, с. 16]. Спираючись на розуміння різних шляхів господарського розвитку населення західної та східної півкулі, С.М. Бібіков спростував положення про матриархальний устрій трипільського суспільства та городній характер їх землеробства. Дослідник переконливо довів необхідність значних посівних площ, що суперечить визначенню трипільського землеробства як городнього. Крім того, спираючись на необхідність обробки великих посівних площ, С.М. Бібіков висунув гіпотезу про можливість використання великого рогатого скота в якості тягової сили [2, с. 52]. Таким чином, на думку дослідника, трипільське суспільство із раннього етапу свого розвитку було патріархальним. Згодом, нові знахідки – статуетки бичків в упряжі, ріг оленя, що інтерпретувався як рало, в сумі з палеоекономічним аналізом дозволило С.М. Бібікову зробити висновок про орний характер трипільського землеробс-

тва [2, с. 52]. Виходячи з цього, дослідник визначив трипільське суспільство як утворення відносно пізнє, що співвідноситься з розпадом первісних відносин [2, с. 59].

Безперечно, С.М. Бібіков був одним з найкращих фахівців-трипільознавців. Насамперед тому, що він поєднував в собі якості польового археолога, що займався розширенням загальної бази даних, та дослідника, який особливу увагу приділяв їх історичній інтерпретації. Він чудово "читав" стратиграфію пам'яток. Під час розчистки трипільських площадок безпомилково визначав будівельні залишки (фрагменти стін, обмазку зі стелі, плитки підлоги), забезпечуючи чітку фіксацію *in situ* цих деталей та інших знахідок [5, с. 36]. Саме С.М. Бібіков звернув увагу на аерофотознімки К.В. Шишкіна. Згодом цей метод почали застосовувати для дослідження поселень-гігантів трипільської культури. Таким чином, в основу нової методики було покладено поєднання даних аерофотозйомки та магнітної зйомки для отримання плану поселення.

Сьогодні цього поєднання практики та теорії бракує трипільознавству, що й зумовило появу низки статей присвячених С.М. Бібікову, його науковій школі та внеску у дослідження пам'яток трипільської культури [4, 5]. Наукові статті про наукову спадщину С.М. Бібікова важливі в багатьох аспектах. Вони показують процес поповнення джерелознавчої бази археологічних досліджень, поступове осмислення та шляхи удосконалення методів наукового використання джерел, таким чином передаючи наступним поколінням досвід роботи та науковий підхід, що був властивий С.М. Бібікову. Враховуючи культурно-історичні умови, в яких формувалися наукові інтереси С.М. Бібікова, можна визначити ширше коло факторів, що впливали на аналіз результатів досліджень. Крім того, важливо реконструювати процес становлення концепції історизму в археології, її розвитку в працях учнів та послідовників С.М. Бібікова.

Історія дослідження пам'яток трипільської культури достатньо вивчена, але проблема наукових шкіл в археології залишається недослідженою. Археологічній школі С.М. Бібікова та її внеску у розробку проблем вивчення трипільської культури окремі дослідження раніше не присвячувалися. С.М. Бібіков цілеспрямовано та поступово створював "трипільську" групу у відділі первісної археології Інституту археології АН УРСР. В 1959 р. у відділі почав працювати В.Г. Збеневич. Згадуючи про С.М. Бібікова як про людину та вченого, В.Г. Збеневич писав: "я вдячний долі за те, що багато років в мене був вчитель та старший друг, як Сергій Михайлович. Під його впливом мої наукові інтереси були пов'язані, здебільшого, з вивченням трипільської культури [5, с. 35]".

Фактично усі молоді трипільознавці Інституту археології АН УРСР у 60 – 70-х рр. XX ст. пройшли школу С.М. Бібікова, але офіційно його аспірантами (учнями) були лише М.М. Шмаглій та В.Г. Збеневич. У своїй статті В.Г. Збеневич згадує: "Інколи навчання проходило у неформальних умовах, вдома у Сергія Михайловича, де можна було спокійно обговорювати будь-які трипільські (і не лише) проблеми, поговорити про нову археологічну літературу [5, с. 36]".

В процесі становлення та розвитку "археологічної школи С.М. Бібікова" важливу роль відіграла експедиція Інституту археології АН УРСР у Подніпров'ї. У 60-х рр. під його керівництвом в масштабних розкопках трипільського поселення біля с. Гребені брали участь молоді археологи: М.М. Шмаглій, В.Н. Гладилін, Б.Г. Збеневич, І.І. Мовчан, О.В. Цвек, С.В. Смирнов та ін. Про взаємовідносини С.М. Бібікова зі своїми учнями В.Г. Збеневич згадує так: "Зі своїми молодими колегами Сергій Миколайович розмовляв як рівний з рівним, не насаджаючи і не повчаючи нас. Він завжди охоче дивився матеріали наших розкопок, обговорював проблеми, що виникали, вказував на помилки і застерігав від передчасних висновків, давав слушні поради. Заохочував соматичність, він був задоволеним, якщо молодий археолог вступав з ним в дискусію [5, с. 36]." С.М. Бібіков довіряв студентам та випускникам Київського університету імені Тараса Шевченка розкопки трипільських об'єктів. Ось як пише про ті часи О.В. Цвек: "Під його керівництвом ці роботи стали справжньою школою вивчення пам'яток старовини. Ми вдячні долі, що вона звела нас з видатним вченим та непересічною людиною. Дякуючи Сергію Миколайовичу на все життя ми засвоїли методику розкопок археологічних об'єктів та історичну інтерпретацію отриманого матеріалу [9, с. 277]". Предметом наукових обговорень С.М. Бібікова з його учнями були чисельні знахідки на поселенні Гребені. Великий інтерес тоді викликала рогова оправа серпа та крем'яні вкладені. На основі матеріалів з розкопок поселення Гребені на Дніпрі [3, 131-136] С.М. Бібіков написав змістовну статтю про давні серпи [1, 3-24]. Підсумком трьох сезонів розкопок у Гребенях стали реконструкції домобудівництва, господарства, демографії та зв'язків трипільського населення Подніпров'я, що виходили за межі звичайних археологічних висновків.

В результаті було отримано дуже великий обсяг матеріалу, який ліг в основу палеоекономічних розробок С.М. Бібікова [4, с. 17-18]. Спираючись на аналіз стилізованих зооморфних зображень тварин, С.М. Бібіков припустив, що розписи мали культове походження. Згодом ці зображення, підкорившись несвідомим естетичним потребам, трансформувалися в орнамент або стали таким історико-культурним явищем як мода. Наповнити археологічні джерела історичним змістом та показати життя доісторичних людей С.М. Бібікову допоміг історіографічний аналіз праць В.В. Хвойки, Т.С. Пассек, а також дані з праць в галузі сільського господарства та етнографії.

Розкопки в Гребенях визначили напрями подальших досліджень учнів та послідовників С.М. Бібікова. О.В. Цвек писала: "Ми – учні Сергія Миколайовича завжди його пам'ятаємо та вдячні йому за все [9, с. 287]". Дослідниця розпочала планомірне вивчення цього регіону, зокрема питання регіонального поділу Трипілля на Західне та Східне, яке триває до сьогодні [7, 163-185; 8, с. 188-208]. Головне завдання багатолітніх пошуків О.В. Цвек полягало в тому, щоб чітко визначити відмінності керамічних комплексів пам'яток східної зони від західної, з'ясувати їх походження та зрозуміти чому С.М. Бібіков трипільські пам'ятки Подніпров'я називав "класичними". Незважаючи на нерівномірність дослідження Буго-Дніпровського регіону, дослідниця підняла питання об'єднання пам'яток у східно-трипільську культуру, показала її структуру, походження та особливості. При виокремленні східно-трипільської культури О.В. Цвек спиралася на спільність походження, ідеологічні уявлення, традиції у господарстві та виробництві, особливо керамічному. В межах східно-трипільської культури дослідниця виділила чотири локальні варіан-

ти. На її думку, в процесі свого розвитку культура не була єдиною та монолітною. Тобто кожен локальний варіант мав власну територію, характерні риси матеріальної та духовної культури, особливості розвитку. Територія Буго-Дніпровського межиріччя була заселена племенами східно-трипільської культури на середньому етапі розвитку. Особливістю цього періоду було поширення великих за розміром поселень (Веселий Кут, Гарбузин, Миропілля) та значне збільшення населення східно-трипільської культури [9, 285].

С.М. Бібікова вправно скеровував дослідження своїх учнів. У 1967 р. захищає своє дисертаційне дослідження В.Г. Збеневич. Про це він згадує так: "Сергій Миколайович буквально примусив мене подати заяву про вступ до заочної аспірантури (чому я всіляко опирався) пояснив, що як лаборанту мені не належить наукові відрадженьня до Одеси, Кишинева та Москви, що необхідні для роботи над дисертаційною темою про пам'ятники усаївського типу. Згодом, коли дисертація була підготовлена, він порадив захищати її не в Києві, а у Москві. На це пішло чимало часу, але захист був успішним [5, 36]".

Своїх учнів С.М. Бібіков не залишав без уваги і тоді, коли вони були вже цілком самостійними археологами. В.Г. Збеневич згадував: "під час роботи Середньодніпровської експедиції, ми кілька днів жили у Кам'янець-Подільському краєзнавчому музеї. Знайомлячись з фондами музею, я виявив там мідні сокири, безперечно, трипільські. Сергій Миколайович сказав: "Дуже цікава знахідка, копай далі". Я продовжив "розкоп" у музеях і у літературі, яка допомогла віднайти ще 12 сокир. П'ять з них, за допомогою Сергія Миколайовича були відправлені до Москви, де були піддані спектральному та металографічному аналізу. В результаті була написана стаття, за рекомендацією Сергія Миколайовича опублікована у провідному археологічному журналі країни [5, 37]".

Таким чином, наведені спогади учнів С.М. Бібікова демонструють турботу великого вченого про молоде покоління дослідників, бажання їх підтримати та своїм авторитетним словом посприяти розвитку археології. Це чудовий приклад надійного наукового колективу великих людей. В статті присвяченій науковій спадщині С.М. Бібікова, В.Г. Збеневич так оцінив його внесок в розвиток трипільознавства: "Він не пікувався про постійне збільшення переліку друкованих праць, але майже кожна його стаття була помітним внеском в трипільознавство, а єдина "трипільська" монографія стала і надовго залишиться настільною книгою археологів багатьох поколінь. Він не оточував себе аспірантами, але молоді археологи тягнулися до нього; не прагнув бути учасником всіх наукових форумів (у тому числі – і закордонних), але мав заслужений авторитет та користувався повагою в археологічному співтоваристві [5, 37]". В сучасному трипільознавстві бракує саме такого лідера як С.М. Бібіков, який би зміг згуртувати покоління молодих археологів.

Відстоюючи історичний напрям розвитку вітчизняної археології, С.М. Бібіков наголошував, що важливо застосовувати усі доступні види джерел, а не обмежувати дослідження лише археологічними джерелами. Після проведення нових археологічних досліджень його учнями було з'ясовано причини самотності, а також розкрито процес становлення та генезису історико-культурної спільності Кукутені-Трипілля.

1. Бибилов С.Н. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы // Советская археология. – 1962. – №3. – С. 20-21. 2. Бибилов С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // Советская археология. – 1965. – №1. – С. 48-64. 3. Бібіков С.М., Шмаглій М.М. Трипільське поселення в с. Гребені (Роботи в зоні Канівської ГЕС) // Археологія. – 1964. – Т. 16. – С. 131-136. 4. Бурдо Н.Б. Внесок С.М. Бібікова у трипільську археологію

// Археологія. — №3. — 1996. — С. 14-20. 5. Збеневич В.Г. Трипольское наследие С.Н. Бибикова // С.Н. Бибикив и первобытная археология. — СПб: ИИМК РАН, 2009. — С. 35-37. 6. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — №10. — 245 с. 7. Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология: поиски и находки. — Киев, 1980. — С. 163-185. 8. Цвек Е.В. Восточнотриполь-

ская культура и некоторые аспекты структуры Кукутено-Трипольской мегаобщины // Древние земледельцы Европы. — Киев: Корвин-Пресс, 2008. — С. 188-208. 9. Цвек Е.В., Мовчан И.И. Гребени на Днепре — поселение трипольской общности (исследователи и проблемы) // С.Н. Бибикив и первобытная археология. — СПб: ИИМК РАН, 2009. — С. 277-287.

Надійшла до редколегії 17.02.10

М. Філатов, асп. (Київ. ун-т)

ЕВОЛЮЦІЯ СПРИЙНЯТТЯ КНР В АМЕРИКАНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ІСТЕБЛІШМЕНТІ: ВІД "СТРИМУВАННЯ ТА ІЗОЛЯЦІЇ" ДО "СТРАТЕГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ" (КІНЕЦЬ 1940-х – ПОЧАТОК 1980-х РОКІВ)

Запропонована стаття є спробою охарактеризувати дискусію в американському суспільстві й політичному істеблїшментї щодо "китайської політики" США.

The article is an attempt to characterize discussion in the American society and political establishment about the U. S. China policy.

Прискорене зростання економіки Китаю, а також світополітичного впливу цієї найнаселенішої країни світу поставило американських зовнішньополітичних стратегів перед потребою розробки нової міжнародної стратегії. Серед дослідників світу, зокрема поширюється теза про те, що потреба "урівноважити" Китай штовхнула Вашингтон на зближення з Москвою, досягнуте за рахунок визнання за останньою права на сферу інтересів на пострадянському просторі (обамівське "перезавантаження"). З огляду на вищезначене непересічний науковий інтерес становить вивчення історії американських концепцій політики щодо КНР з метою з'ясування закономірностей сприйняття Китаю американською політикоформуючою верствою. Характеризуючи попередню розробку досліджуваної теми, слід звернути увагу на праці С. Кеннеді, Дж. й Дж. Лілей, Р. Сінхи, В. Коена, К. Менгеса, Д. Перлмуттера, А. Нагорного й Б. Парканського, К. Картера, Г. Кіссінджера, В. Дікінсона та інших дослідників, в яких досліджується перебіг дискусій в США щодо відносин з КНР на окремих відрізках досліджуваного періоду [11, 12, 18, 6, 13, 15, 3, 4, 2, 5]. Погляди згаданих дослідників на американсько-китайські відносини також важливі для розуміння природи суспільно-політичної дискусії в Сполучених Штатах стосовно "китайської політики". Побіжно даної теми торкаються дослідники Р. Даллек, Б. Коралл, А. Боускерен, А.Д. Богатуров та ін. [8, 7, 20, 1]. Окремі події американсько-китайських відносин висвітлені в монографіях Е. Пілкінгтона, Дж. Хоффа та інших працях [16, 10, 9, 14, 21].

Китай наприкінці Другої світової війни привертав значну увагу Сполучених Штатів. Американські урядовці відводили Китаю під керівництвом Чан Кайши впливову роль у світових справах. На думку президента Ф. Рузвельта, гомінданівський Китай разом з СРСР, США та Великою Британією мав регулювати міжнародні відносини післявоєнному світі (так звана концепція чотирьох поліцейських).

Суспільно-політична дискусія в США щодо відносин з Китаєм до остаточного приходу комуністів до влади, акцентувала увагу на таких питаннях: яким є майбутнє Китаю після закінчення Другої світової війни, ставлення США до китайських комуністів, позиція Сполучених Штатів щодо перебігу громадянської війни в Китаї [4, р. 23].

Протягом громадянської війни в Китаї (1946 – 1949) американські дипломати робили спроби примирити націоналістів та комуністів задля єдності країни, хоча Вашингтон ідейно-політично був на боці Чан Кайші. Навернений у християнство Чан та його дружина, яка навчалася в одному з кращих американських університетів, були популярними фігурами в політичному естеблїшменті США й символізували той Китай, який американцям подобався найбільше [5, р. 13]. Під час трирі-

чного громадянського конфлікту Сполучені Штати надавали військову й економічну допомогу націоналістам: американські кораблі й авіація використовувались для транспортування солдат армії Чана. В декількох випадках морський флот США брав участь в сутичках з силами Народно-визвольної армії Китаю. Однак адміністрація Г. Трумена відмовилась відправити значну кількість солдат для допомоги Чан Кайші, хоча загальний обсяг американської допомоги націоналістам протягом 1946 – 1949 років, за оцінками сенатора Т. Конелі, дорівнював \$ 2 млрд. [5, р.26]

Влітку 1949 р. адміністрація Г. Трумена дала відповідь на обвинувачення республіканців в тому, що нібито демократи "програли" Китай. Держдепартамент видав у серпні 1949 р. "Білу книгу про американсько-китайські відносини" (обсягом 1054 с.), в якій всю відповідальність за поразку Чан Кайші було покладено на безглуздість націоналістів та нездатність останніх повернути довіру народу. Держсекретар Д. Ачесон заявив, що "єдиною відкритою альтернативою для Сполучених Штатів залишалась повномасштабна інтервенція на підтримку уряду, який втратив довіру власних солдат й власного народу [5, р. 8]."

В січні 1950 р. Г. Трумен заявив, що Сполучені Штати не будуть надавати режиму Чан Кайши підтримку для захисту Тайваню. Адміністрація Трумена тоді вважала справу Чан Кайши програюю, й не вірила в те, що гомінданівська адміністрація зможе втриматись на Формозі тривалий період. Проте початок Корейської війни в червні 1950 р. змусив Трумена згадати про старого американського союзника. Вступ КНР до війни на боці Північної Кореї в листопаді 1950 р. і подальша антагонізація США і КНР змичили американську підтримку Чан Кайші. Вашингтон й Тайпей підписали договір про спільну оборону 2 грудня 1954 р. 9 лютого 1955 р. конгрес надав президентові повноваження використовувати американські збройні сили для захисту Тайваню [5, р. 9], а уряд Чан Кайші зі свого боку гарантував США, що війська націоналістів не будуть атакувати материковий Китай без попередніх консультацій з американцями [5, р. 28].

Впродовж 1950-х років республіканці продовжували звинувачувати демократів у "програші Китаю". Балотуючись на посаду віце-президента у 1952 р., Річард Ніксон зазначив: "Китай би не став комуністичним, якби адміністрація Трумена мала твердість характеру [5, р. 9]." Одними з головних винуватців трагедії, на думку республіканців, були американські військові дипломати (Дж. Сьорвіс, Д. Петон Девіс та ін.), які у 1940-х роках рекомендували Вашингтону підтримувати діалог з китайськими комуністами. Натомість представники Демократичної й Республіканської партій, які брали участь в

дебатах стосовно "китайської політики" у 1950-х рр., радикально розходились в поглядах стосовно одного – який обсяг американської допомоги Чан Кайші мав отримати у 1940-х рр. Проте вони дійшли згоди з більш фундаментальної проблеми: жодна партія не рекомендувала покращувати відносини з КНР [20, р. 118].

Офіційні контакти з материковим Китаєм з жовтня 1949 р. практично повністю були заморожені. У 1950 – 1960-х роках єдиними офіційними контактами між Сполученими Штатами та комуністичним Китаєм були так звані "Варшавські переговори": контакти між послами двох країн, які розпочались в Женеві в 1955 р. й були продовжені в Польщі з 1958 р. Вони були секретними за двосторонньою згодою. Згадані переговори офіційно були перервані у 1970 р. китайською стороною на знак протесту проти вторгнення американців до Камбоджі [5, р. 10].

Ліберальні кола вже наприкінці 1950-х років почали наголошувати на можливості відновлення контактів з комуністичним Китаєм. Ліберали підкреслювали важливість для США налагодження двосторонніх зв'язків в галузі торгівлі, науки й техніки з четвертою частиною населення планети. На цьому етапі суспільно-політичної дискусії США інтереси в двосторонніх зв'язках видавались за один з основних стимулів до зміни офіційної позиції щодо КНР [3, с. 155]. Зокрема таку позицію відображала низка фундаментальних досліджень кінця 1950-х рр. Наприклад, це стосувалось доповіді "Політика США в Азії", яку підготувала спеціальна комісія Р. Конлона. На підтримку часткового перегляду "китайської" політики США з питань двосторонніх відносин висловились також голова сенатської комісії з закордонних справ сенатор-демократ Т. Грін, сенатори В. Фулбрайт, К. Енгл, а також деякі члени палати представників (наприклад, С. Юдол та ін.) [3, с. 155].

Суспільно-політична дискусія стосовно відносин з КНР продовжувалась у 1960-х рр. Особливе значення у ній мала позиція президента Дж. Кеннеді. Дж. Кеннеді зазначав, що відносини між США та материковим Китаєм мають "нерациональний" характер, наголошуючи, що "зовнішньополітична користь від вступу Китаю до ООН буде значно переважати шкоду від галасу, який підійметься вдома. [5, р. 14]" Персонально Дж. Кеннеді схвально ставився до ідеї прийняття КНР до ООН. Однак його попередник Д. Ейзенхауер приватно попереджав Дж. Кеннеді, що він повернеться до політики, якщо існуватиме загроза вступу КНР до ООН, й буде перешкоджати визнанню комуністичного Китаю всіма доступними йому засобами [5, р. 14].

Тенденція до компромісу з КНР повільно зростала протягом 1960-х років. Однак до кінця 1960-х років переважна більшість політичних діячів Сполучених Штатів, від крайніх правих (таких, як Б. Голдуотер, Г. Уоллес) й до поміркованих, не бажала відмовлятися від політики повної ізоляції маоїстського Китаю. Більшість представників політикоформуючої еліти США в той час мала сумнів відносно довготривалості та широти антирадянського курсу КНР. Ця частина американського політичного естеблїшменту наголошувала на войовничому китайському антиамериканізмі та на зростаючій загрозі американським союзникам в Азії з боку КНР [20, р. 21-39].

Події другої половини 1960-х років (зростаюча ворожість китайського керівництва до Радянського Союзу, війна у В'єтнамі, зростання впливу антиімперіалістських рухів в США тощо) призвели до перерозподілу сил на користь прихильників налагодження обмежених контактів з комуністичним Китаєм. Ліберальні політичні угруповання все частіше наголошували, що антирадянський

зовнішньополітичний курс став довготривалим компонентом зовнішньої політики КНР. Користуючись цим, вони наполягали на перегляді офіційного підходу Сполучених Штатів до КНР [3, с. 155]. Надто висока ціна В'єтнаму змусила значну частину тогочасної політикоформуючої еліти США замислитись над необхідністю нормалізації відносин та взаємодії з комуністичним Китаєм, з метою добитися припинення чи хоча б обмеження китайської допомоги Північному В'єтнаму, а в перспективі – отримати допомогу КНР у залагодженні конфлікту.

Ліберали в своїх працях доводили необхідність побудови рівновіддалених стосунків з КНР та СРСР (що означало відновлення в тій чи іншій мірі двосторонніх зв'язків з КНР). "Ситуація, – підкреслював співробітник Інституту радянсько-китайських досліджень Т. Вульф, – в якій Радянський Союз й Китай продовжують дивитися один на одного з недовірою, різко обмежуючи свої відносини й одночасно утримуючись від вирішення конфлікту військовими засобами, дозволяє нам мати ширший діапазон для маневру [3, с. 156]". Відомий дослідник Д. Загорія зазначав: "Виходячи з глибини й об'єктивного характеру радянсько-китайських розбіжностей, ми повинні проводити чітку рівновіддалену політику щодо СРСР й комуністичного Китаю [3, с. 156]". Ліберальні політичні кола в 1966 – 1967 рр. висунули нову формулу побудови політики США щодо КНР: рухатися шляхом покращення двосторонніх відносин з комуністичним Китаєм, виключивши елементи ізоляції з офіційної концепції "стримування та ізоляції" цієї країни.

Радянсько-китайський розкол, ставши найочевиднішим показником внутрішньої кризи комуністичного блоку, продемонстрував утвердження КНР як незалежної регіональної сили, яка позбавила СРСР можливості грати провідну роль в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні [1, с. 143].

Високий рівень самодостатності, сильне політичне керівництво і прийнята населенням мобілізаційна модель поведінки, дозволили Китаю в 1960-х рр. не лише залишатися міцною та стійкою у внутрішньополітичному відношенні державою, але і поширювати свій вплив у регіоні у вражаючих, зважаючи на обмеженість його ресурсів, масштабах. Залучення Китаю до глобальної геополітичної гри, яка охоплювала більшу частину євразійського материка, не могло не зачепити інтересів США, які як і раніше прагнули зміцнити свою провідну роль у світовій політиці. З цією метою наприкінці 1960-х рр. Вашингтон зробив безпрецедентний крок у своїй зовнішньополітичній стратегії – пішов на зближення з комуністичним Китаєм. Найбільші зусилля з перебудови двосторонніх американсько-китайських відносин були зроблені республіканською адміністрацією Р. Ніксона, яка прийшла до влади в січні 1969 р. Ці кроки були пов'язані з розробкою та реалізацією американської концепції міжнародної розрядки. Однією з необхідних умов її здійснення була нормалізація, а згодом і встановлення дипломатичних відносин між США та КНР.

Політика співпраці з Китаєм для вашингтонських стратегів (Р. Ніксона та виконавця "відкриття" Китаю Г. Кіссінджера) виходила з поєднання різних глобальних і регіональних розрахунків. У регіональному відношенні "наведення мостів" з Китаєм розглядалось республіканською адміністрацією перш за все в контексті розв'язання конфлікту у В'єтнамі, який дедалі більше набував характеру головної внутрішньополітичної проблеми США і ставав значною перешкодою на шляху до міжнародної розрядки [2, с. 665]. Крім того, вже на початку 1970-х рр. було сформовано й низку інших військово-стратегічних завдань, які Вашингтон прагнув роз-

в'язати за рахунок зближення з КНР. Найважливіші серед них були такими:

1. встановлення стійкого балансу в трикутнику найбільш впливових світових держав – США-СРСР-КНР;
2. провокуючи продовження протистояння між СРСР та КНР, добитися послаблення радянського тиску на НАТО в Європі [2, с. 647];
3. заохочувати антирадянські маневри Пекіна в Азії, протидіяти за допомогою КНР зростанню там радянського впливу, зняти заперечення КНР проти американської військової присутності в зоні Тихого океану і в цілому зменшити напруженість в американсько-китайських відносинах в регіоні [2, с. 659-660].

На думку Г. Кіссінджера, взаємодія Сполучених Штатів з комуністичним Китаєм могла б змусити СРСР йти на поступки США з питань роззброєння, дотримання прав людини, підтримки комуністичних рухів в Азії, Африці й Латинській Америці, врегулювання близькосхідного конфлікту тощо [2, с. 638-664].

Американсько-китайське зближення відбувалось поступово. Під час перебування команди США в Японії на Чемпіонаті Світу з пінг-понгу 6 квітня 1971 р., американські спортсмени отримали запрошення відвідати КНР. З перших років існування КНР спорт відіграв важливу роль у міжнародних відносинах. 12 квітня 1971 р. команда в супроводі журналістів стала першою американською спортивною делегацією, що відвідала Пекін з 1949 року [16].

Захід проходив за підтримки Національного Комітету Американсько-китайських відносин. Безпосередньо перед візитом команди з пінг-понгу, 11 американців отримали дозвіл відвідати КНР протягом одного тижня. Ці знакові події знаменували потепління американсько-китайських відносин й свідчили про бажання комуністичного Китаю вести повноцінний політичний діалог зі Сполученими Штатами.

У своєму посланні до Конгресу про становище в країні в лютому 1971 р., Р. Ніксон говорив про необхідність розпочати діалог з КНР. Він закликав прийняти КНР до Організації Об'єднаних Націй – не приносячи в жертву Китайській Республіці на Тайвані [10, р. 182]. До цього американське визнання й підтримка режиму Чан Кайши були головною перешкодою для відновлення відносин між Китаєм Мао й Сполученими Штатами. І Мао й Чан Кайші наполягали на тому, що може існувати лише один Китай і жоден не погоджувався на зусилля Вашингтона мати два – один на материк (КНР) й один на Тайвані (Китайська республіка). [14] Однак у 1971 році Р. Ніксон і Мао Цзедун прагнули використати один одного й погодилися на компромісну формулу "один Китай, але не тепер". Фактично, враховуючи те, як Р. Ніксон і його радник з питань національної безпеки Г. Кіссінджер оцінювали стратегічну цінність покращення відносин з Пекіном, вони були готові йти назустріч Мао.

У липні 1971 року світ довідався, що Г. Кіссінджер нещодавно повернувся з КНР (де він виконував секретну дипломатичну місію). Р. Ніксон офіційно оголосив, що він, президент Сполучених Штатів, прийняв запрошення відвідати Китай. У серпні й вересні 1971 р. Сполучені Штати вперше підтримали включення представника Пекіна до Ради Безпеки ООН, виявляючи номінальну підтримку зусиллям Тайбею зберегти місце для себе. Американська ініціатива включити обидві делегації до Ради Безпеки ООН не була підтримана більшістю. Албанська пропозиція замінити представника Тайбею представником Пекіна з легкістю отримала більшість голосів. Таким чином Вашингтон зробив крок назустріч політиці одного Китаю [19].

У лютому 1972 р. тодішній президент США відвідав КНР, де зустрівся з лідером країни Мао Цзедунем та керівником Держради КНР Чжоу Еньлаєм. З китайсько-американського спільного комюніке (Шанхайське комюніке), яке було укладене після закінчення тижневого саміту Р. Ніксона в КНР, стало зрозумілим, що спільний опір Радянському Союзу був тією обставиною, яка звела разом ці дві країни. Їхня опозиція "гегемонії" в Азії й на Тихому океані була ледве завуальованим вираженням бажання зменшити вплив Москви в регіоні. З іншого боку, Тайвань залишався основною перешкодою для регулярних дипломатичних відносин і "остаточної нормалізації". Американці визнали позицію КНР щодо того, що Тайвань є невід'ємною частиною Китаю, але знову заявили про свою зацікавленість у мирному врегулюванні проблеми. Американський президент відреагував на китайські вимоги про виведення американських військ з Тайваню, ухваливши від імені Сполучених Штатів зобов'язання остаточно вивести війська і обіцяючи зробити це поступово, по мірі того, як напруженість у регіоні буде зменшуватися [17].

Складний комплекс американсько-китайських відносин в 1970-х рр. викликав ще більш жваву порівняно з попереднім десятиріччям дискусію в Сполучених Штатах. Вона засвідчила тенденцію до розмивання раніше більш чітких меж між зовнішньополітичними настановами ліберального й консервативного напрямків в американському суспільно-політичному житті. Ініціативи Р. Ніксона, які призвели до встановлення неповних дипломатичних відносин (укладання двостороннього Шанхайського комюніке 28 лютого 1972 р. [17]) й початку розгортання глобальних американсько-китайських контактів, створили абсолютно нову ситуацію в американсько-китайських відносинах, зокрема у зв'язку з низкою двосторонніх й міжнародних проблем, які треба було вирішити в 1970-і роки [3, с. 154]. Що стосується основ "китайського" курсу Вашингтона, то стосовно них в правлячих колах США не було істотних розбіжностей. На загальну думку, ворожий до СРСР зовнішньополітичний курс Китаю максимально відповідав стратегічній меті США, яка полягала в поступовому втягуванні КНР до конструктивної взаємодії зі Сполученими Штатами в справі вирішення міжнародних проблем [9, р. 275].

В цілому, доцільність зусиль адміністрації США створити в довгостроковій перспективі достатньо розвинуту систему двосторонніх відносин з КНР, яка б надала політичному курсу Вашингтона значні можливості для додаткового стратегічного маневрування на міжнародній арені, не ставилась під сумнів [3, с. 154]. В центрі дискусії були такі пролеми: загальна роль "китайського фактору" в американській стратегії, темпи нормалізації й відповідно розвитку двосторонніх зв'язків та їх обґрунтування. З цих питань підхід консерваторів помітно відрізнявся від підходу лібералів [3, с. 154]. По-перше, далеко не відразу і не всі консерватори сприймали зрушення в офіційній позиції Вашингтону щодо відносин з Пекіном. Особливо це стосувалось їх правого крила, яке було представлене значною групою законодавців (Дж. Баклі, Б. Голдуотер, Г. Джексон, Дж. Ешбрук, Дж. Тауер, Дж. Аллен, Дж. Термонд, Дж. Хелмс, Б. Конейбл та ін.) й такими організаціями, як "Ветерани іноземних війн", "Американський легіон", "Молоді американці за свободу", "Американська рада безпеки" тощо. Для цієї частини консерваторів початок переговорного процесу з КНР ототожнювався, особливо на перших порах, з поразкою США у війні в Індокитаї. Так, сенатор Г. Джексон прирівняв прийняття тодішнім президентом Р. Ніксоном запрошення відвідати Китай до привселюдної капітуляції. Аналогічної точки зору до-

тримувався, зокрема, мер Лос-Анджелеса С. Лорті і тодішній губернатор штату Каліфорнія Р. Рейган. Позиція цих сил була сформульована в декларації, яка була вміщена в одному з номерів "Нешнл ревью". В ній поряд з іншими прорахунками Р. Ніксона наголошувалось на "помилковій" лінії адміністрації в "китайській" політиці. Автори документу не лише повністю відкидали ідею розвитку економічних зв'язків з Пекіном, але й намагались змусити адміністрацію запровадити санкції проти КНР [3, с. 154-155].

На відміну від консерваторів, ліберальні кола (професор Мічиганського університету М. Оксенберг, конгресмен У. Вітсон, фахівці-міжнародники Д. Загорія, Г. Гардінг, Р. Терріл, сенатор М. Менсфілд) вимагали істотного покращення відносин з Китаєм, вважаючи останній країною, яка безпосередньо впливає на безпеку США [9, р. 296] та стабільність в світі. Ліберали також вважали, що активна й дружня політика Сполучених Штатів щодо КНР буде впливати на внутрішню ситуацію в Китаї й сприятиме зміні соціально-політичної системи КНР [21, р. 60-61].

На середину 1970-х – початок 1980-х років в американському політикумі сформувалась група, партійна приналежність членів якої була різною, однак спільними були підтримка покращення американсько-китайських відносин, а також прагнення налагодити торгово-економічне та військово-технічне співробітництво з КНР. Серед республіканців активно діяв в цьому напрямку Дж. Шлесінджер (займав посаду міністра оборони), один з керівників "РЕНД корпорейшн" Р. Соломон, тодішній радник координаційної комісії сенату США М. Пілсбері, а серед демократів – міністр оборони адміністрації Дж. Картера Г. Браун, радник Дж. Картера з питань національної безпеки З. Бжезінський, сенатор Г. Джексон, відомий експерт з китайської проблематики М. Оксенберг.

Істотних змін сприйняття Китаю в американському суспільстві зазнало за доби президенства Дж. Картера (1977 – 1981). Слід зазначити, що кроки президента Дж. Картера назустріч Китаю, зокрема дипломатичне визнання останнього 1 січня 1979 р [17], й укладення двосторонньої торгівельної угоди з надання КНР режиму найбільшого сприяння в торгівлі (1980 р.) викликали занепокоєння у значної частини американського суспільства. Зокрема, конгресмени А. Костер, У. Френзель, У. Бінгхем та ін. були стривожені можливістю швидкого наповнення американського ринку дешевими китайськими товарами [3, с. 181].

На кінець 1970-х – початок 1980-х, коли нормалізація двосторонніх відносин вже перестала бути предметом обговорення, в американському суспільстві склались три основні концепції відносно розвитку китайсько-американських відносин: 1) концепція всебічної розширеної економічної й технічної допомоги КНР, включаючи передачу військової технології, при одночасному скороченні двосторонніх зв'язків з СРСР; 2) концепція "дис-танційних зв'язків", яка передбачала збереження деякої обережності стосовно Пекіну й відкидала всебічне поглиблення економічних й науково-технічних зв'язків з КНР. Одночасно прихильники даної концепції припускали можливість надання військово-технічної допомоги КНР у разі загострення американсько-радянських відносин; 3) концепція універсального розвитку економічного й науково-технічного співробітництва з соціалісти-

чними країнами, яка передбачала паралельне покращення відносин з СРСР та КНР. Першій концепції до-тримувались найбільш антирадянські й відверто прокитайські угруповання; другої – крайні консерватори й консерватори-центристи; третьої – ліберали.

До кінця 1970-х рр. між прихильниками цих трьох концепцій в правлячих колах США зберігалась рівновага, що й призвело до орієнтації в цілому політики США на розрядку міжнародної напруженості. В той же час з середини 1970-х рр. поступово визначилась тенденція до зростання впливу груп, які виступали проти політики розрядки з СРСР й відповідно – за блокування в тому чи іншому вигляді з Пекіном. Таким чином, стислий ек-курс в історію формування американських настанов щодо КНР дозволяє зробити висновок, що найістотні-шими ознаками цього процесу було прагнення підпо-рядкувати "китайську політику" на кожному історичному етапі глобальним інтересам США, а, з іншого боку, ви-користати Китай у "міжфракційній" боротьбі в середо-вищі політикоформуючої еліти. Сучасні дослідники, од-нак, мають зацікавитись іншим: чи не опинились США на початку ХХІ ст. в становищі, коли КНР може з такти-чного ресурсу перетворитись на виклик, який поглина-тиме все більше уваги й сил Вашингтона.

1. Богатуров, А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945 – 1995) / Институт США и Канады РАН. – М.: Конверт. – МОНФ, 1997. – 352 с. 2. Киссинджер, Г. Дипломатия. Пер. с англ. В.В.Львова \ Послел. Г.А.Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с. 3. Нагорный, А. А., Парканский, А. Б. США и Китай: экономические и научно-технические аспекты китайской политики Вашингтона / Отв. ред. В. П. Лукин. – М.: "Найка", 1982. – 214 с. 4. Carter, K. Holly Maze. The Asian Dilemmas in US Foreign Policy. National Interests Versus Strategic Planning. – N.-Y.: Armonk, 1989. – 247 p. 5. China and U. S. foreign policy / Ed. by W. B. Dickinson. – 2d ed. – Wash.: Congressional quarterly, 1973. – 103 p. 6. Cohen, W. America's Response to China: A History of Sino-American Relations. – N.-Y.: Columbia University Press, Fifth Edition, 2010. – 320 p. 7. Coral, Bell. The diplomacy of détente. The Kissinger Era. – N.-Y.: Palgrave Macmillan, 1977. – 278 p. 8. Dallek, R. Nixon and Kissinger: Partners in Power. – N. -Y.: Harper Perennial, 2007. – 752 p. 9. Hellmann, Donald C. China and Japan: A New Balance of Power. – Lexington, Mass.: Lexington Books, D.C. Heath, 1976. – 305 p. 10. Hoff, Joan. Nixon reconsidered. – N.-Y.: Basic Books, 1994. – 496 p. 11. Kennedy, Scott. China cross talk: the American debate over China policy since normalization. – Lanham, Maryland: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2003. – 328 p. 12. Lilley, James, Lilley, Jeffrey. China Hands: Nine Decades of Adventure, Espionage, and Diplomacy in Asia. – N.-Y.: Public Affairs Books, 2004. – xiii, 417 p. 13. Menges, C. China. The gathering threat. – Nashville, Tennessee: Nelson Current, 2005. – 553 p. 14. Nixon's China's Visit and "Sino-U.S. Joint Communiqué". – Posted on the website of the Ministry of Foreign Affairs of the PRC. – Режим доступу: <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18006.htm> 15. Perlmutter, D. Picturing China in the American press : the visual portrayal of Sino-American relations in Time magazine, 1949-1973. – Lanham, MD: Lexington Books, 2007. – xxvii, 265 p.: ill. 16. Pilkington, Edward. New round of ping pong diplomacy // Posted on the website of The Guardian. 10 June, 2008. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/world/2008/jun/10/china.usa> 17. Shanghai Communiqué. Joint Communiqué of the United States of America and the People's Republic of China. 28 February; Joint Communiqué on the Establishment of Diplomatic Relations. 1 January 1979. // Posted on the Taiwan Documents Project Website. – Режим доступу: <http://www.taiwandocuments.org/communiqué01.htm> 18. Sinha, Radha. Sino-American Relations: Mutual Paranoia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 464 p. 19. The Beijing – Washington Back Channel and Henry Kissinger's Secret Trip to China / Edited by William Burr. National Security Archive Electronic Briefing Book No. 66. February 27, 2002 // Posted on the website of The George Washington University. – Режим доступу: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB66/> 20. The Case for Free China / ed. Anthony T. Bouscaren. – Arlington, VA: Crestwood Books, 1967. – 206 p. 21. The United States – Soviet Union – China: the Big Power Triangle. – Wash., 1976. – 300 p.

Надійшло до редколегії 17.02.10

УРЯД Т. БЛЕРА У ФОРМУВАННІ АМЕРИКАНСЬКО-БРИТАНСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ПРОТИ ІРАКУ (2002-2003 рр.)

У статті аналізується малодосліджена проблема формування американсько-британської коаліції, а також висвітлюється позиція Великої Британії щодо війни в Іраку.

This article analyses a little-known problem of the American-British coalition formation and also explores British war in Iraq.

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. зовнішня політика Великої Британії мала свої злети й падіння, перемоги та поразки. Однак, після завершення ІІ Світової війни, пріоритетними для неї були і залишились "особливі відносини" з США. Наприкінці ХХ ст. постали нові глобальні проблеми, серед них найнебезпечнішою виявилась проблема тероризму. Велика Британія, підтримавши США в ескалації конфронтації, а згодом і у війні проти Іраку, розпочала довготривалу боротьбу з режимом С. Хусейна, який, на думку тодішнього лейбористського британського керівництва, становив небезпеку для всього світу.

В історіографічному плані проблема формування американсько-британської коаліції не є досить розробленою, хоча зустрічаються окремі праці, де можна простежити загальну лінію спільної політики США та Великої Британії на початку ХХІ ст. Серед них варта уваги праця Пик С. М. "США – Велика Британія: "особливі відносини", де основний акцент зроблено на становленні та еволюції "особливих відносин" обох країн, зокрема авторка розглянула питання війни в Іраку. Проте, у роботі не достатньо досліджений процес формування антиіракської коаліції та позиція британських політичних сил до іракського питання [6]. У праці Маначинського А. Я. "Ирак: тайные пружины войны", автор дослідив передумови та причини початку війни наддержав проти Іраку. З іншого боку, варто зауважити, що у праці основна увага зосереджена на політиці США в Іраку. Отже, позиція Великої Британії практично не досліджується [3].

Російська історіографія представлена рядом дослідників, серед них слід виділити дослідження Брагіна М., Брутенця К., Мирського Т., Терентьєва А., Черкасової Е. Проте, зазначимо, що основні акценти у публікаціях вчених розставлені саме на розгляді в основному війни в Іраку, що ж стосується процесу формування антиіракської коаліції, то дана проблема потребує глибшого дослідження [1, 2, 4, 6, 9, 10].

Більш кількісно масивною є зарубіжна історіографія проблеми. Однак, більшість авторів з різним ступенем глибини розглядають переважно політику США у вирішенні іракського питання [12, 13, 20, 22, 23, 27].

Зауважимо, що незважаючи на ряд публікацій, все ж таки відсутні дослідження, присвячені аналізу саме політики Великої Британії у війні проти Іраку. Перед дослідниками стоїть безліч завдань, що потребують глибшого та детальнішого дослідження.

Перші згодування про можливі військові операції проти Іраку з'явилися відразу після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Протягом 2002-2003 рр. Велика Британія разом із США доклали значних зусиль для того, щоб запевнити, що режим С. Хусейна становить загрозу для міжнародного співтовариства. Ірак звинувачували у відновленні розробки зброї масового знищення (далі ЗМЗ) і у співпраці з міжнародними терористичними організаціями, перш за все з Аль Каїдою, хоча реальних підстав стверджувати про наявність ЗМЗ та про причетність С. Хусейна до Аль Каїди в обох сторін не було.

Як відомо, ще після трагедії 11 вересня 2001 р. в США на зовнішньополітичному рівні відбулась заміна доктрини гуманітарної інтервенції Б. Клінтона на докт-

рину обмеженого суверенітету адміністрації Буша-молодшого, яка вважала загрозу тероризму міжнародній безпеці і національній безпеці США, зокрема, достатнім приводом для нехтування суверенітетом країни, якщо вона є джерелом такої загрози [11, с. 147].

Уряд Великої Британії відразу підтримав політику США стосовно Іраку. Американсько-британська коаліція звинуватила режим С. Хусейна у володінні ЗМЗ та порушенні в такий спосіб Резолюції № 1441 Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй (далі РБ ООН). Стверджуючи про можливий зв'язок між С. Хусейном та терористичною організацією Аль Каїда, США та Велика Британія намагалися провести через РБ ООН проект іншої резолюції, яка змушувала б С. Хусейна роззброїтися або, у випадку невиконання, надавала б світовому співтовариству право застосування військової сили. Однак, три постійні члени РБ ООН – Франція, Росія та Китай – дали зрозуміти, що застосують право вето щодо проекту такої резолюції [6, с. 211].

У цій ситуації не випадково 10 березня 2002 р. під час своєї десятиденної поїздки країнами Європи і Близького Сходу, віце-президент США Р. Чейні демонстративно здійснив візит передусім до Лондона, де сторони узгодили плани формування антиіракської коаліції для проведення військових операцій проти режиму С. Хусейна. На нашу думку, підтримка Лондона набула величезного значення для Вашингтона, оскільки діяльність США на міжнародній арені дедалі більше піддавалась критиці з боку міжнародної спільноти та й політика США вже не виглядала такою, що диктувалася винятково інтересами однієї сторони.

Вашингтон розраховував, що отримає у своє розпорядження до 25 тисяч елітних британських спецназівців. У кабінеті міністрів Великої Британії така позиція США викликала певне занепокоєння. Далеко не всі представники офіційного Лондона схвалювали ідею військової операції проти Іраку, не говорячи вже про пряму участь в ній Королівських Збройних сил. Навіть деякі представники уряду критикували Т. Блера, називаючи його політику "умиротворенням агресора" [15].

10 квітня 2002 р. Т. Блер зіткнувся з жорсткою критикою в палаті громад. Майже 150 депутатів, з них 125 його однопартійців – лейбористів, підписались під заявою палати громад, висловлюючи протест проти можливих військових дій в Іраку. У відповідь прем'єр запевнив, що немає сумніву, що світ буде кращим без С. Хусейна. Але метод зняття його все ще "відкритий для консультацій". "Коли рішення буде прийняте, я не сумніваюся, що не тільки парламент – вся країна ретельно обговорюватиме це питання", – заявив Т. Блер депутатам [16].

У своєму виступі Т. Блер відхилив претензії колишнього міністра оборони П. Кілфойла, який виступив проти війни та мав ряд зауважень до британського та американського урядів з приводу кризи на Близькому Сході. Т. Блер додав, що Велика Британія не може відвернутись від вирішення іракської проблеми, заявивши при цьому, що потрібно уникати подвійних стандартів відносно Іраку і ситуації на Близькому Сході. Прем'єр повторив

свої вимоги: С. Хусейн зобов'язаний впускати в Ірак інспекторів ООН у будь-який час і у будь-якому місці.

24 вересня 2002 р. Т. Блер попередив про нагальну необхідність дій проти Іраку, після оприлюднення цього ж місяця доказів про розробку країною зброї масового знищення. Т. Блер підкреслив, що 50-сторінкова доповідь, яка базується на розвідці та доповідях інспекторів ООН, підтвердила, що в Іраку поза всяких сумнівів невинно ведеться розробка ЗМЗ.

Сутність претензій британського уряду щодо Іраку зводилися до наступного: виробництво хімічної та біологічної зброї та наявність планів з її використання; намагання придбати в Африці матеріали і технології для виробництва ядерної зброї; незаконне збереження до 20 ракет з радіусом дії від 650 км., здатних нести хімічні або біологічні боеголовки; розробка балістичних ракет з дальністю дії понад 1000 км.; приховування обладнання та документації від міжнародних інспекторів.

На надзвичайній сесії парламенту Великої Британії Т. Блер заявив, що потрібно зробити все для забезпечення роззброєння Іраку. На основі вище наведених даних, британський прем'єр-міністр обґрунтував легітимність потенційного втручання до Іраку. Офіційний Багдад зазначив, що наведене досє є необґрунтованим [17]. Міжнародна спільнота, у відповідь висловила рішучий протест проти можливих військових дій в Іраку.

У вересні 2002 р. адміністрація Дж. Буша попередила лідерів Іраку про те, що з боку США будуть вжиті всі необхідні заходи щодо роззброєння режиму С. Хусейна [12]. Т. Блер, підтримуючи дану лінію, зазначив, що ця проблема є реальною і серйозною загрозою для Великої Британії та її національних інтересів. Продовжуючи висвітлення своєї позиції, прем'єр зауважив, що британське державне керівництво стурбоване подіями в Іраку, а саме тим, що С. Хусейн продовжує розробляти ЗМЗ. Т. Блер стверджував, що незважаючи на санкції, "політика стримування", яка застосовувалась по відношенню до Іраку не спрацювала. На думку прем'єра, інспектори повинні повернутися до Іраку "щоб здійснювати свою роботу належним чином", і якщо С. Хусейн відмовиться, то міжнародне співтовариство "буде діяти" [7, с. 34]. Проте сьогодні, після ряду розслідувань причин початку війни в Іраку, є всі підстави стверджувати, що дії британського прем'єра, як і керівництва США, не були обґрунтованими, тобто Т. Блер був серед тих західних лідерів, які свідомо розпалювали конфлікт навколо Іраку, не маючи при цьому ніяких реальних доказів.

Опозиційні сили виступили проти політики Т. Блера в Іраку, зокрема колишній міністр праці консерватор К. Сміт закликав уряд не діяти без підтримки ООН. Ліберал-демократ Ч. Кеннеді заявив, що потрібно повернути інспекторів ООН до Іраку.

Неоднозначною була і реакція британського суспільства щодо позиції уряду Т. Блера у вирішенні іракського питання. Опитування громадської думки, проведене для газети Guardian, визначило, що 46 % британців – виступили проти війни в Іраку, 37 % – підтримали б військові дії, 18 % – невизначились з відповіддю. Тобто, більшість британців не підтримували політику уряду Т. Блера щодо Іраку [26].

Остаточний план дій щодо Іраку лідери США та Великої Британії узгодили 31 січня 2003 р. на зустрічі у Вашингтоні. Т. Блер відіграв ключову роль у переконанні американської адміністрації внести справу Іраку на розгляд ООН, яка після цього офіційно набула міжнародного значення, хоча члени ООН не підтримували у майбутньому спільну американсько-британську позицію в Іраку [20, р. 21].

25 лютого 2003 р. прем'єр-міністр Великої Британії попередив С. Хусейна, що у нього є останній шанс роззброїтися мирно. Уряд, як і раніше, зіштовхується з критикою від депутатів, які не погоджувались з політикою Т. Блера щодо Іраку, аргументуючи свою позицію тим, що причина потенційного військового втручання до цих пір ще не доведена. Серед них були консерватори К. Кларк, Дж. Гаммер, Д. Хогг та інші. Важливо зауважити і те, що не тільки опозиція виступила проти уряду Т. Блера, до неї приєдналась і частина лейбористської партії, серед них декілька відомих экс-міністрів партії. Проти політики Т. Блера виступило приблизно 10 % членів його власної партії, 120 парламентарів-лейбористів голосували проти участі британських військ у воєнному конфлікті на Близькому Сході. Проте Т. Блер продовжував наполягати, що в Іраку Велика Британія буде вести історичну боротьбу [9, с. 50]. Ще 47 ліберал-демократів також висловили своє занепокоєння. Намагаючись переконати своїх критиків, Т. Блер зауважив, що бездіяльність у майбутній війні – найжахливіше, вона підірве ООН. Він підкреслив: "Це не шлях до миру, а дурість і слабкість, яка буде означати лише те, що конфлікт буде більш кривавим" [26].

Т. Блер ще раз заявив, що С. Хусейну надано останній шанс – добровільно скласти зброю. І цього разу він повинен зрозуміти, що настав час для вирішення цієї проблеми. Далі у своїй доповіді прем'єр підкреслив, що він "ненавидить" іракський режим, але навіть зараз С. Хусейн може зберегти свій уряд шляхом мирного роззброєння. У відповідь іракський президент натякнув в інтерв'ю американському телебаченню, що не погодиться на вимоги ООН.

Німеччина і Франція, спираючись на Росію, протистояли новій англо-американській резолюції ООН зі своїм меморандумом, наполягаючи на додаткових 4 місяцях більш жорсткої міжнародної інспекції в Іраку. Т. Блер відхилив заклик, заявивши, що без співпраці з боку Іраку, було б "абсурдно" думати, що інспектори можуть знайти зброю – скільки б часу в них не було.

На нашу думку, важливо підкреслити те, що уряд Т. Блера отримав підтримку від частини консерваторів, що дає підстави вважати, що відповідальність у Великій Британії за розв'язання конфлікту в Іраку лежить не тільки на лейбористах. Позиція Т. Блера отримала підтримку від лідера консерваторів Я. Д. Сміта. Останній стверджував, що у цілому партія підтримує уряд у справі втручання до Іраку: "У майбутньому, якщо їх не зупинити, Ірак зможе розгорнути свою ЗМЗ проти Західної Європи, в тому числі і Великої Британії" [16]. Проте, лідер ліберал-демократів Ч. Кеннеді, який зважував на скептичні настрої британської громадськості, розкритикував Т. Блера та заявив, що немає вагомих аргументів для майбутнього втручання до Іраку.

25 лютого 2003 р. прем'єр-міністр Великої Британії зустрівся з німецьким міністром закордонних справ Й. Фішером і королем Йорданії Абдаллою. Після зустрічі Т. Блера з королем Абдаллою було зроблено спільну заяву, в якій зазначалося, що Велика Британія і Йорданія виступають за мирне врегулювання на основі повного роззброєння Іраку. "Велика Британія та Йорданія, погоджуються, що це остання можливість для миру в регіоні, і ми закликаємо Ірак не втратити цю можливість", – йдеться в заяві [26]. Водночас Т. Блер вів ще переговори з генералом Т. Френксом, главою Центрального командування збройних сил США стосовно розв'язання іракського питання.

У Великій Британії зросло незадоволення політикою уряду не тільки в парламенті, але й серед британ-

ського суспільства. 6 березня 2003 р. відбулась антивоєнна демонстрація біля Вестмінстерського палацу, учасниками якої були учні шкіл, а також представники британської культури. Прем'єр-міністра звинуватили в абсолютній зневазі до громадської думки та у недостатній кількості доказів на підтримку дій проти Іраку. Проте, як і раніше, Т. Блер заявив, що готовий вжити військові дії проти режиму С. Хусейна [18].

11 березня 2003 р. РБ ООН відкрила сесію з обговорення іракського питання. Посол Іраку в ООН підкреслив, що американсько-британська коаліція безпідставно звинувачує Ірак у володінні ЗМЗ [24]. Останньою спробою відвернути війну стала зустріч на острові Терсейра 17 березня 2003 р. Дж. Буша, Т. Блера і Х.-М. Аснара – глави уряду Іспанії. У декларації "Про Ірак" містилось останнє попередження С. Хусейну: уникнути війни можна лише шляхом негайного роззброєння або зречення влади. В іншому випадку, неминуче буде застосовано військову силу з боку антиіракської коаліції [3, с. 80].

Як вже зазначалось вище, позиція уряду Т. Блера щодо війни в Іраку сприймалася у Великій Британії неоднозначно. Ліберал-демократи та частина консерваторів виступили проти втручання Великої Британії в Ірак. Зокрема, консерватор Дж. Барон заявив: "Діючи в односторонньому порядку, Велика Британія і США "підбивають" ООН". Ліберал-демократ М. Мур 18 березня 2003 р. у своїй промові в палаті громад підкреслив, що ще не вичерпані всі дипломатичні та політичні альтернативи, країна й надалі має співпрацювати з ООН і не повинна йти на війну. "Прем'єр-міністр навів переконливі докази. Ми всі можемо зрозуміти його прихильність і вітаємо його зусилля та, на жаль, ми не можемо підтримати його рішення. Багато рішень в даний час приймаються в пориві пристрасті й хвилювання" – зауважив М. Мур [25]. Загалом, ліберал-демократи вважали за краще продовжити інспекції ООН.

Явний розкол намітився і в самому уряді. Міністр із міжнародного розвитку К. Шорт спровокувала справжній скандал заявою про відставку у разі воєнної акції проти Іраку без санкцій ООН. К. Шорт назвала позицію Т. Блера дуже необачною.

На перший погляд, парадоксальним чином політика Т. Блера щодо іракської кризи отримала підтримку з боку опозиційної консервативної партії. Однак, більшість консерваторів підтримали односторонні дії США та уряду Т. Блера проти Багдада, заради прагматичної мети – допомогти "вирити політичну могилу" Т. Блеру.

Напередодні війни в Іраку, лейбористи утримували 411 із 659 місць у парламенті, тоді як для ухвалення рішення потрібно було 330 голосів. Та, все ж таки, не зважаючи на зростання невдоволених всередині уряду, лейбористи у своїй більшості підтримували позицію Т. Блера щодо війни. Вони зауважували, що уряд дотримується правильного напрямку дій і, що це єдиний курс дій, за допомогою якого можна домогтися роззброєння Іраку [19].

18 березня 2003 р. Т. Блер на засіданні палати громад виступив з промовою, яка була цілком присвячена іракському питанню. "Результат вирішення цього питання буде визначати не тільки долю іракського режиму і не тільки майбутнє іракського народу, який так довго страждав від жорстокого поводження зі сторони С. Хусейна. Він буде визначати шлях Великої Британії й усього світу у протистоянні головній загрозі для безпеки ХХІ ст. Він буде визначати структуру міжнародної політики протягом наступного покоління...Тому, єдиним

шляхом у врегулюванні іракської проблеми є дипломатія, підкріплена силою" – заявив Т. Блер [21].

Вислухавши прем'єр-міністра 18 березня більшість все ж таки була переконана, що дії з роззброєння Іраку в даний час є виправданими. Хоча й розуміли, що Т. Блер і Дж. Буш не мали переконливих аргументів на користь війни.

Так, депутат від лейбористської партії Б. Джордж підтвердив, що є правова основою для війни, і що Іраку було надано достатньо часу, щоб добровільно скласти зброю і тому він все-таки підтримує з прем'єр-міністра. Консерватор Н. Вінтертон підкреслив, що загалом було 17 резолюцій ООН щодо Іраку з 1991 р. і С. Хусейн зробив посміховище з Організації Об'єднаних Націй. Він висловив надію, що ця війна буде короткою і з мінімальними втратами. Лейборист Дж. Денхам заявив, що громадськість повинна підтримувати британські війська, якщо вони пішли у бій. А також звернув увагу на те, що не існувало міжнародного консенсусу щодо вирішення даного питання. Парламентарій-консерватор Д. Хогг зауважив: "Я не бачу морального права на засудження тисяч або десятки тисяч людей до смерті у війні" [19].

На підставі вище наведених даних можна вважати, що у Великій Британії більшість парламентарів порізненому, але все ж-таки підтримували втручання в Ірак, хоча й були суттєві розходження у поглядах, що спостерігались у всіх політичних силах, як у правлячих, так і в опозиційних. Парламент об'єднувало єдине бачення: Ірак не повинен володіти ЗМЗ і має бути роззброєний.

Вперше після II Світової війни, без санкцій ООН, в ніч на 20 березня 2003 р. сили американсько-британської коаліції під прапором боротьби з "міжнародним тероризмом" і "поширенням зброї масового ураження", розпочали військову операцію проти Іраку хоча і тоді, і в майбутньому, підозри у тому, що Багдад розробляв зброю масового знищення так і не підтвердились [10, с. 80].

Велика Британія в рамках "Операції Телік" (британська кодова назва нападу на Ірак) виставила близько 46000 чоловік [3, с. 183]. 9 квітня війська союзників увійшли в Багдад і до середини місяця бойові дії в основному завершилися.

Розпочата війна в Іраку стала, на думку її ініціаторів, важливим етапом боротьби із міжнародним тероризмом. В цьому сенсі вона стала продовженням військової кампанії в Афганістані, маючи на меті воювати з терористами на їхній території. І хоча наявність зв'язків між режимом С. Хусейна та Аль Каїдою не підтвердилася, усунення авторитарного режиму на Близькому Сході, відомого геноцидом проти власного народу, мало сприяти, на думку США та Великої Британії, стабілізації ситуації в регіоні. Але, як показав розвиток ситуації, сподівання американсько-британської коаліції не виправдались.

Щодо громадської думки, то головною причиною розчарування британського суспільства в уряді Т. Блера зводиться до його ролі в іракській війні, яка була розпочата ніби з метою запобігти використанню Іраком ЗМЗ. Загальновідомо, що ЗМЗ так і не було знайдено, і, що ще гірше, є чимало свідчень на користь того, що Т. Блер знав про намір адміністрації Дж. Буша скинути режим С. Хусейна, незалежно від того, знайдуть цю зброю чи ні. У сумнозвісному меморандумі Даунінг-стріт 10, від 23 липня 2002 р., тобто ще за вісім місяців до початку війни, відкритим текстом заявлялося, що "розвіддані й факти були підпорядковані політичним міркуванням". Одним словом, коли Т. Блер втягнув Велику Британію у війну, він навмисно ввів в оману і парла-

мент, і виборців щодо передбачуваного обґрунтування американсько-британської агресії проти Іраку, де замість ЗМЗ, основною причиною був контроль над іракською нафтою. Отже, реальних підстав та прав на втручання до Іраку в антиіракської коаліції не було.

Я. Девідсон, радник і оглядач Європейського центру політики в Брюсселі, оглядач газети *Financial Times*, зазначає, що зараз стало практично неможливим уявити, щоб в майбутньому прем'єр-міністр Великої Британії дозволив собі вплутатися у велику військову авантюру головним чином із солідарності з американським президентом. Фактично Т. Блер, через свою співучасть в іракській війні завдав серйозної шкоди самій ідеї "особливих відносин" між Великою Британією та США. Ці відносини завжди були для британців "особливішими", ніж для американців, які ледве помічали їхнє існування. Але якщо зараз ця ідея була дискредитована в очах британського народу, результатом могла бути поява нового елементу незалежності в британському стратегічному мисленні. Ще одним наслідком було те, що моральний статус Великої Британії постраждав разом зі статусом США. Не можна точно сказати, чи міг Т. Блер відмовити Дж. Буша від початку війни в Іраку. Проте через його беззастережну підтримку цієї війни, його історична та політична спадщина назавжди залишаться серйозно скомпрометованими [14].

Найбільш вагомим знаком солідарності Великої Британії і США стала участь 46000 британського військового контингенту в бойових діях в Іраку. Логіка прем'єр-міністра Т. Блера була простою: боротьба з тероризмом мала бути тривалою і напруженою. Підтримуючи США в їх політиці щодо Іраку, Велика Британія посилює загальносвітовий опір міжнародному тероризму. Та сьогодні, як вже зазначалось вище, найбільшим прорухом зовнішньої політики лейбористського уряду вважається участь в іракській військовій кампанії, так як в ній загинуло 86 громадян Великої Британії. Співробітництво Т. Блера і Дж. Буша не принесло їм успіху в Іраку.

Британського прем'єр-міністра було звинувачено у брехні. Деякі британські політики висловили критику на адресу прем'єр-міністра Т. Блера з приводу його "іракського досьє", котре було оприлюднено у вересні 2002 р. На початку червня 2003 р. екс-міністр британського уряду К. Шорт звинуватила Т. Блера в "обдурюванні країни", коли той говорив про наявність ЗМЗ в Іраку. Подібну думку висловив також колишній міністр закордонних справ Р. Кук, який закликав провести незалежне розслідування щодо блерівських заяв про Ірак. І Шорт, і Кук пішли у відставку, демонструючи незгоду з агресивною політикою Лондона щодо Багдада [8].

Як ми бачимо, Т. Блер надавав дуже великого значення стратегічному партнерству двох країн. За це його неодноразово гостро критикували, звинувачуючи у всебічному "підіграванні" Сполученим Штатам. Проте, незважаючи на критику, Т. Блер і надалі дотримуватися обраного курсу. Проведені авторкою наукові пошуки дають підстави стверджувати, що підтримка Лондоном зовнішньополітичних акцій Вашингтона і призвела до найбільшого промаху Т. Блера у сфері зовнішньої політики – сумнозвісного "іракського питання". Внаслідок

підтримання операції "Іракська свобода", яку провела адміністрація Дж. Буша в Іраку у 2003 р. та приєднання до неї Великої Британії у якості головного союзника, Т. Блер значно втратив свою популярність, оскільки переважна більшість британської громадськості з самого початку виступала проти війни в цілому і відправлення британських військ до Іраку зокрема.

1. Брагин М. США. Под знаком Ирака. // *Международная жизнь*. – 2007. – № 1/2. – С. 18-31.
2. Брутенц К. Иракский "поход" президента Буша: предварительные итоги. // *Международная жизнь*. – 2006. – № 12. – С. 3-20.
3. Маначинский А. Я. Ирак: тайные пружины войны. – К.: Изд. Дом "Румб", 2005. – С. 416.
4. Мирский Т. Новый поворот в судьбе Ирака // *МЭМО*. – 2003. – № 9. – С. 78-83.
5. Мурадян И. Проблемы безопасности в ближневосточной политике США. – Ерев.: "Антарес". – 2003. – 480с.
6. Пик С. М. США – Велика Британія: "особливі відносини". – К.: Знання, 2006. – 283 с.
7. Соколов В., Соколов А. Зовнішня політика лейбористів: власний курс чи продовження політики торі? – Одеса, 2007. – 56 с.
8. Солодкий С. Перевірка на правдивість. Тоні Блер заперечує підтасовку розвідданих по Іраку // "День". – 2003. – 4 червня.
9. Терентьев А. А. Внешняя политика Тони Блэра. // *Мировая экономика и международные отношения*. – М., 2005. – № 9. С.47-54.
10. Черкасова Е. Испания: политика безопасности и иракский кризис // *МЭМО*. – № 10. – С. 79-81.
11. Шинкарук К. Інформаційний аспект американо-іракського конфлікту // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 50. – Ч. I. – С. 146-148.
12. Price Joyce Howard. U. S. Reprisal to Be "Annihilation" // *Washington Times*. – 2002. – 9 September.
13. Walt Stephen. Taming American power. The global response to US primacy. – N. Y., London: W.W. Norton & Company, 2005. – 320 p.
14. Отруєна спадщина Тоні Блера // День 17 травня 2007. – Газета "День" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/3895.html>
15. США намерены использовать британскую армию в войне против Ирака. – Корреспондент. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korrespondent.net/main/41843>
16. Blair faces MPs' anger over Iraq. – Wednesday, 10 April, 2002. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/1921702.stm
17. Blair outlines Iraq evidence. – Tuesday, 24 September, 2002. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/2277352.stm
18. Blair seeks to win MTV crowd. – Thursday, 6 March, 2003. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/2818423.stm
19. Commons debate on Iraq: Part one. – Tuesday, 18 March, 2003. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/2862251.stm
20. Dobbs M. Old Alliance, New Relevance. Blair's Meeting with Bush Evokes Roosevelt-Churchill Decision. – *The Washington Post*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A3609-2003/an30.html>
21. Full text: Tony Blair's speech. – Tuesday 18 March 2003. – *The Guardian*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/politics/2003/mar/18/foreignpolicy.iraq1>
22. Jeffrey D. Sachs. American intentions are tainted by Iraq's oil. – May 22, 2003. – *The Earth Institute at Columbia University*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/about/director/pubs/FT052203.pdf>
23. Jeffrey D. Sachs. Bush's billions will prolong Iraq's woes. – September 10, 2003. – *The Earth Institute at Columbia University*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/about/director/pubs/ft091003.pdf>
24. Key events in the run up to the Iraq war. – Tuesday 11 March 2003. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/newsnight/10_days_to_war/7290161.stm
25. Michael Moore's speech to the Commons on March 18 2003. – *The Guardian*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/politics/2004/mar/16/iraq.iraq3>
26. Saddam's final chance' to disarm. – Tuesday, 25 February. – British Broadcasting Corporation. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/2795925.stm
27. Sharon A. Squassoni. Iraq: U. N. Inspections for Weapons of Mass Destruction Updated October 7, 2003. – *The Library of Congress*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fas.org/man/crs/RL31671.pdf>

Найдійшла до редколегії 17.02.10

Ю. Шемета, канд. іст. наук (Київ. ун-т)

ПРИМІЩЕННЯ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА НА ПОЧАТКУ ЙОГО ІСНУВАННЯ: ОПИС БУДИНКУ З. С. САМОЙЛОВИЧА (1837 Р.)

У статті опубліковано опис одного із будинків, що орендувався Університетом Св. Володимира на початку його існування.

In the article the description of Z. Samoylovich's house leased by University of St. Volodymyr at the initial stage of its existence is published.

Історія українських університетів, в тому числі, Університету Св. Володимира неодноразово ставала і ставатиме об'єктом досліджень та різного роду публікацій, до яких відносяться не лише спогади, документи й узагальнюючі праці, а й невеличкі розвідки, присвячені окремим частинкам університетського буття [9; 11].

Останнім часом збільшилось зацікавлення соціальною історією загалом, і тим, що пов'язане зі студентством різних навчальних закладів, зокрема: досліджуються звичайні життєві обставини і речі, що оточували викладача, й, особливо, студента минулого [10; 12; 13; 17], оскільки все це суттєво впливало на формування його як фахівця, та й, власне, самі можливості такого формування. Попри те, що значна кількість аспектів побутового щоденного життя молоді, яка навчалась, у різні часи та в різних обставинах, уже ставала предметом розгляду, завжди є нагода і можливості для поглиблення такого роду знань.

Університет починався, як відомо, за доволі складних обставин: його заснуванню передувало польське повстання 1830-1831 рр., невизначеність долі Кременецького (Волинського) ліцею, вагання і різні проекти щодо статусу майбутнього навчального закладу, перевезення "Волинських Афін" до Києва й готовність влади відкрити університет прямо на вулиці [2, с. 85]. Власного приміщення не мав – воно з'явилося вісьмома роками пізніше, а до того часу навчальний заклад розташовувався в кількох будівлях, що знаходилися, здебільшого, на Печерську та поблизу нього. Розкиданість приміщень створювала труднощі і для службовців навчального закладу, і для студентів.

Будівлі, що були, очевидно, з найкращих та найбільших у Києві [14, арк. 5] орендувалися у кількох власників, причому кожна з них, як правило, призначалася для певних справ. Так, навчання проходило у будинку І. Корта, бібліотека розташовувалась у будинку, що належав спадкоємцям купця Т. Бухтєєва, університетські присутственні місця – в домі М. Іванської, для хімічних лабораторій орендувалися дві кімнати у помешканні Г. Семенюти тощо [16, арк. 17-45]. З часом університет міг винаймати інші приміщення, проте більшість орендодавців залишалася незмінною аж до будівництва головного корпусу навчального закладу в 1842 р.

Одним із таких орендованих будинків став будинок поміщика з Чернігівщини підполковника З. С. Самойловича та флігель при ньому, що призначалися для приміщення Інституту казеннокоштных студентів, квартири інспектора студентів і його помічника, та економа, але згодом – для благородного пансіону при Київській гімназії, перевезених із Кременця бібліотеки, окремих кабінетів, фондушевого конвікту й Інституту землемірів. Дім збиралися орендувати ще тоді, коли не було остаточно вирішено питання із заснуванням університету, а планувалося перенесення до Києва саме ліцею, для якого трохи згодом в урочищі Клов мали збудувати спеціальне приміщення.

Будинок підполковника розташовувався у цій місцевості – на перетині вулиць Кловської та Бегічевського [6, арк. 41] (зараз, відповідно, Кловського узвозу та Ін-

ститутської вулиці). Згідно з умовами контракту, в оренду його здавали кредитори З. Самойловича, який таким чином покривав борг. Здавався "каменный корпус с деревянным флигелем с принадлежащими к оному службами и садом, состоящий в 1^й городе Киева части, по улице Кловской для помещения в оном принадлежащих Университету Св. Владимира и учрежденного при Киевской Гимназии Благородного пансиона" на три роки з 11 червня 1834 р. з платнею 4500 руб. на рік [4, арк. 263], сума ділилася навіпіл і виплачувалася раз у півроку. Надалі контракт продовжувався, при цьому до нього вносилися зміни: так, згодом туди було включено пункт про користування садом.

З 1835 р. у будинку розташовувався лише благородний пансіон гімназії, а казеннокоштные студенти тимчасово мешкали у будинку, орендованому у І. Корта. Проте у 1837 р., у зв'язку зі збільшенням їхньої кількості, пансіон було відселено, а "каменный дом о двух этажах с особым чистым деревянным флигелем по улице Бегичевской и каменным флигелем внутри двора, а также и служебными нежилыми строениями на дворе находящимися и садом" орендувався уже виключно під приміщення Інституту казеннокоштных студентів терміном на п'ять років – з 11 липня 1837 по 11 липня 1842 р., щоправда, вартість орендної плати зменшилася до 4000 рублів [4, арк. 282; 6, арк. 41-43]. За цей час змінився господар будинку: його відсудили у власність спадкоємці купця Т. Бухтєєва. Згодом університет змушений був наймати й інші будівлі для казеннокоштных студентів, а також пансіонерів [5, арк. 8-19].

У контракті вказувалися моменти, пов'язані із орендою та обов'язками орендарів як міських жителів. Зокрема, будівля звільнялася від військового постоя (це стосувалося усіх університетських приміщень та приміщень навчального відомства), дрібні ремонти чи переобладнання приміщень мали здійснюватися коштом університету, але частину ремонтних робіт у будинку і довкола нього (ремонт тротуарів) виконували самі власники; його потрібно було освітлювати світильниками (зсередини) і ліхтарями у святкові та урочисті дні (цей обов'язок університет брав на себе) тощо.

При укладенні орендного договору кожен будинок докладно описувався службовцями університету, проте у даному випадку такого опису здійснено не було, тому він був складений інспектором студентів підполковником М. Лінденом у 1837 р.

Інститут казеннокоштных студентів був призначений для того, щоб надати можливість бідній молоді, здебільшого, дворянського походження, нездатній платити на навчання, безоплатно вчитися, проживати, харчуватися, отримувати повне матеріальне забезпечення та забезпечення навчальними посібниками й інструментами. Проіснував до 1858 р., коли був скасований, а незаможні, або недостатні, студенти отримували на руки певну суму грошей, якою мали розпоряджатися так, щоб її вистачило на всі перераховані вище потреби. Опис будинку, що за своїм функціональним призначенням став, фактично, першим виключно гуртожитським приміщенням університету, з одного боку, є лише

однією із ілюстрацій історії побуту, з іншого, він дає змогу докладніше ознайомитися не лише із умовами, в яких проживати та готувалися до занять студенти у минулому, але й з особливостями міської побутової культури першої половини XIX ст.

Документ знаходиться у Державному архіві м. Києва у справі "О найме дома подполковника Самойловича для помещения фундушевого конвикта. 19.03.1834 –

12.01.1834" (443 арк.); складається із 7-ми аркушів in 2° кожен. При публікації документів застосовано сучасний правопис (крім слів, застарілий правопис яких підкреслює особливості документу) та, в окремих випадках, правила орфографії, стилістику оригіналу збережено. Текст супроводжується поясненнями застарілих і маловживаних слів та понять.

**Опись
Дому подполковника Самойловича занимаемому ныне
институтом казеннокоштных студентов Университета Св. Владимира**

12 Генваря 1837 года

Двери	№ 1 двойные, на завесах, с замком простым и с задвижками.
Крыльце	№ 1, со сходами и перилами; окошек глухих три.
Прихожая	№ 2 в ней двери двойные, на завесах, с задвижками и замком, требующие починки, окошек двое, на петлях, с задвижками, окон зимних двое, с одною форточкою, пол из сосновых досок, покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 2 на петлях, двойные, с медным замком и двумя изломанными задвижками.
Двери	№ 3 одиночные, на петлях, с медным замком
Кладовая	№ 3 в ней окно глухое одно, и зимнее окно без двух стекол, пол из сосновых досок, покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 1 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими вьюшками.
Зала	№ 4 в ней печи голландские № 2 ^{го} и 3 ^{го} со старыми железными дверцами, при каждой печке по двое и с принадлежащими вьюшками, окон 6 на петлях со старыми задвижками и с 6 ^ю зимовыми окнами, в окне № 8 одно стекло расколото, пол из сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 4 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 5, в ней окон двое, одно на петлях со старыми задвижками, а другое зимовое с форточкою, при сем окне внутренняя ставня на петлях с одним крючком, шкаф в стене, с двойными дверями на петлях и внутренним замком, пол из сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 4 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими вьюшками, из коих одна разбита.
Двери	№ 6 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 6, в ней двери полустеклянные, на петлях, с медными задвижками и таковым же замком, зимовые двери также полустеклянные забиты наглухо, в сей комнате окно одно, на петлях с задвижками и форточкою, в нем разбито одно стекло, пол из сосновых досок покрытый желтою масляною краскою
Двери	№ 9 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 7, в ней окон двое, на петлях с задвижками и одною форточкою, зимовых окон двое, с одною же форточкою и одним расколотым стеклом, при них внутренние ставни, пол из сосновых досок, покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 6 голландская, со старыми железными двумя дверцами и принадлежащими чугунными вьюшками.
Двери	№ 10 одиночные, на петлях, с железным замком, забиты наглухо.
Комната	№ 8, в ней окон одно, на завесах, со старыми задвижками и зимовое одно, при нем находится внутренняя ставня, пол из сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 11 двойные, на петлях, с внутренним замком и испорченными задвижками.
Двери	№ 13 одиночные, на петлях со внутренним замком.
Двери	№ 12 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 9, при ней холодный чулан, окон глухих два с одною форточкою, без одного стекла, пол сосновых досок, покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 9 голландская, с двумя старыми железными дверцами и принадлежащими чугунными вьюшками.
Сходы	№ 10, на них окошко одно, на завесах, со старыми задвижками, крыльце с перилами и одним полуокном глухим.
Двери	№ 14 двойные, на петлях, со старым замком и задвижками, забиты наглухо.
Комната	№ 12, в ней окон четыре на петлях с задвижками, зимовых окон также четыре, из них в окне № 19 и 20 форточки, окны сии без внутренних ставней, пол сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 8 голландская с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунными вьюшками.
Двери	№ 16 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 13 с двумя колоннами, в ней окон четыре на петлях, со старыми задвижками, из них № 24 с форточкою, зимовых окон также четыре и одно с форточкою; сии окны без внутренних ставней, пол сосновых досок, покрытый масляною краскою.
Двери	№ 17 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Комната	№ 14, в ней окон три, на петлях, со старыми задвижками и с одною форточкою, зимовых окон два без внутренних ставней, пол сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 19 полустеклянные на балкон, на петлях, с задвижками и внутренним замком, зимовые таковые же глухие.
Печь	№ 5 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунными вьюшками.
Двери	№ 18 сняты с петель и находятся у дворника сего дома Иваненки.
Двери	№ 5 и 7 двойные, на петлях, с медными задвижками, забиты наглухо.
Нижний этаж с парадного крыльца	
Двери	№ 1 новые, двойные, на петлях, с медными задвижками и такового же металла замком.
Коридор	№ 1, в нем четыре окошек, три полукруглых и одно квадратное.
Двери	№ 2 одиночные, на петлях, с медным замком.
Двери	№ 3 двойные, на петлях, во всем коридоре пол сосновых досок без окраски.
Двери	№ 4 одиночные, на простых крючьях без замка, такой же работы другие двери то же на простых крючьях с накладным скобелем.
Отхожее место	№ 4, в нем же окно без стекла с железною трубою и со всеми принадлежностями, пол из сосновых досок без покраски.
Сени	№ 2, под сходами кладовая, с простыми одиночными дверями, на железных крючках, с накладным скобелем, в ней окно одно, полу не имеется.
Двери	№ 7 двойные, на завесах, с железным замком и задвижками.
Комната	№ 3, прихожая, в ней окно одно, на петлях, с задвижками, пол из сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Печи	№ 1 и 2 голландские, при каждой по двое железных дверец, и с принадлежащими чугунными вьюшками.
Двери	№ 8 двойные, на петлях, с задвижками и медным замком.

Закінчення

Комната	№ 5, в ней окон три двойных, на петлях, с задвижками и одною форточкою, зимовых окон 3. в одном из них форточка, пол сосновых досок, покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 9 двойные, на завесах, с задвижками и медным замком.
Печь	№ 3 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 10 на петлях, без задвижек и замка.
Комната	№ 6, в ней окно одно, на петлях, с задвижками и зимовое одно с разбитым стеклом, пол сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 11 двойные, на петлях, с медными задвижками и таковым же замком, забиты наглухо.
Двери	№ 12 двойные, на завесах, с железными задвижками и изломанным замком.
Двери	№ 13 двойные, на петлях, с медными задвижками и таковым же замком.
Комната	№ 7, в ней окон два, на петлях, с задвижками, в окне № 9 форточка, пол сосновых досок.
Печь	№ 6 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 15 двойные, на завесах, с медными задвижками и железным замком.
Сени	№ 8, пол соснового дерева, без окраски.
Двери	№ 16 одиночные, на завесах, без замка.
Двери	№ 17 двойные, на петлях, при них для запора крючек, и с накладным скоблем, другие двери такого же разбора на завесах.
Двери	№ 8 одиночные, на простых крюках, с железным замком.
Комната	№ 9, в ней окон два глухих, пол сосновых досок покрытый красною масляною краскою.
Печь	№ 7 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 19 двойные, на петлях, с железными задвижками и таковым же замком.
Комната	№ 12, в ней окон двое, на завесах, с железными задвижками, зимовых окон двое, и в окне № 17 форточка, пол сосновых досок покрытый красною масляною краскою.
Двери	№ 23 двойные, на завесах, без замка и задвижек.
Сени	№ 10, пол сосновых досок покрытый красною масляною краскою.
Сходы	покрыты красною масляною краскою, на них одно глухое полуокно.
Комната	№ 11, в ней окон 4 на завесах, с задвижками и зимовых окон 4, внутренних ставней 4, пол сосновых досок покрытых красною масляною краскою.
Печь	№ 8 голландская, в ней дверец железных двое с принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 24 двойные, на петлях, с медными задвижками, без замка.
Комната	№ 13, в ней окон 2 на петлях, с задвижками, зимовых окон также 2. в окне № 20 форточка, ставней внутренних 2, пол сосновых досок покрытый красною масляною краскою.
Печь	№ 5 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 25 двойные, на завесах, с задвижками и железным замком.
Комната	№ 14, в ней окон 3 на петлях, с задвижками, в окне № 2 форточка, зимовых окон 3 и при них внутренних ставней 3, пол сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Печь	№ 4 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 26 двойные, на петлях, с 2-мя медными задвижками и таким же замком.
Комната	№ 15, в ней окон 3 на петлях, с задвижками в окне № 25 ^{го} форточка, зимовых окон 3, с одною форточкою и с одним разбитым стеклом, пол сосновых досок покрытый желтою масляною краскою.
Двери	№ 6, к выходу в сени двойные, на завесах, с одною изломанною задвижкою и железным замком.
Двери	№ 20 со входа с крыльца, двойные, на петлях, с железными задвижками и таковым же замком.
Двери	№ 21 одиночные, простой работы, на железных крючьях и с железным накладным скоблем.
Двери	№ 22 двойные, на завесах, с задвижками и замком, забиты наглухо.

Флигель занимаемый экономом казеннокоштных студентов Университета Св. Владимира

Двери	№ 1 простой работы, на железных крючках, с накладным скоблем.
Сени	№ 1, пола не имеется.
Двери	№ 2 простой работы, на железных крючьях.
Двери	№ 3 простой работы, одиночные, на железных крючьях, с накладною клямкою.
Комната	№ 2, в ней окон 2 глухих, пол сосновых досок без окраски.
Печь	№ 1, голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 5 простой работы, одиночные, на железных крючьях, с накладным скоблем.
Кладовая	№ 3, в ней окно одно глухое с железною решеткою, пол сосновых досок.
Комната	№ 4, в ней окон 2 глухих, пол сосновых досок без окраски.
Печь	№ 2 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками
Двери	№ 6 двойные, столярной работы, на петлях без замка.
Комната	№ 5, в ней окон 2 глухих, пол сосновых досок без окраски.
Двери	№ 7 простой работы, одиночные, на железных крючьях, с железною клямкою и крючком.
Двери	№ 8 одиночные, простой работы, на железных крючьях, с железною клямкою.
Кухня	№ 6, в ней окон глухих 3, в окне № 9 форточка; для варения пищи плита чугунная, с 6 ^{-ю} дирами и 6 ^{-ю} крышками, с трещинами в двух местах, котел для приготовления горячей воды чугунный один, духовая печь № 4 с железными дверцами, выложенная внутри листовым железом и с железною решеткою в два ряда в поперек, внизу маленькие дверцы, с принадлежащими чугунами выюшками, пол из сосновых досок без окраски.
Печь	№ 4 для печения хлеба, с железною заслонкою и маленькими дверцами, с принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 9 одиночные, простой работы, на железных крючьях.
Людская	№ 8, в ней окон глухих 2. пол сосновых досок.
Печь	№ 6 для печения хлеба, с железною заслонкою, маленькими дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.
Двери	№ 10 одиночные, простой работы, на железных крючьях, с накладным скоблем.
Кладовая	№ 7 с одним глухим окном, при коем железная решетка, пол сосновых досок.
Двери	№ 11 одиночные, простой работы, на железных крючьях, с железною клямкою.
Комната	№ 9, в ней окон одно глухое, пол сосновых досок без окраски.
Печь	№ 7 голландская, с двумя железными дверцами и принадлежащими чугунами выюшками.

Эконом благородного пансиона 9го класса Адамский Испр. Должн. Инспектора Студентов М. Линден.

Державний архів м. Києва. – Ф. 16: Фонд Університету Св. Володимира. – Оп. 370. – Спр. 18. – Арк. 315-321 зв.

Застрілі та маловживані слова та пояснення до документу:

Аршин – одиниця виміру довжини. У XIX ст. використовувався аршин довжиною 71,12 см [18, т. 2, с. 285].

Вьюшка – кришка, або засув, зазвичай, круглої форми із ручкою, якою закривають отвір в димарі для усунення тяги повітря [1, с. 168].

Голландская печь – прямокутної або квадратної форми, що мала глухий під і шість послідовно з'єднаних між собою опалювальних каналів. Порівняно зі старими димними і чадними печами без труб непогано прогрівала приміщення і не задимлювала його [18, т. 23а (44), с. 540-545].

Двери двойные – в данному випадку двостулкові (двійчасті) двері (але так могли називати й утеплені) [7, арк. 7а; 8, т. 1, с. 417-418].

Зимовое окно – вікно із додатковою рамою, що вставлялася у холодну пору року [4, арк. 74].

Зимовые двери – тут: двері склалися із двох частин, одна із яких була із суцільного масиву дерева [8, т. 1, с. 417-418].

Людская – приміщення для челяді [1, с. 499].

Накладной скобель – очевидно, в даному випадку малась на увазі вигнута півкругом скоба, вбита в двері, що слугувала в якості ручки, хоча, зазвичай, це була смужка металу, яка скріплювала річ, що складалася не з цільного масиву деревини [18, т. 30 (60), с. 215; 8, т. 4, с. 200].

"полу не имеется" – у приміщенні була земляна долівка – підлога, що утворювалася, вирівнювалася і могла обмазуватися глиною [1, с. 236].

Присутственные места – установи або їхня офіційна частина та приміщення, де відбувалася їхня ро-

бота. Присутственными місцями університету були Правління, Рада та їхні канцелярії [18, т. 25 (50), с. 255; 16, арк. 18].

Фундушевый конвикт – гуртожиток, що належав освітній організації (Волинському ліцею, незаможних вихованців-сиріт якого перевезли до Києва) [15, арк. 36 зв, 39; 18, т. 15а (30), с. 918, т. 36а (72), с. 879-880].

Холодный чулан – комірчина, що влаштовувалася в сінях, або іншому місці з тінювого боку будинку і відділялася від решти приміщення перегородкою або стіною. В ній зберігалися продукти харчування та майно [1, с. 445, 1348].

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред.: В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1425 с. 2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674, ХЛІ с. 3. Державний архів м. Києва (далі – ДАК. – Ф. 16. – Оп. 370. – Спр. 18. – Арк. 263. 4. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 370. – Спр. 108. – Арк. 74. 5. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 1993. – Арк. 8-19. 6. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 572. – Арк. 41-43. 7. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 478. – Спр. 10. – Арк. 7а. 8. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – СПб.: М: Тип. М. О. Вольфа, 1882. – Т. 1-4. 9. З іменем святого Володимира: У 2-х кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1-2; 10. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX-начала XX века / А. И. Иванов. – М.: РОССПЭН, 1999. – 416 с. 11. Історія Київського університету / Відпов. ред.: О. З. Жмудський. – К.: КДУ, 1959. – 628 с. 12. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 39-53. 13. Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников / И. М. Соловьев. – СПб.: "Энергия", 1914. – Вып. 1. – [4], 206 с. 14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 71. – Спр. 383. 15. ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 7. 16. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 150. 17. Шип. Н. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.) / Н. Шип // Київ. старовина. – 2005. – № 4. – С. 19-30. 18. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Тип. И. А. Ефрон, 1890-1907. – Т. 1-82.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Наукове видання

**ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРІЯ

Випуск 101

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 16.11.10. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 116. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 7,0. Зам. № 210-5418.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua